

ҚАЗТҰТЫНУ ОДАҒЫ ҚАРАҒАНДЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

КАРАГАНДИНСКИЙ ЭКОНОМИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ КАЗПОТРЕБСОЮЗА

KARAGANDA ECONOMIC UNIVERSITY

ISSN 1998-7862

WWW.KEU.KZ

ҚЭУ ЖАРШЫСЫ ВЕСТНИК КЭУ BULLETIN OF KEU

№2 (53) 2019

www.keu.kz

№2 (53) 2019

ISSN 1998-7862

**ҚЭУ Жаршысы: экономика, философия,
педагогика, юриспруденция
ЖУРНАЛЫ**

ЖУРНАЛ

**Вестник КЭУ: экономика, философия,
педагогика, юриспруденция**

JOURNAL

**Bulletin of KEU: Economy, Philosophy, Pedagogics,
Jurisprudence**

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Аймагамбетов Е. Б. [Yerkara Aimagambetov], доктор экономических наук, профессор, [экономика], Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза (Казахстан), председатель;

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА

Сихимбаев М. Р. [Muratbay Sikhimbayev], доктор экономических наук, профессор, [экономика], Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза (Казахстан), заместитель председателя;

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Таубаев А.А. [Ayarbergen Taubaev], доктор экономических наук, профессор, [экономика], Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза (Казахстан);

Мануэль Фернандез-Грела [Manuel Fernandez-Grela], доктор PhD, [экономика], Университет Сантьяго де Компостела, (Испания);

Шеломенцев А. Г. [Andrei Shelomentsev], доктор экономических наук, профессор, [экономика], Институт экономики Уральского отделения РАН (Россия);

Базилевич В.Д. [Victor Bazilevich], доктор экономических наук, профессор, [экономика], Киевский национальный университет им.Т.Шевченко (Украина);

Сатубалдин С.С. [Sagyndyk Satubaldin], академик НАН РК, доктор экономических наук, профессор, [экономика] (Казахстан);

Януш Течке [Janusz Teczke], доктор экономических наук, профессор, [экономика], Университет экономики г. Краков (Польша);

Алимбаев А.А. [Abilda Alimbaev], доктор экономических наук, профессор, [экономика], НИИ регионального развития (Казахстан);

Сихимбаева Д.Р. [Dinara Sikhimbayeva], доктор экономических наук, профессор, [экономика], Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза (Казахстан)

Азаров В.А. [Vladimir Azarov], доктор юридических наук, профессор, [юриспруденция], Омское региональное отделение Российской академии юридических наук (Россия);

Покрытан П.А. [Paul Pokrytan], доктор экономических наук, профессор, [экономика], МГУ имени М.В.Ломоносова (Россия);

Айнабек К.С. [Kuandyk Ainabek], доктор экономических наук, профессор, [экономика], Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза (Казахстан);

Ханов Т.А. [Talgat Khanov], доктор юридических наук, доцент, [юриспруденция], Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза (Казахстан);

Шамурзаев Т.Т. [Taalaibek Shamurzaev], доктор юридических наук, доцент, [юриспруденция], Кыргызско-Российский Славянский университет (Кыргызстан);

Бакишев К.А. [Kairat Bakishev], доктор юридических наук, профессор, [юриспруденция], НИИ Экономических и правовых исследований Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза (Казахстан);

Муликова С.А. [Saltanat Mulikova], доктор педагогических наук, профессор, [педагогика], Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза (Казахстан);

Карипбаев Б.И. [Bayzhol Karipbaev], доктор философских наук, профессор, [философия], Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова (Казахстан).

Пунтус Е.А. [Yevgenya Puntus] Эксперт ЦМР НИР, Карагандинский экономический университет, технический редактор (Казахстан)

ҚЭУ Жаршысы
Ғылыми басылым

Вестник КЭУ
Научное издание

Bulletin of KEU
Scientific publication

Журнал зарегистрирован в Министерстве культуры, информации
и общественного согласия Республики Казахстан.

Свидетельство № 3672-Ж от 11 марта 2003 года.

Подписной индекс: 74106

Учредитель: Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза

Год основания журнала - 2003.

Периодичность издания- 4 номера в год.
Языки публикаций: казахский, русский, английский.

Ответственность за аутентичность и точность приводимых в статьях цитат, имен, названий и иных сведений, а также за соблюдение законодательства о защите интеллектуальной собственности несут авторы публикуемых статей.

© Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, 2018

МАЗМҰНЫ ЭКОНОМИКА

Радик БИКМЕТОВ ІЗДЕУ БАҚЫЛАУЫН ҚАБЫЛДАЙДЫ	9
Айзада ЕРБАЕВА КӘСПОРЫНДА БЮДЖЕТТЕУ ДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ	14
Нұржан КЕНЖЕБЕКОВ, Мадина САДИРБЕКОВА ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТУРИЗМ САЛАСЫНЫҢ ДАМУЫН БАҒАЛАУ	21
Галина КУПАЛОВА, Гүлнұр ТАПЕНОВА ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІН МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУ ДЫҢ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕСІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН ЖАҒДАЙЫНДА ҚОЛДАНУ МҰМКІНДІКТЕРІ	26
Азамат ОРЫНБАСАРОВ, Гүльнара СРАЙЛОВА ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЖЫЛЖЫМАЙТЫН МҮЛІКТІҢ БАҒАЛАУ СТАНДАРТТАРЫ	32
Сұлтан РЫМБЕКОВ ҰЙЫМДАҒЫ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕР ДІ ЫНТАЛАНДЫРУ	35
Раушан СЕРГАЛИЕВА ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТШІЛЕР ДІ ІТ-ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМУ	39
Ольга СЛИНKOVA, Динара САЛАУАТОВА ИННОВАЦИЯНЫ ЕНГІЗУ ТУРИСТІК КӘСПКЕРЛІКТІ ДАМУ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ	44
Динара СЫЗДЫКОВА, Ботагоз МАТАЕВА ТУРИСТІК АГЕНТІКТТЕР ДІ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ БАСҚАРУ ҚҰРАЛДАРЫН ПАЙДАЛАНУ ДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕ (ТУРИСТІК ӨНІМДЕР ДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ, ОНЫ ЕНГІЗУ ЖӘНЕ ЖЫЛЖЫТУ)	49
Ляйсан ХУЗИНА АУДИТТІ ЖҮРГІЗУ ДІ ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ ТӘСІЛДЕРІ	53
Айгүл ОМАРАЛИЕВА, Андрей ШЕСТОПАЛОВ ШҰЖЫҚ ӨНІМДЕРІН ӨНДІРУ ЖӘНЕ ҚАУІПСІЗДІК МӘСЕЛЕЛЕРІ	56
Зияда БОРБАСОВА, Сайран УЛАҚОВ, ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҰЛТТЫҚ ТУРИСТІК БРЕНДІН ҚҰРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ: БРЕНД ПЕН МАРКА ҰҒЫМЫНЫҢ КЕЙБІР АСПЕКТТЕРІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ КОНЦЕПЦИЯСЫ	59
Асель БЕКИШЕВА, Галия ТАТИЕВА ЕУРАЗИЯЛЫҚ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ОДАҚ АЯСЫНДА ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚАРЖЫ СЕКТОРЫН ЦИФРЛАНДЫРУ ДЫҢ ӨЗЕКТІ АСПЕКТТЕРІ	69
Шыңғыс ҚАРАБАЕВ, Галина КУПАЛОВА, СТРАТЕГИЯЛЫҚ БАСҚАРУ ОБЛЫСЫНДАҒЫ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕР ЭВОЛЮЦИЯСЫ	74
ФИЛОСОФИЯ	
Назым БУКИРБАЕВА, Молдир АЛШЫНБАЕВА ҚАЗАҚ ЖҰРТЫНЫҢ ҒҰН ЖӘНЕ ТҮРКІ АТАУЛАРЫМЕН АЛҒАШ ТАНЫЛУЫ	79

Назым БУКИРБАЕВА ШАҒАТАЙ ҰЛЫСЫ - МОНҒОЛДАРДЫҢ ҚАРА ШАҢЫРАҒЫ	86
--	-----------

ПЕДАГОГИКА

Олжас ҚАЛАҒАНОВ, Амина ЖУМАГАЛИЕВА ТУРИЗМ ЖӘНЕ ҚОНАҚЖАЙЛЫЛЫҚ САЛАСЫНДАҒЫ ШЕТ ТІЛІ	92
--	-----------

Гүльбаршын БЕЛГІБАЕВА, Гүлден ТЕМІРХАНОВА ПСИХОДИАГНОСТИКАДАҒЫ ЗЕРТТЕУ ӘДІСІ РЕТІНДЕ БАҚЫЛАУ	96
---	-----------

Мәнғатай БӘДЕЛХАН ҚЫТАЙ ИЕРОГЛИФТЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ДАМУ КЕЗЕҢДРІ	100
---	------------

Виктория НИКОЛАЕВА, Гүлден ТЕМІРХАНОВА ПЕДАГОГ ҚЫЗМЕТІНІҢ ЖЕКЕ СТИЛІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	103
--	------------

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

Айжан БОРАНБАЕВА, Ахмед ХАЙДЕР НАДЖИБ "БІР БЕЛДЕУ, БІР ЖОЛ", "НҰРЛЫ ЖОЛ" ЖӘНЕ ЕУРАЗИЯЛЫҚ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ОДАҚБАҒДАРЛАМАЛАРЫНЫҢ ҰШТАСУЫНЫҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ	109
--	------------

Мұрат КАКИМЖАНОВ, Жания АМАНЖОЛ АДАМНЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫН ШЕКТЕУ ТҮСІНІГІ МЕН НЕГІЗДЕРІ	113
---	------------

Гүлдана ҚАРЖАСОВА, Алиқжан ФЕТКУЛОВ, Алмас ОРЫНБЕКОВ, Ерлан КАСЕНОВ ЕСІРТКІ ЖӘНЕ ПСИХОТРОПТЫҚ ЗАТТАРДЫҢ ЗАҢСЫЗ АЙНАЛЫМЫ ТУРАЛЫ МӘСЕЛЕЛЕР	118
---	------------

Мұрат КАКИМЖАНОВ, Ерасыл МҰРАТ ПАРАҚОРЛЫҚ ҚЫЛМЫСЫНЫҢ ТҮСІНІГІ ЖӘНЕ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	122
---	------------

Қайрат БАКИШЕВ КӨЛІКТІК ӘКІМШІЛІК ЖӘНЕ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРДЫ ШЕКТЕУ	124
---	------------

«ЖАСЫЛ» ЭКОНОМИКАНЫҢ ДАМУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ **БАҒДАРЛАНҒАН ҚОҒАМДЫҚ ШІКІРЛЕР МЕН ЭКОЛОГИЯЛЫҚ** **БІЛІМДЕРДІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ**

Алмагүль АУЕЛЬБЕКОВА, Жұлдыз ЖЕТПІСБАЙ, Алданыш ТЕМИРОВ "ШҮБАРКӨЛ" ТІЛІМІНІҢ АТМОСФЕРАҒА ШЫҒАРЫЛҒАН ЛАСТАУШЫ ЗАТТАРЫН ТАЛДАУ ЖӘНЕ ЕСЕПТЕУ	130
--	------------

Қайржан БЕКІШЕВ, Нұргүл БЕРГЕН БИОСФЕРАНЫҢ ГАЗ ҚАБАТЫ-АТМОСФЕРАНЫҢ ЛАСТАНУЫ	133
--	------------

Қайржан БЕКІШЕВ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ТРАНСШЕКАРАЛЫҚ ӨЗЕНДЕРІ МЕН ШІКІ СУ РЕСУРСТАРЫ	136
---	------------

Ращель МУРЖАКУПОВА ҚОЙБАҒАР АУЫЛЫ ҚҰНДЫЗ КӨЛІНІҢ СУ ЭКОЖҮЙЕСІНІҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫН БАҒАЛАУ	141
--	------------

Айгүль ОРАЛОВА, Наталья ЦОЙ, Елена ЦЕШКОВСКАЯ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДЕГІ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ	145
--	------------

Пахчан НАГУМАН "ЖАСЫЛ ЭКОНОМИКАНЫҢ" НЕГІЗГІ БАҒЫТЫ РЕТІНДЕ ҚАЛДЫҚТАРДЫ КӘДЕГЕ ЖАРАТУ	149
---	------------

СОДЕРЖАНИЕ ЭКОНОМИКА

Радик БИКМЕТОВ ИНВЕНТАРИЗАЦИЯ КАК ПРИЕМ ВНУТРЕННЕГО КОНТРОЛЯ	9
Айзада ЕРБАЕВА ОРГАНИЗАЦИЯ БЮДЖЕТИРОВАНИЯ НА ПРЕДПРИЯТИИ	14
Нуржан КЕНЖЕБЕКОВ, Мадина САДИРБЕКОВА ОЦЕНКА РАЗВИТИЯ СФЕРЫ ТУРИЗМА КАЗАХСТАНА	21
Галина КУПАЛОВА, Гульнур ТАПЕНОВА ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ СИСТЕМОЙ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ И ВОЗМОЖНОСТИ ЕГО ПРИМЕНЕНИЯ В УСЛОВИЯХ КАЗАХСТАНА	26
Азамат ОРЫНБАСАРОВ, Гульнара СРАИЛОВА МЕЖДУНАРОДНЫЕ СТАНДАРТЫ ОЦЕНКИ НЕДВИЖИМОСТИ	32
Султан РЫМБЕКОВ МОТИВАЦИЯ ПЕРСОНАЛА В ОРГАНИЗАЦИИ	35
Раушан СЕРГАЛИЕВА РАЗВИТИЕ ИТ-КОМПЕТЕНЦИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫХ СЛУЖАЩИХ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН	39
Ольга СЛИНКОВА, Динара САЛАУАТОВА ВНЕДРЕНИЕ ИННОВАЦИЙ КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ ТУРИСТСКОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА	44
Динара СЫЗДЫКОВА, Ботагоз МАТАЕВА МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНСТРУМЕНТОВ УПРАВЛЕНИЯ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ТУРИСТСКИХ АГЕНТСТВ (ФОРМИРОВАНИЕ, ВНЕДРЕНИЕ И ПРОДВИЖЕНИЕ ТУРИСТСКИХ ПРОДУКТОВ)	49
Ляйсан ХУЗИНА ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ К ПРОВЕДЕНИЮ АУДИТА	53
Айгуль ОМАРАЛИЕВА, Андрей ШЕСТОПАЛОВ ПРОБЛЕМЫ ПРОИЗВОДСТВА И БЕЗОПАСНОСТИ КОЛБАСНЫХ ИЗДЕЛИЙ	56
Зияда БОРБАСОВА, Сайран УЛАҚОВ ПРОБЛЕМА ФОРМИРОВАНИЯ ТУРИСТСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО БРЕНДА КАЗАХСТАНА: НЕКОТОРЫЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ КОНЦЕПЦИИ БРЕНДА И МАРКИ	59
Асель БЕКИШЕВА, Галия ТАТИЕВА АКТУАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ЦИФРОВИЗАЦИИ ФИНАНСОВОГО СЕКТОРА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В РАМКАХ ЕАЭС	69
Шынғыс КАРАБАЕВ, Галина КУПАЛОВА, ЭВОЛЮЦИЯ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ОБЛАСТИ СТРАТЕГИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ	74

ФИЛОСОФИЯ

Назым БУКИРБАЕВА, Молдир АЛШЫНБАЕВА ПЕРВОЕ ПРИЗНАНИЕ КАЗАХСКОГО НАРОДА КАК ГУНЫ И ТЮРКИ	79
--	----

Назым БУКИРБАЕВА УЛЫС ЧАГАТАЯ - РОДИНА МОНГОЛОВ	89
--	----

ПЕДАГОГИКА

Олжас КАЛАГАНОВ, Амина ЖУМАГАЛИЕВА ИНОСТРАННЫЙ ЯЗЫК В СФЕРЕ ТУРИЗМА И ГОСТЕПРИИМСТВА	92
Гульбаршын БЕЛЬГИБАЕВА, Гульден ТЕМИРХАНОВА НАБЛЮДЕНИЕ КАК МЕТОД ИССЛЕДОВАНИЯ В ПСИХОДИАГНОСТИКЕ	96
Манетай БАДЕЛХАН ОСОБЕННОСТИ И ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ КИТАЙСКИХ ИЕРОГЛИФОВ	100
Виктория НИКОЛАЕВА, Гульден ТЕМИРХАНОВА ОСОБЕННОСТИ ИНДИВИДУАЛЬНОГО СТИЛЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПЕДАГОГА	103

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

Айжан БОРАНБАЕВА, Ахмед ХАЙДЕР НАДЖИБ НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ СОПРЯЖЕНИЯ ПРОГРАММ "ОДИН ПОЯС, ОДИН ПУТЬ", "НҰРЛЫ ЖОЛ" И ЕВРАЗИЙСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОЮЗА	109
Мурат КАКИМЖАНОВ, Жания АМАНЖОЛ ПОНЯТИЕ И ОСНОВЫ ОГРАНИЧЕНИЯ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА	113
Гульдана КАРЖАСОВА, Аликжан ФЕТКУЛОВ, Алмас ОРЫНБЕКОВ, Ерлан КАСЕНОВ ПРОБЛЕМЫ НЕЗАКОННОГО ОБОРОТА НАРКОТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ И ПСИХОТРОПНЫХ ВЕЩЕСТВ	118
Мурат КАКИМЖАНОВ, Ерасыл МУРАТ ПОНЯТИЕ И ОСОБЕННОСТИ ВЗЯТОЧНИЧЕСТВА	122
Қайрат БӘКІШЕВ РАЗГРАНИЧЕНИЕ ТРАНСПОРТНЫХ АДМИНИСТРАТИВНЫХ И УГОЛОВНЫХ ПРАВОНАРУШЕНИЙ	124
ФОРМИРОВАНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКИ ОРИЕНТИРОВАННОГО ОБЩЕСТВЕННОГО МНЕНИЯ И ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ЗНАНИЙ В УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ «ЗЕЛеной» ЭКОНОМИКИ	
Алмагуль АУЕЛЬБЕКОВА, Жулдыз ЖЕТПИСБАЙ, Алданыш ТЕМИРОВ АНАЛИЗ И РАСЧЕТ ЗАГРЯЗНИТЕЛЕЙ АТМОСФЕРЫ РАЗЪЕЗДА "ШУБАРКОЛЬ"	130
Қайржан БЕКІШЕВ, Нұргүл БЕРГЕН ГАЗОВЫЙ СЛОЙ БИОСФЕРЫ-ЗАГРЯЗНЕНИЕ АТМОСФЕРЫ	133
Қайржан БЕКІШЕВ ТРАНСГРАНИЧНЫЕ ПРЕДПРИЯТИЯ И ВНУТРЕННИЕ ВОДНЫЕ РЕСУРСЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН	136
Рашель МУРЖАКУПОВА ОЦЕНКА ЭКОЛОГИЧЕСКОГО СОСТОЯНИЯ ВОДНОЙ ЭКОСИСТЕМЫ ОЗЕРА КУНДУЗ С.КОЙБАГОР	141
Айгуль ОРАЛОВА, Наталья ЦОЙ, Елена ЦЕШКОВСКАЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В ОБЕСПЕЧЕНИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН	145
Пахчан НАГУМАН УТИЛИЗАЦИЯ ОТХОДОВ КАК ОСНОВНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ "ЗЕЛеной ЭКОНОМИКИ"	149

CONTENTS ECONOMY

Radik BIKMETOV INVENTORY AS A RECEPTION OF INTERNAL CONTROL	9
Aizada ERBAEVA ORGANIZATION OF BUDGETING AT THE ENTERPRISE	14
Nurzhan KENZHEBEKOV, Madina SADIRBEKOVA ASSESSMENT OF DEVELOPMENT OF THE SPHERE OF TOURISM OF KAZAKHSTAN	21
Galina KUPALOVA, Gulnur TAPENOVA FOREIGN EXPERIENCE OF PUBLIC MANAGEMENT OF THE SYSTEM OF HIGHER EDUCATION AND THE POSSIBILITY OF ITS APPLICATION IN THE CONDITIONS OF KAZAKHSTAN	26
Azamat ORYNBASSAROV, Gulnara SRAILOVA INTERNATIONAL REAL ESTATE ASSESSMENT STANDARDS	32
Sultan RYMBEKOV MOTIVATION OF PERSONNEL IN THE ORGANIZATION	35
Raushan SERGALIYEVA DEVELOPMENT OF IT COMPETENCES OF CIVIL SERVANTS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN	39
Olga SLINKOVA, Dinara SALAUATOVA INTRODUCTION OF INNOVATIONS AS A FACTOR OF THE DEVELOPMENT OF TOURISM ENTREPRENEURSHIP	44
Dinara SYZDYKOVA, Botagoz MATAYEVA INTERNATIONAL EXPERIENCE OF USE OF INSTRUMENTS OF MANAGEMENT IN ACTIVITY OF THE TOURIST AGENCIES (FORMATION, INTRODUCTION AND ADVANCE OF TOURIST PRODUCTS)	49
Laysan KHUZINA ORGANIZATIONAL APPROACHES TO CONDUCTING AUDIT	53
Aigul OMARALIEVA, Andrey SHESTOPALOV PROBLEMS OF PRODUCTION AND SAFETY SAUSAGES	56
Ziada BORBASOVA, Sairan ULAKOV, THE PROBLEM OF FORMATION OF THE TOURIST NATIONAL BRAND OF KAZAKHSTAN: SOME THEORETICAL ASPECTS OF THE CONCEPT OF THE BRAND AND MARK	59
Assel BEKISHEVA, Galia TATIEVA, ACTUAL ASPECTS OF DIGITALIZATION OF THE FINANCIAL SECTOR OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN WITHIN THE EURASIAN ECONOMIC UNION	69
Galina KUPALOVA, Shyngys KARABAYEV THE EVOLUTION OF STRATEGIC MANAGEMENT RESEARCH	74

PHILOSOPHY

Nazym BUKIRBAEVA, Moldir ALSYNBAEVA THE RECOGNITION OF THE HUNS TURKIC NAMES PARTICIPATED FOR THE FIRST TIME	79
---	-----------

Nazym BUKIRBAEVA ULYS CHAGATAYA - BIRTHPLACE OF THE MONGOLS	89
--	-----------

PEDAGOGICS

Olzhas KALAGANOV, Amina ZHUMAGALIYEVA FOREIGN LANGUAGE IN THE SPHERE OF TOURISM AND HOSPITALITY	92
--	-----------

Gulbarshyn BELGIBAEVA, Gulden TEMIRKHANOVA CONTROL AS A METHOD OF RESEARCH IN PSYCHODIAGNOSTICS	96
--	-----------

Manatay BADELKHAN THE PECULIARITY AND STAGES OF CHINESE CHARACTERS DEVELOPMENT	100
---	------------

Victoria NIKOLAEVNA, Gulden TEMIRKHANOVA FEATURES OF INDIVIDUAL STYLE OF ACTIVITY OF TEACHER	103
---	------------

JURISPRUDENCE

Aizhan BORANBAYEVA, Ahmed HAIDER NAJIB SOME ASPECTS OF INTEGRATION OF TWO PROGRAMS "ONE BELT, ONE ROAD", "NURLY ZHOL" AND THE EURASIAN ECONOMIC UNION	109
--	------------

Murat KAKIMZHANOV, Jania AMANZHOL THE CONCEPT AND PRINCIPLES LIMIT THE RIGHTS AND FREEDOMS OF MAN	113
--	------------

Guldana KARZHASOVA, Alikzhan FETKULOV, Almas ORYNBEKOV, Yerlan KASENOV PROBLEMS OF ILLEGAL TRAFFIC OF DRUGS AND PSYCHOTROPIC SUBSTANCES	118
--	------------

Murat KAKIMZHANOV, Erasyll MURAT THE CONCEPT AND FEATURES OF BRIBERY	122
---	------------

Kairat BAKISHEV DIFFERENTIATION OF TRANSPORT ADMINISTRATIVE AND CRIMINAL OFFENCES	124
--	------------

FORMATION OF ECOLOGICALLY ORIENTED PUBLIC OPINIONS AND ECOLOGICAL KNOWLEDGE IN THE CONDITIONS OF DEVELOPMENT OF "GREEN" ECONOMY

Almagul AUYELBEKOVA, Zhuldyz ZHETPISBAY, Aldanysh TEMIROV ANALYSIS AND CALCULATION OF POLLUTANTS OF THE ATMOSPHERE OF THE CONNECTION "SHUBARKOL"	130
---	------------

Kayrzhan BEKISHEV, Nurgul BERGEN GAS LAYER OF THE BIOSPHERE-POLLUTION OF THE ATMOSPHERE	133
--	------------

Kayrzhan BEKISHEV TRANSLATION PRIORITY AND INFRASTRUCTURE WELLNESS RESOURCES KAZAKHSTAN	136
--	------------

Rachelle MURZHAKUPOVA ASSESSMENT OF THE ECOLOGICAL STATUS OF AQUATIC ECOSYSTEMS LAKES KUNDUZ S. KOYBAGOR	141
---	------------

Aigul ORALOVA, Наталья ЦОЙ, Елена ЦЕШКОВСКАЯ ECOLOGICAL EDUCATION FOR PROVIDING SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN	145
--	------------

Pahchan NAGUMAN WASTE MANAGEMENT AS THE MAIN DIRECTION OF THE "GREEN ECONOMY"	149
--	------------

Радик БИКМЕТОВ, магистрант, Карагандинский экономический университет
bikmetov@mail.ru, +77778895595

ИНВЕНТАРИЗАЦИЯ КАК ПРИЕМ ВНУТРЕННЕГО КОНТРОЛЯ

В данной статье приведены особенности осуществления инвентаризации имущества, активов и обязательств субъекта. Изучена также экономическая сущность, основные задачи, приведена классификация, порядок и сроки проведения инвентаризации.

Ключевые слова: активы, инвентаризация, имущество, обязательства, классификация.

Радик БИКМЕТОВ, Қарағанды экономика университеті, bikmetov@mail.ru, +77778895595

ІЗДЕУ БАҚЫЛАУЫН ҚАБЫЛДАЙДЫ

Бұл мақалада мүліктің, активтер мен міндеттемелердің түгендеу ерекшеліктері сипатталады. Экономикалық маңызы, негізгі міндеттері зерттеледі, классификациясы, түгендеу тәртібі мен мерзімдері көрсетіледі.

Түйінді сөздер: активтер, түгендеу, мүліктер, міндеттемелер, жіктеу.

Radik BIKMETOV, undergraduate, Karaganda University of Economics, bikmetov@mail.ru, +77778895595

INVENTORY AS A RECEPTION OF INTERNAL CONTROL

This article describes the features of the inventory of the property, assets and liabilities of the entity. The economic essence, the main tasks are also studied, the classification, the order and the timing of the inventory are given.

Keywords: assets, inventory, property, liabilities, classification.

В условиях рыночных взаимоотношений, когда хозяйственная деятельность субъектов торговли, а также их развития производится за счет самофинансирования субъекта, а при недостатке у субъекта собственных финансовых ресурсов - за счет использования заемных средств, очень важной аналитической определенной характеристикой становится финансовая независимость субъектов от внешних заемных источников финансирования. Финансовая независимость позволяет субъектам конкурировать с другими определенными участниками хозяйственных отношений. Вместе с другими факторами определенной стабилизации финансовой независимости субъектов, проведение инвентаризации способствует сохранности собственности субъекта. Однако, как показывают определенные исследования, в последнее время сложилось не очень благоприятное положение в субъекте сохранности средств.

Субъекты торговли получают убытки ввиду недостат, хищений, а также краж и непредвиденных потерь.

С учетом этого, значительно усиливается роль изучения определенных причин и определенных условий, которые повлияют на сохранность собственности субъекта, разработки определенных мероприятий, которые направлены на устранение и предупреждение определенных обстоятельств, способствующих негативные изменения в системе осуществления торговли. На современном этапе создания рыночных взаимоотношений, по нашему мнению, сохранность собственности субъекта

необходимо трактовать как в широком, так и в узком смысле этого слова. Ущерб определяется не только при растратах, хищении, присвоении и уничтожении определенного имущества, но и при различных нарушениях как финансовой, так и государственной дисциплины, расточительских моментах, халатности определенных лиц, порче имущества субъекта, выпуске и отпуске недоброкачественной готовой продукции.

Под сохранностью имущества и собственности субъекта в широком смысле этого слова следует понимать определенную борьбу за ее результативность и эффективность, что, в свою очередь, означает сбережение определенного имущества, рациональное применение в производстве сырья и материалов, усиление в субъекте режима экономии. Сохранность собственности субъекта в узком смысле этого слова предполагает также борьбу с потерями запасов вследствие установления недостат и хищений, не соблюдения правил хранения запасов, что тоже имеет определенное большое значение. Проблема, связанная с сохранностью средств, выдвигается в новых рыночных условиях в число актуальных.

В современных условиях практически невозможно и нецелесообразно управлять сложным экономическим определенным механизмом субъекта, не используя в работе своевременную, полную и достоверную экономическую информацию, которую может дать только очень четко отлаженная система ведения бухгалтерского учета. Инвентаризация товарно-материальных

запасов в бухгалтерском учете является одним из приемов контроля, который обеспечивает сохранность собственности субъекта, проверяет качественное состояние запасов, ведение складского учета имеющихся в наличии запасов. Ее проводят все субъекты независимо от формы собственности, вида отрасли деятельности и графика работы субъекта. Инвентаризация является самым главным

средством фактического контроля за сохранностью имущества субъекта, в процессе проведения которой проверяются фактические остатки имущества субъекта и производят сверку этих данных с данными системы бухгалтерского учета [1].

Основными функциями, выполняющиеся инвентаризацией собственности, являются представленные на рисунке 1.

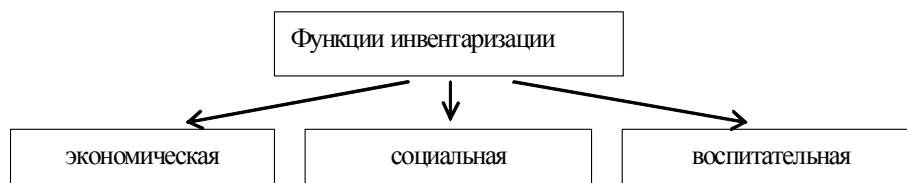

Рисунок 1-Функции проводимых инвентаризаций. Источник: [2, с. 91]

Инвентаризация выполняет три основные функции:

- экономическая функция (как элемент бухгалтерского учета и внутреннего контроля);
- социальная функция (как форма участия работников субъекта в организации бухгалтерского учета и внутреннего контроля);
- воспитательная функция (как средство воспитания очень бережного отношения работников к имуществу субъекта).

Инвентаризацию различают разных видов, осуществление которых в некоторых случаях зависит и от специфики определенной деятельности субъекта и определенных задач, которые нужно решить при проведении инвентаризации. К основным видам проведения инвентаризаций можно отнести:

- плановую;
- внезапную;
- полную;
- частичную;
- постоянно действующую;
- осуществляемую рабочей инвентаризационной комиссией;
- выборочную;
- сплошную инвентаризацию [3, с. 20].

Инвентаризации, как средство определенного контроля за сохранностью запасов, а также проверки правильности организации материальной ответственности должностных лиц, классифицируются по определенным признакам.

Инвентаризации, в зависимости от самого времени осуществления и роли ее в хозяйственном аспекте, различают как плановые и внеплановые. Плановые инвентаризации осуществляются периодически, согласно плану (графику) в заранее обозначенные сроки. Внеплановые инвентаризации осуществляются согласно распоряжению руководителей субъектов, следственных, судебных и других контролирующих определенных органов в случаях определенной необходимости (переоценка активов, передача продукции, установление фактов хищений собственности, документальная проверка и т.п.)

Инвентаризации по полноте охвата объектов субъекта подразделяются на: полные и частичные, сплошные и выборочные. Полная инвентаризация собственности осуществляется в заранее обозначенные сроки, при этом инвентаризации подвергаются не только запасы и денежные средства субъекта, но и правильность расчетов с другими предприятиями и организациями, перепроверяется сальдо по основным определенным статьям баланса. При проведении частичной инвентаризации собственности субъекта проверяют отдельные определенные виды средств, например, готовая продукция, товары, денежные средства, долгосрочные активы. Проведение выборочных инвентаризаций становится разновидностью частичных. В свою очередь, выборочные инвентаризации можно подразделить на: целевые и общие. Выборочные инвентаризации, как правило, проводят по готовой продукции, товарам, по которым чаще всего предъявляются претензии на недовложения; по товарам, уцененным и переведенным в пониженный сорт; оказавшимся без товарных ярлыков; морально устаревших фасонов и моделей, испорченным; а также тогда, когда проведение полной инвентаризации по готовой продукции и товарам не целесообразно.

Проведение сплошной инвентаризации только тогда целесообразно, когда она проводится одновременно на всех складах субъекта, расположенных в одном населенном пункте.

По способу организации в субъекте инвентаризационной работы инвентаризации можно разделить на: постоянно действующие в субъекте либо проводимые рабочей инвентаризационной комиссией. При этом, в состав постоянно действующих комиссий необходимо включить: руководителя субъекта или его заместителя (председателя комиссии); главного бухгалтера субъекта; в субъектах, где имеются учетно-контрольные группы, - руководителя такой группы; начальников структурных подразделений, отделов, служб; представителей общественности.

Постоянно действующие комиссии субъекта должны выполнять следующие определенные функции:

- заслушивают вопросы сохранности запасов на своих заседаниях, представленные руководителями отдела, секции др.;

- организуют осуществление инвентаризаций в субъекте и проводят инструктаж всех членов рабочей инвентаризационной комиссии;

- осуществляют контрольные проверки законности и правильности проведения инвентаризации, а также проведение выборочных инвентаризаций за межинвентаризационный период;

- контролируют правильность определения и выведения результатов проводимых инвентаризаций, насколько обоснованы предложенные зачеты по пересортице запасов в местах хранения, где ведется количественный учет;

- в определенных случаях, например, при установлении серьезных нарушений определенных правил осуществления инвентаризаций и пр.) проводятся согласно распоряжению руководителя субъекта повторные инвентаризации сплошным способом;

- изучают все представленные объяснительные, полученные в ходе разбирательства от лиц, которые допустили недостачу или определенную порчу запасов, а также другие правонарушения, и разрабатывают предложения об определенном порядке урегулирования выявленной недостачи или установленных потерь от порчи запасов [4, с. 66].

Однако, при наличии постоянно действующей комиссии не снимается персональная ответственность руководителя субъекта, главного бухгалтера субъекта, а в организациях, где имеются инвентаризационная бухгалтерия, - руководителей контрольно-инвентаризационного отдела данной бухгалтерии. Так, например, ответственность за правильность и своевременность проведения инвентаризации несет руководитель субъекта. Он обязан создать все условия, чтобы обеспечить полную, ясную и точную проверку по фактическому наличию запасов в сжатые сроки. При этом, главный бухгалтер субъекта совместно с руководителем подразделения и службы обязан очень тщательно проконтролировать соблюдение определенных правил осуществления инвентаризаций. В контрольно-инвентаризационном отделе необходимо, на наш взгляд, разработать график проведения инвентаризаций в субъектах, своевременно рассматривать результаты инвентаризаций, под чутким руководством постоянно действующей комиссии контролировать качество осуществляемых инвентаризаций и выполнять другие определенные поручения.

Для непосредственного осуществления инвентаризаций постоянные комиссии должны создавать рабочие инвентаризационные комиссии субъекта. В субъектах, где имеются отделы или секции, а так же какие-либо кладовые или подсобные помещения, необходимо создавать отдельные инвентаризационные комиссии по каждому определенному отделу, конкретной секции,

определенной кладовой. Персональный состав рабочей комиссии должен утверждаться непосредственно приказом или распоряжением руководителя субъекта.

В состав рабочей комиссии должен входить: руководитель субъекта, назначивший инвентаризацию (председатель комиссии), определенный специалист (экономист, товаровед, инженер, технолог, бухгалтер). В некоторых случаях, когда инвентаризация осуществляется без участия бригадира, либо в результате кражи или ограбления, то в состав комиссии необходимо включить и представителя определенного управления или отдела торговли местных акиматов.

Рабочая инвентаризационная комиссия выполняет следующие определенные функции:

- осуществляет инвентаризацию запасов и денежных средств в определенных местах хранения;

- участвует в определении результатов инвентаризации и разрабатывает предложения и рекомендации по взаимозачету недостачи и излишков по пересортировке, а также отнесению недостач за счет норм естественной убыли товаров;

- вносит предложения и рекомендации по упорядочению способов приема, организации хранения и реализации материальных запасов, улучшению учета и контроля за их сохранностью, а также продаже сверхнормативных и совершенно неиспользуемых запасов.

Контрольно-инвентаризационная служба должна выполнять важную определенную задачу, связанную с обеспечением сохранности средств субъекта и поэтому несет ответственность за своевременность осуществления инвентаризаций.

По мнению определенных экономистов, проведение инвентаризации является одним из общих элементов метода фактического контроля и системы бухгалтерского учета, благодаря чему ее контрольные функции в ведении дела сохранности собственности субъекта существенно усиливается и периодически пересматривается. Инвентаризация как один из элементов метода бухгалтерского учета и элемента метода фактического контроля существенно различаются, и не тождественны между собой [5, с. 64].

Во-первых, очерчен круг решаемых определенных задач. Если главная задача проведения инвентаризации как одного из элементов метода бухгалтерского учета заключается в установлении определенного соответствия учетных данных и фактических данных, связанных с наличием и состоянием собственности субъекта и создании определенного эффективного обеспечения субъекта для принятия управленческих определенных решений, то основная определенная цель проведения инвентаризации как элемента метода фактического контроля состоит в проведении постоянного контроля за сохранностью собственности субъекта, подтверждением либо опровержением выявленных в ходе внутреннего аудита нарушений и определенных злоупотреблений.

Во-вторых, состав субъектов осуществления инвентаризации. Инвентаризацию с целью

проведения внутреннего контроля субъекта осуществляют на предприятиях определенные инвентаризационные комиссии. Инвентаризацию в процессе аудиторских проверок проводят под руководством внутреннего аудитора.

В-третьих, состав нормативно-правовых документов, которые регулируют право и определенную необходимость осуществления инвентаризации.

В-четвертых, охват объектов субъекта. Инвентаризация как один из элементов метода бухгалтерского учета проводится, в основном, в очень сложном порядке, всей собственности субъекта и в обязательном и плановом порядке, в установленные определенные сроки. Инвентаризация, проводимая в ходе аудиторской проверки, относится к частным и выборочным проверкам, а срок проведения инвентаризации зависит от плана осуществления аудиторских проверок, камеральных проверок и других обстоятельств.

В-пятых, широта охвата решаемых определенных вопросов. Инвентаризация, проводимая с целью бухгалтерского контроля, носит характер инструктирования, оказания определенной квалифицированной помощи всем материально ответственным лицам субъекта в налаживании учетной работы, выявляет естественную убыль краткосрочных активов и достоверность годовых производственно-финансовых определенных показателей. В процессе проведения аудита инвентаризация выполняет в основном узкую определенную функцию контроля за наличием и сохранностью собственности субъекта, характеризует качество проводимой ранее в субъекте инвентаризационной работы.

Очень важное место инвентаризация занимает в процессе проведения экономического анализа [6, с.138].

В данном случае значение инвентаризации состоит и в том, что ее проводят сами работники субъекта. Поэтому инвентаризация становится одним из методов фактического контроля работников за деятельностью субъекта, служит действенным определенным средством фактического контроля за работой материально-ответственных лиц, помогает не только обнаружить, но и предупредить всевозможные недостатки и определенные хищения запасов.

На сохранность собственности субъекта могут повлиять и некоторые особенности осуществления торговли, которые можно обусловить следующими причинами. Прежде всего, это высокая степень децентрализации торговой сети. Торговля призвана, прежде всего, обслуживать население, поэтому организована разветвленная розничная торговая сеть.

На предприятиях, занимающихся розничной торговлей, всегда ведется натуральный учет, из-за чего появляются затруднения в своевременности выявления определенных нарушений. Эти объективные условия накладывают отпечаток на формирование определенных способов хищений в торговле, в зависимости от которых проводятся инвентаризации имущества субъекта, направленные контролировать сохранность его средств.

Значительная часть должностных хищений в торговле совершается упрощенными способами, то

есть путем присвоения суммы выручки или товара [7, с.98]. Данные хищения продолжаются сравнительно недолго, сопровождаются примитивными маскировочными определенными действиями и выявляются при своевременном осуществлении инвентаризации. Наряду с этим в торговле возникает небольшое количество квалифицированных должностных хищений, наносящих ей большой ущерб. Эти определенные хищения чаще всего совершаются при соучастии других работников субъекта и посторонних лиц. Характерной особенностью хищений этой группы являются создание неучтенных излишков готовой продукции, с последующей реализацией их без отражения в учете или крупные определенные растраты, скрывающиеся путем подлогов в первичных документах и учетных регистрах. Выявление таких определенных хищений затруднено и требует от аудиторов и инвентаризаторов глубокое знание системы бухгалтерского учета, методов аудита и организации торговли.

Растраты и определенные злоупотребления все же возникают в первую очередь, из-за некачественного и несвоевременного проведения инвентаризаций в субъекте.

Получение максимально достоверной информации в ходе проведения инвентаризации, обеспечивается путем соблюдения определенных принципов. Основными принципами инвентаризации являются: плановость, внезапность, объективность, полнота охвата объектов, сопоставимость единиц измерения, непрерывность, юридическая правомочность результатов, воспитательное воздействие и материальная ответственность, оперативность и экономичность, гласность.

В ходе инвентаризации, проверке подлежат следующее имущество и обязательства предприятия:

- основные средства;
- нематериальные активы;
- финансовые вложения;
- производственные запасы;
- готовая продукция;
- товары;
- прочие запасы;
- денежные средства;
- прочие финансовые активы.
- кредиторская задолженность, кредиты банков, займы и резервы [8, с. 68].

Цель инвентаризации имущества и обязательств заключается в обеспечении достоверности данных бухгалтерского учета и финансовой отчетности субъекта. В процессе инвентаризации проверяют и документально подтверждают наличие имущества и обязательств субъекта, их состояние и оценку. Порядок и срок проведения инвентаризации определяет руководитель субъекта, за исключением случаев обязательной инвентаризации. Для проведения инвентаризации на предприятии создается инвентаризационная комиссия, в состав которой входят представители администрации предприятия, сотрудники бухгалтерии и другие специалисты.

Перед проведением инвентаризации состав комиссии определяется и отражается в "Приказе о проведении инвентаризации", оформляемом по

типовой форме № ИНВ-22. Каждый из приказов регистрируются в Журнале учета контроля за выполнением приказов проведения инвентаризации, который ведется по форме № ИНВ-23 [9, с.11]. Фактические и реальные данные, полученные в ходе инвентаризации имущества и обязательств, отражают в инвентаризационных описях следующих типовых форм: форма № ИНВ-1, форма № ИНВ-1а, форма № ИНВ-3, форма № ИНВ-4 и др. Результаты контрольных проверок правильности проведения инвентаризаций оформляют "Актом о контрольной проверке правильности проведения инвентаризации ценностей" (форма № ИНВ-24) и регистрируют в "Журнале учета контрольных проверок правильности проведения инвентаризации" (форма № ИНВ-25). Инвентаризация имущества и обязательств имеет большое значение в деле управления хозяйственной деятельностью предприятия.

По результатам проведенного исследования с целью улучшения качества проведения инвентаризации можно порекомендовать руководству субъекта следующее:

- инвентаризации целесообразно осуществлять не только используя сплошной метод, но и частичный в отдельных помещениях субъекта (склад, цех, подсобное помещение и др.);

- необходимо субъекту наряду с плановыми инвентаризациями проводить проверки, используя принцип внезапности, а также увеличить количество запланированных инвентаризаций по отдельным объектам;

- необходимо увеличить количество и качество внутренней отчетности (товарно-материальные отчеты) по каждому материально-ответственному лицу;

- необходимо разработать методические пособия по инвентаризации для каждого члена инвентаризационной комиссии и для каждого материально-ответственного лица;

- необходимо уделять большое внимание вопросам подготовки кадров, особенно молодым;

- повысить роль квалификационной комиссии по приему на работу лиц, связанных с материальной ответственностью, что позволит практически исключить проникновение на эти должности граждан, имеющих судимость или уволенных по недоверию [10, с.78].

В деятельности каждого субъекта имеют место факты хозяйственной жизни, которые невозможно документировать в общем порядке - по мере их возникновения (например, естественная убыль, порча материальных ценностей). Такие факты подлежат выявлению и документированию только в ходе проведения инвентаризации. Необходимость проведения инвентаризации также обусловлена неизбежностью ошибок при осуществлении учетного процесса (которые, к сожалению, возможны на всех его этапах), а также возможностью злоупотреблений и хищений. Результаты инвентаризации являются источником информации для формирования оценочных резервов (резерва под снижение стоимости материальных запасов, резерва под обесценение финансовых вложений, резервов по сомнительным требованиям).

Сущность инвентаризации состоит в том, что наличие объектов устанавливается с помощью их визуального изучения путем осмотра, обмера, взвешивания и пересчета. При инвентаризации данные наличия хозяйственных средств фиксируются в инвентаризационных описях и в сличительных ведомостях сводятся с данными бухгалтерского учета с целью установления недостач или излишков средств.

Также должна осуществляться совершенная организация деятельности инвентаризационной комиссии, которая недостаточно освещена в экономической литературе и практически не отражена в нормативных документах.

Организация инвентаризации активов имеет большое и возрастающее значение как в борьбе за сохранность собственности, так и в деле управления хозяйственной деятельностью предприятий, так как дает возможность получить точную и достоверную информацию о состоянии товарных запасов, выявить неполноценные товары, осуществить контроль за деятельностью материально ответственных лиц, определение суммы недостач и излишков товарно-материальных запасов, влияющие на финансовые результаты деятельности субъекта, что имеет немаловажное значение в условиях создания рыночных структур в стране.

Список литературы:

1. Правила ведения бухгалтерского учета: Утверждены приказом Министра финансов Республики Казахстан от 31 марта 2015 г. № 241
2. Луговой В.А. Инвентаризация, документация, отчетность: справочник в вопросах и ответах / В.А. Луговой.- М.: ЮНИТИ, 2011.- 124 с..
3. Орлова Е.В. Как правильно провести инвентаризацию.- М.: Налоговый вестник, 2012.- 239 с.
4. Глушков И.Е. Бухгалтерский учет на современном предприятии.- М.: Кнорус, 2011.- 350 с.
5. Мельник М.В. Ревизия и контроль: учебное пособие / М. В. Мельник, А.С. Пантелеев, А. Л. Звездин.- М.: ФБК-ПРЕСС, 2012.- 520 с.
6. Кондраков Н.П. Бухгалтерский учет: учебное пособие.- М.: ИНФРА-М, 2010.- 560
7. Козятникова С.Е. Инвентаризация как метод контроля в управлении хозяйственной деятельностью предприятия // Молодой ученый. - 2015. - №12. - С. 422-424.
8. Ланкина О.Н. Инвентаризация: Сроки и формы проведения. Бухгалтерский учет, проводки и примеры / О.Н. Ланикина.- М.: Финансы, 2011.- 136 с.
9. М.Е. Василенко, Е.Г. Флик Информационные технологии как механизм формирования эффективной модели воспроизводства основных фондов. - Владивосток.: Территория новых возможностей, 2010. - 223с..
10. Парасоцкая Н.Н. Тенденции совершенствования нефинансовой отчетности и прозрачности российских компаний // сб. науч. ст.: Современные корпоративные стратегии и технологии в России // под ред. И. Ю. Беляева. - М., Фин. ун-т при Правительстве Рос. Федерации (Фин. ун-т). - 2015 - с. 188-194.

Aizada ERBAEVA, master student of the department "Accounting and Auditing" Karaganda University of Economics Kazpotrebooyuz, 100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Akademicheskaya St., 9, nirs.buhuchet@yandex.kz

ORGANIZATION OF BUDGETING AT THE ENTERPRISE

This scientific article explores the need for enterprise budgeting, which is an integral part of financial planning. With the help of budgeting, resources and assets of companies are distributed in time. Budgeting allows you to create an effective system of enterprise resource management. The scientific novelty of this article lies in the substantiation by the author of the need for budgeting, which helps to create a holistic and fairly effective system of enterprise resource management.

Keywords: implementation budget, sales program, sales budget, production program, production cost of finished products.

Айзада ЕРБАЕВА, "Бухгалтерлік есеп және аудит" кафедрасының магистранты Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, 100009, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., Академическая көш., 9, nirs.buhuchet@yandex.kz

КӘСІПОРЫНДА БЮДЖЕТТЕУДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ

Аталмыш мақалада қаржылық жоспарлаудың ажырамас бөлігі болып табылатын кәсіпорындарда бюджеттеу қажеттілігі қарастырылады. Бюджеттеудің көмегімен компаниялардың ресурстары мен активтері уақытында бөлінеді. Бюджеттеу кәсіпорын ресурстарын басқарудың тиімді жүйесін жасауға мүмкіндік береді. Осы мақаланың ғылыми жаңалығы кәсіпорын ресурстарын басқарудың тұтас және әділетті жүйесін құруға көмектесетін бюджеттеудің қажеттілігін негіздеу.

Түйінді сөздер: іске асыру бюджеті, сату бағдарламасы, сату бюджеті, өндірістік бағдарлама, дайын өнімнің өзіндік құны.

Айзада ЕРБАЕВА, магистрант кафедрасы "Бухгалтерского учета и аудита" Карагандинского экономического университета Казпотребсоюза, 100009, Республика Казахстан, г.Караганда, ул.Академическая, 9, nirs.buhuchet@yandex.k

ОРГАНИЗАЦИЯ БЮДЖЕТИРОВАНИЯ НА ПРЕДПРИЯТИИ

Данная научная статья исследует необходимость внедрения бюджетирования на предприятиях, которое является составной частью финансового планирования. С помощью бюджетирования ресурсы и активы компаний распределяются во времени. Бюджетирование позволяет сформировать эффективную систему управления ресурсами предприятий. Научная новизна данной статьи заключается в обосновании автором необходимости бюджетирования, которая помогает создать целостную и достаточно эффективную систему управления ресурсами предприятия.

Ключевые слова: бюджет реализации, программа сбыта, бюджет продаж, производственная программа, производственная себестоимость готовой продукции.

Current economic conditions in Kazakhstan often test the participants of industrial relations for financial strength. In this regard, the prospects and specific ways of enterprise development implies the use of innovative approaches to management, the improvement of management forms and methods that are adequate to the new realities. It is necessary to introduce budgeting, which is an integral part of financial planning. With the help of budgeting, resources and assets of companies are distributed in time.

Budgeting allows to create an effective system of enterprise resource management.

There is no a single budgeting model - individual schemes are developed for each enterprise considering its specific and financial capabilities. Consider the organization of budgeting using the example of a limited

liability partnership (hereinafter referred to as LLP) "Rumi-en" engaged in the production of hosiery in Kazakhstan, organized in 1997 based on the Karaganda hosiery factory. Production facilities and administrative buildings are located directly on the territory of the former factory at the address - Karaganda, Biryuzov street, 11. Rumi-en LLP - one of the leaders in the production of hosiery on the domestic market.

The key areas of the company's operation today are:

- processing of high-quality raw materials to increase the output of fashionable and competitive products;
- developing the capabilities for potential import substitution, which implies the saturation of the domestic market with products of diverse assortment in various price segments;
- expanding the export orientation of the products.

The company has a simplified system of short-term planning for one year. The approved plan is an enterprise's strategy.

Full and comprehensive budget planning at the enterprise should be carried out in the following steps:

- goal setting;
- formulation of tasks;
- development of options for action;
- the choice of the best from them.

Then there should be control of certain stages by the company management:

- analysis of the actual situation;
- comparison with planned indicators;
- calculation of deviations;
- revision of the plans.[1, p.233]

Next comes the distribution of responsibilities between the executors.

With budgeting one must use a systemic approach which analyses the operations taking place within a probable scenario, and develops the system of recommendations in the following steps:

- at the first stage, the object of analysis is presented as a system for which goals and conditions are determined;
- at the second stage, the qualitative characteristics of the enterprise - systems of synthetic and analytical indicators characterizing production activities are designed and their selection is made;
- at the third stage, a general scheme of the system is drawn up, its main components, functions, interconnections are established, a subsystem diagram showing the coordination of their elements is developed. Based on the model of economic activity, a general block - a scheme of a comprehensive economic analysis - is drawn up, its factors and indicators are classified, relations between them are formalized;

- at the fourth stage all main interrelations and factors giving quantitative characteristics are determined;
- at the fifth stage, a systemic model is built based on information obtained from the previous stages. It includes specific operational data and allows generating the parameters of the model in numerical terms;
- at the sixth stage, the model is implemented.[2, p.509]

This final stage includes an objective assessment of the results of operations, a comprehensive identification of reserves to improve production efficiency. Rumi-en LLP partially uses this system. Its implementation implies constructing the logical-methodological scheme with internal relations of indicators and factors, which opens broad opportunities for the application of economic and mathematical methods. From formulation of the problem to its economic and mathematical solution in Rumi-en LLP there is an extensive field of activity - system modeling requiring to have a good knowledge of both the substantive aspects of the solved economic problem, and the methods and techniques for models constructing. An important principle here is the search for the simplest and accessible methods for solving complex problems later leading to the proper management decisions.[3, p.9]

At the enterprise under study, this important principle is observed somewhat intuitively: the focus is on the budgeting of the sales; stocks at the beginning and end of the budget period are not planned; production overheads and non-production costs are planned from the reached, with minor adjustments; overhead allocation rate is not calculated. We have considered all the requirements, standards of production costs and non-production expenses. The annual budget has been compiled for two types of products: Warm men's socks, size 40-42 and children's tights size 18-20. To develop annual outlay, the following information should be analyzed (tables 1-5):

Table 1. Cost rates per unit of production

Expenditures	Cost rates per unit of product		Price
	Men socks	Children tights	
1. Cotton thread	100 gram	50 gram	150 tenge for 1 kilogram
2. Elastic	50 gram	50 gram	200 tenge for 1 kilogram
3. Basic wage	30 minutes	30 minutes	200 tenge in 1 hour

A source: compiled by the author according to the data of accounting registers of Rumi-en LLP

Table 2. Information about the proposed sale of finished goods

Indicators	Finished goods		Amount
	Men socks	Children tights	
1. Estimated sales (units)	8000	5000	
2. Unit price (tenge)	300	250	
3. Stocks at end of period (units)	500	300	
4. Stocks at the beginning of the period (units)	100	50	
5. Stocks at the beginning of the period at production cost (tenge)	90 000	60 000	150 000

A source: compiled by the author according to the accounting registers of "Rumi-en» LLP

Table 3. Information on stocks of production materials at the beginning and end of the planning period

Indicators	Basic materials	
	cotton thread	elastic
1. Stocks at the beginning of the period (kilogram)	1000	500
2. Stocks at end of period (kilogram)	100	60

A source: compiled by the author according to the accounting registers of "Rumi-en» LLP

Table 4. Overhead Composition

1.	Auxiliary materials	50,0
2.	Indirect salaries	300,0
3.	Other payments	50,0
4.	Energy (variable costs)	250,0
5.	Service (variable costs)	70,0
6.	Depreciation	100,0
7.	Taxes	70,0
8.	Property insurance	30,0
9.	Executive salaries	300,0
10.	Energy (fixed costs)	10,0
11.	Service (fixed costs)	20,0
	Total:	1250,0
A source: compiled by the author according to the accounting registers of "Rumi-en» LLP		

Table 5. The composition of commercial and administrative expenses

1.	Commission remuneration	-
2.	Advertising	10,0
3.	Sellers salaries	100,0
4.	Fare	40,0
5.	Salaries of other employees	50,0
6.	Auxiliary materials	20,0
7.	Administrative expenses	70,0
	Total:	290,0
A source: compiled by the author according to the accounting registers of "Rumi-en» LLP		

On the basis of these data we will set sales budget, production budget in units, materials budget, working time budget, production overhead budget, inventory budget for the end of the period, production (workshop) cost budget, commercial and administrative budget. Most enterprises have defined budgeting standards

that contain instructions and patterns for organizational flows. Planning begins with a budget for sales of products (table 6). At the enterprise under consideration, the planned sales is determined after searching for potential buyers of products and making preliminary contract with them.

Table 6. Sales budget

Name of finished products	Amount (units)	Price per unit (tenge)	Amount of sale (tenge)
1. Socks for men warmed	8000	300	2 400 000
2. Children tights	5000	250	1 250 000
Total:			3 650 000
A source: compiled by the author according to the accounting registers of "Rumi-en» LLP			

The amount of 3,650,000 tenge is then used for planning the profit budget. The sales budget is often the result of the collection and processing of information. The sales budget shows the quantity of each type of product that the company plans to sell, and the planned sales price. The budget presents a forecast of total income, based on which cash receipts from sales will be assessed. The sales budget provides information for budgeting production, sales and administrative expenses. Preparation of the sales budget is the most time-consuming part, besides its results are the starting point for the next stages of budgeting, since all expenses depend on sales. First of all, the manager needs to determine the factor limiting production. For most businesses, this factor is consumer demand. However, there may be cases when output restrains production capacity, and consumer demand exceeds their capabilities. Difficulties in calculations arise in the

first case, since the total income from sales depends on the actions of buyers, which are influenced by random factors (the state of the economy, competition, etc.).

The following methods can be used to assess consumer demand:

- peer inspections - analysis of the opinions of the heads and staff of the regional sales departments;
- statistical estimates obtained on the basis of statistical analysis based on data from previous periods.

The sales budgeting should be bottom up, that is, data should be collected and analyzed at the lowest management level, and coordinated with relevant conclusions at higher levels. As a result, the sales budget should provide data for the entire product range of the enterprise (type, planned quantity in physical meters, price, sales in monetary units). The sales budget must be supported by detailed tables for sales of products by sales territories and sales analysis for each month.

Table 7. Production budget in units

№	Indicators	Finished products	
		Men socks	Children tights
1.	Planned sales	8000	5000
2.	Specified stocks at the end of the period	500	300
3.	General needs (1+2)	8500	5300
4.	Balances at the beginning of the period	100	50
5.	Manufacturing program (3-4)	8400	5250

A source: compiled by the author according to the accounting registers of "Rumi-en» LLP

The production budget should ensure that the output is sufficient to meet consumer demand and to maintain an economically viable level of stocks. It is formed in quantitative terms (table 9). Based on the production budget, the need for materials for the

implementation of the production program, the need for manpower and other production indicators are calculated. First of all, the need for basic materials to complete the production program is determined (Table 8).

Table 8. The budget needs for basic materials for the planned year

№	Indicators	Finished products		Amount
		cotton thread	elastic	
1.	Men socks ($8400 \cdot 0,1 = 840$ kilogram) ($8400 \cdot 0,05 = 420$ kilogram)	840	420	
2.	Children tights ($5250 \cdot 0,05 = 262,5$ kilogram) ($5250 \cdot 0,05 = 262,5$ kilogram)	262,5	262,5	
3.	Total demand for basic materials (kilogram)	1102,5	682,5	
4.	Price for 1 meter (tenge)	150	200	
5.	Total amount (tenge)	165375	136500	301875

A source: compiled by the author according to the accounting registers of "Rumi-en» LLP

The data in table 8 is used to calculate the amount of expenses for the purchase of materials to implement the production program, taking into account the estimated stocks of materials at the beginning and end of the planned period.

Table 9. The budget for the purchase of basic materials for the planned year

№	Indicators	Basic materials		Amount
		Cotton thread	Elastic	
1.	Production demand (kg)	1102,5	682,5	
2.	Scheduled balances at the end of the period (kg)	100	60	
3.	Total need (kg)	1202,5	742,5	
4.	Remains of materials at the beginning of the period (kg)	1000	500	
5.	Must be purchased (kg)	202,5	242,5	
6.	Price per 1 kg (tenge)	150	200	
7.	Acquisition costs	30 375	48 500	78 875

A source: compiled by the author according to the accounting registers of "Rumi-en» LLP

In order to fulfill the production program and ensure stocks of materials, LLP must have 78875 tenge to purchase the necessary basic materials. Using the budget of the costs of basic production materials, the direct costs of materials for the implementation of the production program are calculated in physical and monetary units and the amount of funds for the purchase of basic materials is calculated taking into account the available stocks. The evaluation of the use of production materials is carried out

directly by the heads of responsible units. Based on the technology of production of a particular type of product, they provide annual planning tables for the use of basic production materials for each product and the total demand for each type of material. These data are used in calculating the cost of purchasing the basic production materials. The head of procurement department is responsible for the preparation of the budget. Then the budget of working time is made (table 10).

Table 10. The budget of working time (labor budget)

Finished products	Planned production (units)	Time spent per unit (hour)	Total hours	Expenses labor, tenge	Deductions from salaries, tenge	Total
Men socks	8400	30	4200	840 000	84 000	924 000
Children tights	5250	30	2625	525 000	52 500	577 500
Total			6825	1 365 000	136 500	1 501 500

A source: compiled by the author according to the accounting registers of "Rumi-en» LLP

The purpose of the labor budget is to prepare calculations of the cost of working time, which is necessary to meet the needs of production. These costs depend on the production technology, piece rates, tariff rates. The heads of production sites (workshops) are directly involved in drawing up the labor budget; they should be guided by the developed rates and the staffing table. Labor rates are developed on the basis of the existing tariff system. The next step is to draw up a budget for production overheads (table 11). The budget of production overheads is designed to correctly predict the total amount of overhead costs and distribute them according to the chosen base. The total amount of

overhead costs, as a rule, depends on the dynamics of spending on individual items in relation to the projected level of production. When developing this budget's items it is necessary to be guided by the relevant regulatory documents. The choice of the base for the distribution of overhead costs is provided to the enterprise itself, based on specifics of its technology and production organization (for example, hours worked in machine hours, basic salaries of production workers, equipment operation and maintenance costs). The company needs to analyze overheads in order to find out whether they are regulated or not, and to establish control over these costs.

Table 11. Budget overhead production costs for the planned year (base distribution 6825 working hours)

№	Expenditures	Amount (tenge)
1.	Auxiliary materials	50000
2.	Indirect salaries	300000
3.	Other payments	500000
4.	Energy (variable part)	250000
5.	Service (variable part)	70000
6.	Depreciation	100000
7.	Taxes	70000
8.	Property insurance	30000
9.	Executive salaries	300000
10.	Energy (constant part)	10000
11.	Service (constant part)	20000
	Total	1 250 000

A source: compiled by the author according to the accounting registers of "Rumi-en» LLP

The amount of overhead expenses for 1 hour of working time is 1250000: 6825 = 183 tenge. At this rate that overheads will be included in the costs of production.

Based on the norms of consumption of production materials, labor costs of production workers, overhead costs, the planned cost per unit of finished product is determined (table 12).

Table 12. Calculation of the estimated production cost of finished products

Expenditures	Costs for 1 unit. or for 1 hour of work (tenge)	Men socks		Children tights	
		Quantity (units)	Amount (tenge)	Quantity (units)	Amount (tenge)
Cotton thread	150	100 gr	15	50 gr	75
Elastic	200	50 gr	10	50 gr	10
Main work	200	30 min	100	30 min	100
Deductions from salaries	20	2	10	2	10
Overhead	183	2	91,5	2	91,5
Total			226,5		219

A source: compiled by the author according to the accounting registers of "Rumi-en» LLP

After determining the production cost, the quantity and cost of inventories are determined at the end of the planned year for further budgeting of the balance sheet (table 13).

Table 13. Budget inventory at the end of the planned year

№	Types of materials	Quantity (kg)	Price for 1 (tenge)	Amount (tenge)
1.	Basic materials:			
	Cotton thread	100	150	15000
	Elastic	60	200	12000
	Total			27000
2.	Finished products:			
	Men socks	500	226,5	113250
	Children tights	300	219	65700
	Total			178950

A source: compiled by the author according to the accounting registers of "Rumi-en» LLP

Information on the planned balances of materials and finished products at the end of the planned year is necessary for the preparation of the production budget, the budget for material supplies, as well as for the

preparation of a forecast report on profits and losses and a forecast balance. The next step is to define the total shop costs of the two types of product and the production cost of goods sold (table 14).

Table 14. The budget of shop production cost of goods sold tenge

№	Indicators	Men socks	Children tights	Total
1.	The balance of finished products at the beginning of the planned period	90000	60000	150000
2.	Basic materials	165375	136500	301875
3.	The basic salary of workers	840000	525000	1365000
4.	Deductions from salaries	84000	52500	136500
5.	Overhead production costs	700000	550000	1250000
6.	Production cost (2+3+4+5)	1789375	1264000	3053375
7.	Expenses for finished products (1+6)	1879375	1324000	3203375
8.	The balance of finished products at the end of the planned period	113250	65700	178950
9.	Cost of products sold (7-8)	1766125	1258300	3024425

A source: compiled by the author according to the accounting registers of "Rumi-en» LLP

The budget of production costs of goods sold is prepared to control the level of costs. It contains information from the budgets for the labor of the main production workers, the use of materials and overhead production costs (table 14). The purpose to estimate

the production costs is, firstly, the calculation of the planned production costs, and secondly, a preliminary assessment of the sales costs. One of the final stages of the operational budget is the budgeting of non-production expenditures (table 15).

Table 15. Budget of commercial and administrative expenses

№	Expenditures	Amount (tenge)
1.	Commission remuneration	-
2.	Advertising	10000
3.	Sellers Salaries	100000
4.	Fare	40000
	Total selling expenses	150 000
1.	Salaries of employees	50000
2.	Auxiliary materials	20000
3.	Administration salaries	70000
	Total administrative expenses	140 000
	Total expenses	290 000

A source: compiled by the author according to the accounting registers of "Rumi-en» LLP

This budget defines non-production cost items. After drawing up all these budgets, it is possible to draw up a budget for the financial result. This budget can be drawn up in two versions (Tables 16 and 17).

Table 16. Financial result budget (profit and loss budget) - simplified version.

№	Indicators	tenge		
		Men socks	Children tights	Total
1.	Revenue	2400000	1250000	3650000
2.	Cost of products sold	1766125	1258300	3024425
3.	Gross profit	633875	-8300	625575
4.	Selling and administrative expenses	-	-	290000
5.	Operating profit	-	-	335575

A source: compiled by the author according to the accounting registers of "Rumi-en» LLP

The financial result (in our case - profit) can be determined in a more detailed form, also based on data from previously prepared budgets. In this form of

budget, all production costs related to the produced and sold products, non-production costs, and then the financial result are indicated.

Table 17. The budget of the financial result (profit and loss budget) is a detailed version.

№	Indicators	Men socks tenge	Children tights tenge	Total tenge
1.	Implementation	2400000	1250000	3650000
2.	Cost of consumed materials	165375	136500	301875
3.	Labor main production workers	840000	525000	1365000
4.	Deductions from salaries	84000	52500	136500
5.	Overhead production costs	700000	550000	1250000
6.	Total production costs (2+3+4+5)	1789375	1264000	3053375
7.	The stock of finished products at the beginning of the period	90000	60000	150000
8.	The stock of finished products at the end of the period	113250	65700	178950
9.	Cost of products sold (6+7-8)	1766125	1258300	3024425
10.	Gross profit (1-9)	633875	-8300	625575
11.	Selling and administrative expenses	-	-	290000
12.	Planned profit from production activities			335575

A source: compiled by the author according to the accounting registers of "Rumi-en» LLP

This table more clearly reflects all types of estimated income and expenses for the planned year.

Summarizing the considered stages of the budgeting process, it is possible to make a list of the initial pieces of information necessary to develop performance budgets (table 18).

Table 18. Background information for the operational budget

№	Data	Data Responsibility Center
1.	Sales	Sales and Supply Department
2.	The stock of products at the beginning of the period	Planning and Finance Department, Supply Department
3.	The stock of products at the end of the period	Planning and Finance Department, Supply Department
4.	The consumption rate of each type of basic materials for the production unit of the product range	Production and Technology Department
5.	Stocks of each type of materials at the beginning of the period	Planning and Finance Department, Supply Department
6.	Stocks at the end of period	Planning and Finance Department, Supply Department
7.	Planned wage rates for key employees	Staff schedules, the department of labor valuation
8.	Consumption rates of auxiliary materials for each type of product	Production and Technology Department
9.	The labor costs of auxiliary workers for each type of product	Production and Technology Department
10.	Selling and administrative expenses	Planning and Finance Department

A source: compiled by the author from the Atkinson, E., Bunker, R., Kaplan, R., Young, M. Management Accounting [4, p.655]

Thus, the introduction of budgeting helps to create a holistic and effective management system. Moreover, a competent budgeting system should help not only in achieving operational, but also strategic goals set by the company's management.

References: 1. Astafieva I.V. Management Accounting. The second level.- Almaty: Publishing House LEM LLP, 2011.- 514 p.

2. Drury, K. Managerial and production accounting: Textbook. / K. Drury. - M.: UNITI, 2015. - 1423 c.

3. Drury, K. Management accounting for business decisions: Textbook / K. Drury. - M.: Unity, 2019. - 16 c.

4. Atkinson, E., Bunker, R., Kaplan, R., Young, M. Management Accounting. M.: Publishing House Williams, 2005. - 874 p.

Nurzhan KENZHEBEKOV, *Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department Tourism and Restaurant Business, Karaganda Economic University, 100009, The Republic of Kazakhstan, Karaganda, Academicheskaya street, 9, kenzhebekov@mail.ru*

Madina SADIRBEKOVA, *graduate student, Karaganda Economic University of Kazpotrebooyuz, 100009, The Republic of Kazakhstan, Karaganda, Academicheskaya street, 9, 30_dream@bk.ru*

ASSESSMENT OF DEVELOPMENT OF THE SPHERE OF TOURISM OF KAZAKHSTAN

This article is devoted to assessment of modern provision of the Kazakhstan industry of tourism and the prospects of its development.

Keywords: tourist potential, resources, infrastructure, puteshesvtiye, subindex, analysis, subreference point.

Нұржан КЕНЖЕБЕКОВ, *экономика ғылымдарының кандидаты, туризм және мейрамхана ісі кафедрасының доценті, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, 100009, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., Академическая көш., 9, kenzhebekov@mail.ru*

Мадина САДИРБЕКОВА, *магистрант, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, 100009, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., Академическая көш., 30_dream@bk.ru*

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТУРИЗМ САЛАСЫНЫҢ ДАМУЫН БАҒАЛАУ

Бұл мақала қазақстандық туризм индустриясының қазіргі жағдайын және оның даму перспективаларын бағалауға арналған.

Түйінді сөздер: туристік әлеует, ресурстар, инфрақұрылым, саяхаттау, субиндекс, талдау, подориент.

Нуржан КЕНЖЕБЕКОВ, *кандидат экономических наук, доцент кафедры туризма и ресторанного дела, Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, 100009, Республика Казахстан, г.Караганда, ул.Академическая 9, kenzhebekov@mail.ru*

Мадина САДИРБЕКОВА, *магистрант, Карагандинский Экономического Университета Казпотребсоюза, 100009, Республика Казахстан, г.Караганда, ул.Академическая 9, 30_dream@bk.ru*

ОЦЕНКА РАЗВИТИЯ СФЕРЫ ТУРИЗМА КАЗАХСТАНА

Данная статья посвящена оценке современного положения казахстанской индустрии туризма и перспективам ее развития.

Ключевые слова: туристский потенциал, ресурсы, инфраструктура, путешесвтие, субиндекс, анализ, субориентир.

The Republic of Kazakhstan has rather high tourist and recreational potential. In the territory of the republic there are unique natural and recreational resources, objects of national and world cultural and historical heritage. Existence of various tourist resources give the chance of development practically of all main types of tourism: beach, cultural and informative, business, active, improving and ecological tourism. However any region cannot brag of appeal and availability of the tourist objects enjoying wide popularity at foreign tourists, practically in all regions of Kazakhstan there is no developed tourist infrastructure. In

modern practice by the World council for travel and tourism (WTTC) and the World organization for tourism (UNWTO) the efficiency of development of the industry of tourism is identified by the index of competitiveness of the sector of travel and tourism. This index is calculated on the basis of 70 indicators of three subindexes: subindex of bases of regulation, subindex of a business environment and infrastructure, subindex of human, cultural and natural resources [1].

It is formed each two years, and apparently from table 1 in 2017 Kazakhstan took 81 places in this rating.

Table 1. The comparative analysis of development of the industry of tourism of Kazakhstan with the average world level

	2013 y.	2015 y.	2017 y.
The volume of services rendered by locations, one million tenges	59 714,1	72 597,2	82 853,4
The volume of services rendered by catering establishments, one million tenges	238 307,70	321 919,0	415 836,9
Share of the industry of tourism of Kazakhstan in GDP, %	0,90	1,00	1,00
Tourism share in world structure of GDP	10%		
The place of Kazakhstan by the Index of competitiveness of the sector of travel and tourism	88 (out of 141)	85 (out of 141)	81 (out of 136)
Note: table's made on the basis of a source [2, 3]			

In general it is possible to agree with opinion of experts that the level of development of the industry of tourism of Kazakhstan strongly lags behind its potential. And it is possible to allocate a number of paradoxical circumstances. In particular, climatic conditions act on the one hand as a fundamental factor of a tourist destination. First of all, the richness of flora and fauna, the unique natural complexes and landscapes are in the UNESCO World Cultural Heritage List. They are catalysts of development of the industry of tourism.

Along with it the climatic conditions are the limiting factor of development of the industry of tourism. In particular, the large territory of the country, a long distance, insufficiently long climatic season demands more global volumes of investment into development of infrastructure.

In many respects thanks to these circumstances the level of development of the industry of tourism of the republic is still far from universal trends. If in world structure of GDP the share of tourism makes about 10%, then in Kazakhstan this indicator, despite dynamics of growth, did not reach also 1% yet.

At the same time it should be noted that the sphere tourism for 15 years officially is one of priorities of development of economy of Kazakhstan.

In the Republic of Kazakhstan the set of efforts was directed to stimulation of development of the tourist industry.

The main attention was paid to complex forecasting and long-term planning. The Law of the Republic of Kazakhstan "About Tourist Activity in the Republic of Kazakhstan" approved by the Decree of the Head of state created necessary conditions for formation and development of the industry. For these years are accepted the State program of development of tourism in the Republic of Kazakhstan for 2007-2011, the State program on the forced industrial innovative development of the Republic of Kazakhstan for 2010-2014, the Program for development of the perspective directions of the tourist industry in the Republic of Kazakhstan for 2010-2014.

Besides strategic reference points of harmonious development of the tourist industry, its mission and global tasks of increase in a contribution of tourism to national economy, are defined in Messages of the Head of state.

For implementation of the Message of the President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev to the people of Kazakhstan "Social and economic modernization - the main vector of development of Kazakhstan" points of growth of the international tourism are defined, System development plans for four regions of Kazakhstan and the country in general are developed and approved. On the basis of these System plans the resolution of the government of the Republic of Kazakhstan No. 508 of May 19, 2014 approved the Concept of development of the tourist industry till 2020 [4].

This program document set the tasks of the industry of improving competitiveness of a tourist product, defined economically expedient tourist clusters and projects which implementation will provide creation of modern tourist infrastructure and the maximum return of investments.

Within the State program on the forced industrial innovative development of the Republic of Kazakhstan for 2010-2014, the tourist industry was allocated as a development priority. Regional master development plans for tourism were developed, the special economic zone "Burabay" in the Akmola region which will work till December 1, 2017 was open for stimulation of enterprise activity.

In plans of the nation there are 100 concrete steps to realization of five institutional reforms of N. Nazarbayev rather much attention is paid to the sphere of tourism:

The 57th step. Involvement of the strategic (anchor) investors having successful experience of creation of tourist clusters.

The 69th step. Transformation of Astana into the business, cultural and scientific center of Eurasia attracting researchers, students, businessmen, tourists from all region. At the same time in the city the modern international transport and logistics system which is turning on the new terminal of the airport will be created.

The 86th step. Development and implementation of the large-scale project of Assembly of the people of Kazakhstan "The big country - Big family" which will strengthen the Kazakhstan identity and will create conditions for formation of complete civil community. All this work will be coordinated to implementation of the Concept of development of the tourist industry of RK till 2020 (taking into account development of internal tourism) and to creation of regional cultural and tourist clusters: "Astana is heart of Eurasia", "Almaty is a free cultural zone of Kazakhstan", "Unity of the nature and nomadic culture", "the Pearl of Altai", "Revival of the Great silk way", "The Caspian gate".

The 87th step. Development and implementation of the national project of strengthening of civil identity "Менің елім" within which realization of a series of technological projects is provided. One of them - creation of large-scale online project "The encyclopedia of Kazakhstan" with a main goal to help each citizen and the foreign tourist to learn more about the country. On the portal 3D Kazakhstan video tours, information on history and the culture of the country, interesting events and lives of ordinary Kazakhstan citizens will be placed. The portal will become some kind of "hallmark" of the country, the national guide, a national honor roll for interesting citizens and the platform for virtual communication.

Kazakhstan annually takes part at the international tourist exhibitions, including: ITB (Berlin), Inturmarket (Moscow), ATM (Dubai), ITE (Hong Kong), PATA Travel Mart-2015 (Bangalore), JATA-2015 (Tokyo), WTM (London). Besides Kazakhstan organizes and holds the international tourist exhibitions of KITF itself "Tourism and Travel" in the city of Almaty (annually, April) and "Astana Leisure" in the city of Astana (annually, September). During these actions the trend of annual growth of quantity, both the countries of participants, and the tourist companies is observed, memorandums and agreements on cooperation in the field of tourism are signed.

Annually within the exhibition of KITF "Tourism and Travel" the republican seminar concerning

development of the tourist industry in the Republic of Kazakhstan with participation of representatives of the interested ministries and departments, the tourist companies and public organizations of the republic is held.

The Astana Convention Bureau organization founded in structure of public administration "Management on Investments and Development of the City of Astana". It is the main organization for planning, development and advance of the tourist sector of the city of Astana as assistance to social and economic development of the city of Astana, development of business tourism in the capital; strengthening of image of the city as investment and attractive region; preparation of the city of Astana for the International specialized EXPO-2017 exhibition.

For implementation of the Message of the Head of state to the people of Kazakhstan "Social and economic modernization - the main vector of development of Kazakhstan" in Kazakhstan were developed:

- The master development plan for the branch of tourism in Astana taking into account carrying out EXPO-2017;
- The system development plan for the Burabay resort area till 2020;
- Master plan of the cluster program of development of tourism of the East Kazakhstan region;
- System development plan for an alpine skiing zone of Almaty;
- System development plan for the resort area Kenderli.

Now the main strategic document of development of the industry of tourism and hospitality of Kazakhstan is the Concept of development of the tourist industry of the Republic of Kazakhstan till 2020 approved by Government resolution № 508 of May 19, 2014.

In it essentially new approaches on development of the industry of tourism in Kazakhstan are generalized, first of all 5 key tourist clusters are allocated:

- "Nature and present" (Astana, Burabay-Shchuchinsk resort area);
- "World of miracles of the nature" (tourist capacity of East Kazakhstan);
- "City tourism and rest in mountains" (ski resorts near Almaty, Eli-Alatau state national natural park);
- "Heart of the Silk way" (Architectural and archaeological heritage of the Southern Kazakhstan area, Sauryes Ugamsk state national natural park);
- "The Caspian Riviera" (resort of Kenderli).

For realization of cluster development of tourism the following measures for stimulation of the branch of tourism are provided:

I. Measures for improvement of the regulatory legal base:

- The package of measures for streamlining of land use in the especially protected natural territories (EPNT), lands of water and forest fund designed to provide a free opportunity for conscientious investors to build and operate the tourist real estate with minimization of coordination, but with accurate process of monitoring of state of environment.

- Introduction of the new mode of special tourist zones assuming the budgetary investments on infrastructure, purchase of the real estate by foreigners without residence permit, a possibility of obtaining the license for gambling institutions.

- Introduction of the mechanism of joint financing by the state and employer of expenses of workers on acquisition of tourist services in Kazakhstan, including improving character, as instrument of development of internal social tourism.

- Application of additional measures of tax incentives of the tourist industry;

- Acceptance of a package of measures of the visa, border and migration control designed to simplify significantly planning and the organization of trips of foreign tourists to the country including for organized mass tourists from the key markets of Russia, China, Europe, India, the Middle East and also citizens of member states of OECD

- Creation of competitive conditions for development of the market of internal air transportation, including further development of the program of subsidizing of internal flights;

- A package of measures for simplification of possession of foreigners by the tourist real estate and also introduction of new forms of share property on the tourist real estate like "timeshare".

II. Measures for development of engineering and transport, tourist and "soft" infrastructure and for improvement of institutional structure.

The list of objects of regional transport infrastructure - the airports was defined; railway and bus stations; highways which need to be constructed or reconstructed within the available funding mechanisms.

Suggestions for improvement of city and intra resort infrastructure which have to be financed at the expense of local budgets (information signs and signs, small architectural forms, etc.) are also developed.

For participation financing of development of tourist clusters creation of the operator represented by the affiliated organization JSC Samruk-Kazyna behind the MINT RK subordinated organization is offered.

It is planned to realize all actions in 3 stages:

The 1st stage. Till 2016 was planned to adapt and create new legal and institutional mechanisms which will favor to development of the industry of tourism in Kazakhstan. It was planned to master about 30.0% of all investments, these are about \$2 billion for preparation and the beginning of construction of facilities of the main large national and other projects in the sphere of tourism. Besides, investments went for development of the general tourism infrastructure and also development of a system of branding of national tourism in the international market is begun.

For recognition of Kazakhstan image rollers and videos which were broadcast on the international channels Euronews and Kazakh TV were abroad created. In 2013 for the purpose of increase in knowledge of the population of tourist opportunities of the country and development of internal tourism on KTK TV channel the entertaining and informative show "Abadan was created. On the Great silk way".

Along with it, the official tourist kazakhstan.travel.kz portal is developed and started, on a constant basis work on replenishment of this website as operational information about development of the tourist industry of the country is conducted.

In general, for transformation of the Shchuchinsk - Borovoy resort area into a tourist product, attractive to the Kazakhstan and foreign visitors, in the territory of the resort area on a constant basis new tourist objects open, investment projects among which there is a Rixos Lake Borovoe hotel on 400 beds, worth over 86 million US dollars, the cottage town of "Burabay Country Club" are implemented.

Within implementation of the project "The international transport corridor Western Europe - the Western China" is carried out work on creation of modern tourist infrastructure for placement, rest and receiving necessary services by tourists with a binding to unique objects of tourism of regions.

Together with local executive bodies work on preparation for carrying out in the country EXPO-2017 was carried out, the register of routes, including flow charts, colorful photos of objects is made.

Across Kazakhstan during the period from 2010 to 2015 over 350 projects for the sum more than 120 billion tenges are implemented.

The greatest activity of business is observed in the Akmola, Almaty, Karaganda regions and also in of Astana and Almaty.

The quantity of a branded segment and network hotels grows. In Astana at a stage of construction there are three 5-star hotels: Ritz Carlton (Talan Tauerz), Sheraton (Abu Dhabi plaza) and Saint Redzhens hotel (park zone).

Reconstruction of the passenger terminal of city airport of Astana is made. The project provided expansion of the existing passenger terminal and finishing capacity from 750 pass. / hour till 1750 pass. / hour or up to 7 million passengers a year. The works on construction of the new platform for business aircraft are already completed, construction works on the new terminal of the airport more than 40.0 thousand sq.m which will provide comfortable service of guests and participants of the international EXPO-2017 exhibition are begun.

Openly 8 new international routes (from Astana to Paris, Seoul, Dubai, Tbilisi, Kazan, from Atyrau to Mineralnye Vody, from Kyzylorda to Moscow, from Almaty to Minsk). Opening of the international aviamessages will allow to expand geography of flights of Kazakhstan, will create regular air traffics with the leading world financial centers, will promote a wide choice of aviamessages for convenience of the population.

Interaction with the British agency of civil aviation within stage-by-stage introduction of the European standards and requirements (execution of the Plan of the nation of "100 concrete steps") is begun. On November 3, 2015 to London the Memorandum of understanding between the Ministry for Investments and Development of RK and the British agency of civil aviation (UKCAA International Ltd) was signed. In pursuance of this Memorandum during the period the

visit of experts of UKCAAi to Kazakhstan for the purpose of acquaintance with work and the analysis of activity of Committee and also development of recommendations and drawing up the report on the carried-out work took place from December 7 to December 11, 2015. After obtaining the report and recommendations, the following steps of cooperation with UKCAAi will be defined.

As the main expected results of the first stage in the Concept increase in a flow of tourists up to 4.1 million arrivals, increase in number of the sold room-night up to 13.3 million is supposed. Respectively income from tourist activity it is planned at the level of 4.6 billion US dollars.

The 2nd stage is the main stage calculated for 2 years 2017-2018. It was supposed to master about 40-45% of all investments which have to go for financing of construction of locations and objects of tourist infrastructure within development of national tourist projects.

As the main expected results at this stage increase in a flow of tourists up to 6.5 million arrivals, the number of the sold room-night up to 23 million is planned. Respectively income from tourist activity it is planned at the level of 7.6 billion US dollars. However, it is already possible to state about not achievement of these indicators.

The 3rd stage is the final stage at which the main attention will be paid to diversification of tourist products across all Kazakhstan, development of small and medium business in the sphere of tourism.

The expected results at this stage it is planned in the following values: the flow of tourists will make 8.5 million arrivals, the number of room-night of 33.8 million. Respectively income from tourist activity it is planned at the level of 10.2 billion US dollars.

By 2020 increase in single capacity of locations from 92,053 to 206,000 beds is planned. Actually for 2017 lag about 5% of expected values are observed at preservation of this trend by 2020 the single capacity of means of placement it is possible to increase to 142,087 beds. It is 30% lower than the planned level. It indicates the fact that the advancing development of infrastructure of the industry of tourism is not observed.

Despite favorable conditions for development of tourist business, in the area there is a number of the problems acting as tourism development deterrents. It is possible to carry to them:

A lack of the qualified personnel capable to provide appropriate quality of services in branch of tourism.

Low tourist appeal. It is caused by the insufficient level of service and development of infrastructure, but one of the main problems is weak positioning of the area in languages of foreign countries as tourist region in consciousness of consumers. Actions for improvement of tourist image have limited financing.

The insufficient development of tourist infrastructure including for year-round functioning.

Development of the sphere of tourism will become one of the factors promoting a solution of the problem of employment, both city, and country people as will

cause creation of new jobs. Taking into account multiplicative effect tourism can promote creation of new jobs both in the most this sphere, and in the interfaced industries forming a tourist product (the main and city transport, trade, cultural institutions, health care, sport, food and light industry, the enterprises of household services, farms, etc.).

It is known that the purposes and problems of tourist policy depend on the developed economic, political, social conditions in the tourism industry. According to the acting policy, it is possible to draw conclusions that now tourism remains a development priority only on paper, strategic indicators and indicators on development of tourism do not correspond to reality and capacity of the sphere of tourism. And as we see, often indicators of various program documents are not

interconnected among themselves and contradict each other.

The list of the used sources:

1. UNWTO Tourism Highlights, 2017 Edition. URL:<http://mkt.unwto.org>
2. Official statistical information. Tourism. Official site of Committee on statistics of the Ministry of national economy of RK//URL: www.stat.gov.kz
3. World atlas of data//URL: <http://knoema.ru/>
4. Lennon J., Smith H., Kokerell N., Tryu. Management of the tourism industry: the best experience of activity of the national organizations and tourism agencies: the lane with English - M.: IDT group, 2008. - 272 pages.

Галина КУПАЛОВА, доктор экономических наук, профессор, Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, 01001, Украина, г. Киев, ул. Владимирская. 60,
prof.galina@gmail.com, +380 (44) 239-33-33

Гульнур ТАПЕНОВА, докторант Phd, Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, 100009, Республика Казахстан, г. Караганда, ул. Академическая. 9,
gulnur.tapenova_19@mail.ru, +7 701 954 30 32

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ СИСТЕМОЙ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ И ВОЗМОЖНОСТИ ЕГО ПРИМЕНЕНИЯ В УСЛОВИЯХ КАЗАХСТАНА

Статья посвящена зарубежному опыту государственного управления системой высшего образования и возможностям применения в условиях Казахстана. Авторами исследованы опыт государственного управления системы высшего образования стран Запада. Сделан сравнительный анализ государственного управления системы высшего образования в разных странах.

Ключевые слова: высшее образование, государственная политика, государственное управление, органы аккредитации, принципы государственного управления системой высшего образования, сетевое управление.

Галина КУПАЛОВА, экономика ғылымдарының докторы, профессор, Тарас Шевченко атындағы Киев ұлттық университеті, 01001, Украина, Киев, Владимир көш., 60,
prof.galina@gmail.com +380 (44) 239-33-33

Гульнур ТАПЕНОВА, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, Phd докторанты, 100009, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ, Академическая көш., 9,
gulnur.tapenova_19@mail.ru, +7 701 954 30 32
@mail.ru +77019331673

ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІН МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУДЫҢ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕСІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН ЖАҒДАЙЫНДА ҚОЛДАНУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Мақала жоғары білім беру жүйесін мемлекеттік басқарудың шетелдік тәжірибесіне және оны Қазақстан жағдайында пайдалану мүмкіндіктеріне арналған. Авторлармен Батыс елдеріндегі жоғары білім жүйесінің мемлекеттік басқару тәжірибесін зерттелген. Әртүрлі елдердегі жоғары білім жүйесінің мемлекеттік басқаруына салыстырмалы талдау жасалған.

Түйінді сөздер: жоғары білім беру, мемлекеттік саясат, мемлекеттік басқару, аккредиттеу органдары, жоғары білім беру жүйесінің мемлекеттік басқару принциптері, желілік басқару.

Galina KUPALOVA, Doctor of sciences (Economics), Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, 01001, Ukraine, Kyiv, str. Vladimir. 60, *prof.galina@gmail.com +380 (44) 239-33-33*

Gulnur TAPENOVA, PHD Student, Kazpotrebsoyuz Karaganda Economical University, 100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Academics. Str.9, *gulnur.tapenova_19@mail.ru, +7 701 954 30 32*

FOREIGN EXPERIENCE OF PUBLIC MANAGEMENT OF THE SYSTEM OF HIGHER EDUCATION AND THE POSSIBILITY OF ITS APPLICATION IN THE CONDITIONS OF KAZAKHSTAN

The article is devoted to the foreign experience of public administration of the higher education system and the possibilities of its use in the conditions of Kazakhstan. The authors investigated the experience of public administration of the system of higher education in Western countries. A comparative analysis of public administration of the higher education system in different countries has been made.

Keywords: higher education, state policy, state administration, accreditation bodies, principles of state administration of the higher education system, network management.

В условиях становления экономики знаний и глобализации мировой экономики стремление к поддержанию конкурентноспособности системы высшего образования повысили интерес к сравнительным исследованиям в области образования. В формировании экономики, основанной на знаниях, и развитии человеческого

капитала, система образования играет важную роль. В настоящее время система образования представляет собой сложный социально-экономический институт, содержание которого требует значительных ресурсов, как материальных, так и человеческих. Поэтому вопросы эффективной организации данной системы и ее адаптация к быстро меняющимся

условиям внешней среды, становятся приоритетом в образовательной политике любого государства [1]. При этом, первостепенным выступает вопрос совершенствования государственного управления, поскольку от качества и от уровня управленческого воздействия на ее структуры, зависит качество образования, качество трудовых ресурсов, наука и инновации, и в конечном счете экономическая и политическая безопасность страны. Государственное управление системы образования следует рассматривать в контексте общего государственного регулирования системы высшего и послевузовского образования (за рубежом послевузовское программы магистратура и докторантура относятся к сфере высшего образования).

США: характерной чертой, отличающей североамериканскую систему образования, является децентрализованный характер ее управления и регулирования. Согласно Конституции США (10-я поправка), управление образованием на всех уровнях находится в компетенции штатов и не регулируется федеральным правительством [2]. Правительство штата осуществляет управление образованием через департаменты образования. Что касается федерального правительства, оно отвечает за руководство в развитии общей образовательной стратегии и администрирует федеральные программы в области образования, которые утверждаются (в составе государственного бюджета)

Конгрессом США. Основным рычагом воздействия федерального правительства на развитие высшего образования. Государство покрывает значительную часть (почти 50%) всех расходов на высшее образование из бюджета штатов и федерального правительства. Заслуживает внимания такая инициатива, как предоставление налоговых скидок на образовательный кредит. Данный закон распространяется как на взрослых, так и на студентов. С 2000 года федеральный бюджет выделяет субсидии в виде прямой финансовой помощи для получения высшего образования. По этой схеме студенты возвращают полученную сумму после трудоустройства в течение 10-15 лет [3, с.66]. Другими источниками финансирования помимо государственных ассигнований являются, так называемые, эндаумент фонды - фонды целевого капитала, формирующиеся за счет денежных вложений выпускников университетов, а также ресурсы частного сектора и поступления от оплаты за обучение.

Система аккредитации в США является добровольной; тем не менее, университеты и колледжи стремятся пройти аккредитацию, поскольку от этого зависит государственное финансирование. К тому же, наличие аккредитации повышает репутацию вуза и служит важным инструментом для привлечения студентов. В настоящее время функционирует шесть региональных ассоциаций аккредитации рис. 1

Специализированная (программная) аккредитация осуществляется профессиональными аккредитационными агентствами. Стандарты и критерии аккредитации разрабатываются аккредитационными агентствами, которые в свою очередь регулируются советом по аккредитации высшего образования США - CHEA (например, косвенного регулирования высшего образования).

С 2009 года в США реализуется государственная программа финансирования "Trade Adjustment Assistance Community College and Career Training Grant

Program(TAAACCCT)", которая направлена на создание партнерств между колледжами (имеют статус вуза) и бизнес сектором для обучения профессиям и навыкам, востребованным современным рынком. Программа также предусматривает помощь в отраслевой адаптации будущих специалистов. В соответствии с Законом, регулирующим вопросы здравоохранения и образования (2010), для реализации программы TAAACCCT было выделено 2 млрд. долларов на 4 года [7]. В рамках данной программы общественные

колледжи получают государственное финансирование на создание и укрепление партнерств с бизнес сектором, подготовку профессиональных кадров, владеющих навыками и компетенциями, востребованными на рынке. По окончании обучения, выпускники легко трудоустраиваются на высокооплачиваемые должности.

Сетевое воздействие в сфере высшего образования осуществляется преимущественно в форме социально партнерства. Так ресурсы исследовательских структур университетов федеральных ведомств, правительств штатов, частного сектора экономики, финансово-кредитных учреждений используются в формах государственно-частных кооперационных соглашений в области научных исследований и разработок, а также инновационно-технологических партнерств. Главной целью кооперационных соглашений является передача технологий из государственного научного сектора в бизнес, т.е. частно-предпринимательской производственный сектор и государственное содействие повышению технологического уровня частного сектора экономики. Инновационно-технологические партнерства играют большую роль в освоении новых технологий в промышленности.

К эффективным формам государственно-частного партнерства следует также отнести совместные исследовательские центры, в состав которых входят правители как университетов/бизнес школ, так и бизнесы. Целью создания таких центров являются активизация совместных исследований бизнеса и университетов, развитие ключевых управленческих компетенций, упрощение процедур коммерциализаций технологий путем объединения интеллектуальных ресурсов бизнеса, университетов и правительства штатов. При этом последние играют связывающую роль в партнерских отношениях таким образом местные органы власти в США наделены широкими регулирующими полномочиями.

Западная Европа: в отличие от США, европейская система высшего образования является более централизованной в своих национальных рамках и государство играет существенную роль в деятельности университетов. Несмотря на то, что в ходе административных реформ в 80х-90х годах прошлого столетия многие функции государства были переданы общественным организациям, решающая роль в управлении образованием, его планировании и финансировании осталось в руках центральных органов власти.

Во Франции, "одним из самых важных направлений государственного регулирования является планирование, на основе которого разрабатываются модели, устанавливающие связь между квалификационными уровнями требуемых специалистов и продолжительностью обучения на срок в несколько лет. Этим занимается специальная комиссия, существующая при Комиссариате планирования, которая производит оценку величины и структуры перспективной потребности экономики страны в квалифицированных кадрах, определяет

необходимый уровень их подготовки и вырабатывает рекомендации, в том числе, для высшей школы"[8, с. 74].

Стоит отметить, что политика децентрализации во Франции имеет свою специфику. Несмотря на проведенную реформу государственного управления, в результате которой некоторые полномочия были переложены с центрального на местный уровень, государственное воздействие на экономику, в том числе на образование, все еще остается сильным [9].

В Германии большая часть университетов - государственные. Однако, они наделены достаточно широкими академическими свободами и самоуправлением. Основные направления деятельности университета регулируется уставом, который разрабатывается самим вузом, но утверждается уполномоченным государственным органом соответствующей территории (земли). Устав является рамочным документом.

Правительство Германии разрабатывает федеральные законодательные акты в области высшего образования, а также осуществляет контроль за их исполнением земельными правительствами. Кроме того, государство совместно с вузами участвует в разработке и реализации крупных научно-исследовательских программ и в других проектах социальной значимости, а также их финансирования.

В целях обеспечения доступности высшего образования, государство реализует модель финансирования образования физическими лицами, предполагающую льготное финансирование. Ее механизм состоит в привлечении средств населения на длительный срок с последующим предоставлением кредита на образование, размер которого зависит от накопленной суммы. Стоит заметить, что в такой модели проценты кредитования намного ниже, чем на рынке инвестиционных ресурсов. Подобные модели кредитования, как инструменты финансовой поддержки, используются и в других странах. Например, в Новой Зеландии "любой гражданин имеет право получить на образование государственный кредит, возврат которого осуществляется через систему налогообложения. Возможен также добровольный возврат кредита, процентная ставка по которому составляет 8,2% годовых" [10, с. 25]. В целом правительство придает большое значение совершенствованию системы высшего образования в стране, признавая ее ведущим фактором конкурентоспособности экономики.

В Великобритании роль государства в высшем образовании менее выражена. Многие регуляторные функции сосредоточены в руках саморегулирующих общественных организаций. Однако, влияние государства на сферу высшего образования в лице местных органов управления все еще достаточно сильное. Так, ключевыми органами управления высшим образованием являются министерства и комитеты по образованию в Англии, Уэльсе, Шотландии и Северной Ирландии. Ими формируется политика в области высшего образования,

распределяются финансовые ресурсы, регулируется деятельность местных органов образования и самих университетов. Следует отметить, что финансовые ресурсы университетов "на 70% формируются за счет средств госбюджета и поступают через Комитет субсидирования университетов, а также через различные исследовательские советы" [3, с.79].

Вопреки многовековым демократическим традициям, исследователи называют Великобританию "одним из самых централизованных государств в Европе" [11]. В настоящее время под влиянием концепции " сетевого управления" (Network Governance) государство в лице местных территориальных органов управления использует методы сетевого взаимодействия с бизнес-структурами, учреждениями образования и общественными организациями. Так, характеризуя современное состояние британского местного управления, М. Лафлин отмечает "включенность в широкую сеть отдельных, но взаимозависимых организаций, где коллективные возможности многих участников объединяются для эффективного решения проблемы" [12]. Контроль за качеством образования осуществляется через аккредитационные агентства стандарты которых ориентированы на соответствие национальной образовательной политики.

В целях развития инновационного потенциала и повышения конкурентноспособности экономики, правительством Великобритании, в лице уполномоченных органов в области высшего образования, уделяется большое внимание интеграции науки и бизнеса. В соответствии с новой Стратегией устойчивого развития Великобритании,

повышение конкурентноспособности страны во многом зависит от социального инвестирования, особенно капиталовложений, в развитие науки и повышение профессионального образования кадров. Научные проекты финансируются государством. При этом, если в прежние годы правительство напрямую финансировало исследования честного бизнеса, то в последние годы средства государственного бюджета направляются в университеты. Такой подход "приводит к росту исследовательского персонала университетов, работающих на контрактной основе, и числа исследований, проводимых для внешних коммерческих заказчиков" [13, с.26].

В настоящее время важным объектом государственного управления стал привлекательность образования. Как мировой феномен экспорт образования явился следствием интернационализации, глобализации и экономической интеграции. По результатам исследования Лидэ Е.Н. "сегодня экспортными образовательными операциями занимаются около 70% государств (129 стран). При этом удельный вес (около 2/3) рынка образовательных услуг составляют пять лидирующих стран-экспортеров, а на долю остальных стран приходится 1/3 экспорта образовательных услуг. Основная конкуренция происходит между образовательными учреждениями Западной Европы и Северной Америки, а также Австралией, Новой Зеландией и Японией: на данную группу стран приходится 4/5 общемировых расчетных государственных расходов на образование, а емкость мирового рынка образования оценивается в 90 млрд. долларов"[16] (рис. 2).

Примечание: составлено автором по данным [17].

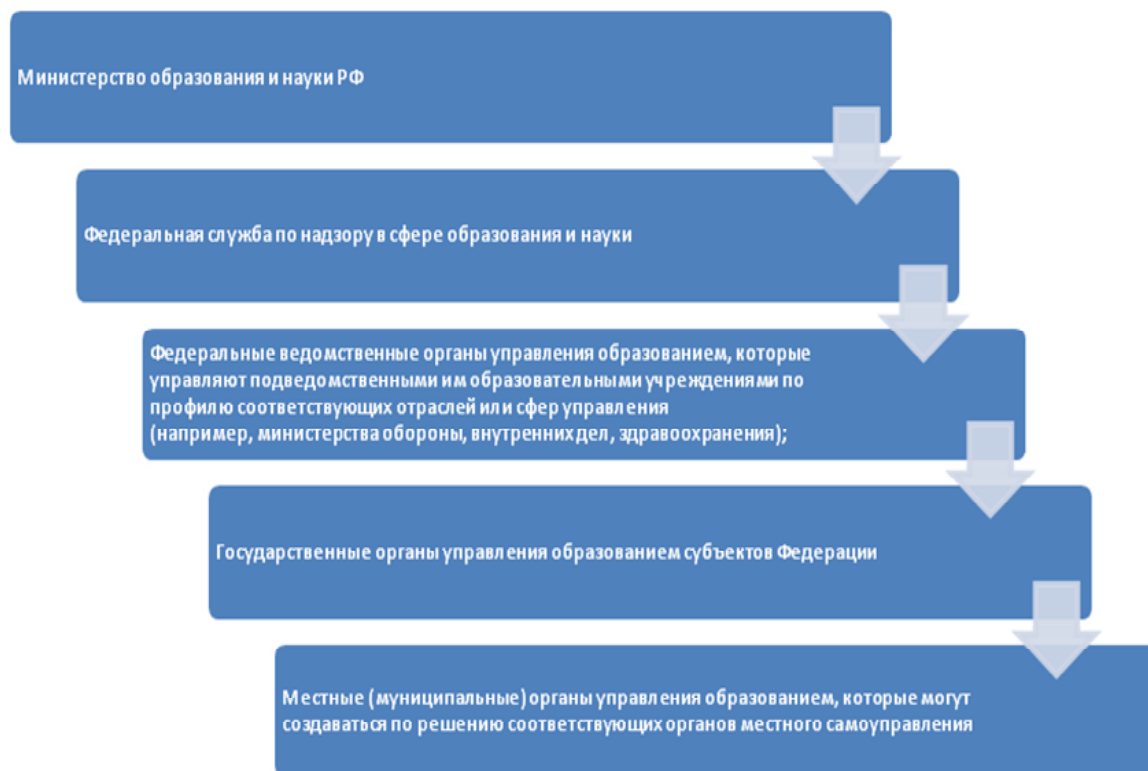
Рисунок 2 Структура экспорта образовательных услуг на мировом рынке образования.

Сегодня среди западных стран наблюдается конкуренция за выход в лидеры по экспорту образования. Правительствами этих стран (США, Великобритания, Австралии и др.) "разрабатываются

новые законы, постановления, финансовые стратегии, направленные, с одной стороны, на привлечение иностранных студентов (облегчение визового режима и пр.), с другой - на создание

сестевых филиалов крупных университетов за рубежом (Сингапур, Малайзия и т.д.)" [8, с. 28] В Австралии, для привлечения иностранных студентов государство применяет широкий спектр мер, таких как внедрение стипендиальной программы "Endeavour" с целью привлечения талантливых студентов со всего мира; поддержка пяти международных центров превосходства (CenterofExcellence) в образовании, науке

и инновациях, а также национального центра языковой подготовки. Кроме того, разработана стратегия повышения качества австралийского образования для иностранных студентов, предоставляется финансовая помощь иностранным студентам через различные гранты и стипендии. В Российской Федерации действуют следующие государственные органы управления высшего образования рис.3.

Источник- составлено автором на основании источника [18]

Рисунок 3. Государственные органы управления высшего образования РФ

К компетенции государственных органов управления высшим образованием относятся:

- разработка и реализация целевых федеральных и международных программ в области высшего образования;
- разработка государственных образовательных стандартов и установление эквивалентности документов о высшем образовании;
- государственная аккредитация высших образовательных учреждений, содействие их общественной аккредитации;
- установление порядка аттестации научно-педагогических работников высших образовательных учреждений различных типов и видов;

- формирование структуры системы высшего образования; разработка перечня профессий и специальностей, по которым ведутся профессиональная подготовка и профессиональное образование;
- прямое финансирование деятельности со стороны учредителей, учрежденных ими высших образовательных учреждений;
- разработка государственных нормативов финансирования высших образовательных учреждений, а также материально-технической обеспеченности и оснащенности образовательного процесса;
- контроль за исполнением законодательства в области высшего образования, государственных обязательных стандартов, бюджетной и финансовой дисциплины в системе высшего образования [18].

Страна	Роль правительства в регулировании образования	Основной регулирующий орган	Административные и экономические методы воздействия государства на высшее образование
США	Роль федерального правительства минимальна. Функции: разработка общей стратегии высшего образования и финансирование государственных программ в области образования, науки и инноваций.	Правительства штатов (департамент образования штата)	- аккредитация (AACSB, ACBSP, IACBE); - финансирование аккредитованных вузов; предоставление налоговых скидок на образовательный грант; - финансирование государственных программ, направленных на интеграцию образования, науки и бизнеса, отраслевую адаптацию специалистов
Великобритания	Существенная роль региональных органов власти: разработка национальной политики в области образования; финансирование.	Региональные органы власти	- национальная аккредитация ФБВФ и др.; - финансирование государственных программ по развитию инноваций, научных исследований и разработок.
Франция	Существенная роль правительства. Функции: разработка национальной образовательной стратегии, контроль за деятельностью служб регулирующих образование.	Торгово-промышленные палаты	- национальная аккредитация, аккредитация EQUIS и др. - планирование и прогнозирование; Финансирование гос. программ по развитию предпринимательства и интеграции бизнеса и образования.
Германия	Существенная роль правительства федеральных земель. Функции: разработка государственных законодательных актов, контроль земельных правительств.	Правительства земель (департамент образования)	- планирование, - финансирование образования физическими лицами (сочетание сберегательных программ и льготного финансирования), - финансирование инновационных программ.
Австралия	Ведущая роль правительства. Рамочный характер гос. регулирования.	Агентство по стандартам качества TEQSA	- регистрация вузов, аттестация. - аккредитация, - разработка рамочных стандартов, - планирование и контроль, - финансирование образов. и науки.
Россия	Существенная роль правительства (косвенное регулирование).	Министерство образования и науки Российской Федерации	- разработка и реализация целевых федеральных и международных программ в области высшего образования, разработка государственных образовательных стандартов и установление эквивалентности документов о высшем образовании; государственная аккредитация высших образовательных учреждений, содействие их общественной аккредитации; - установление порядка аттестации научно-педагогических работников высших образовательных учреждений различных типов и видов; - формирование структуры системы высшего образования; разработка перечня профессий и специальностей; прямое финансирование деятельности со стороны учредителей учрежденных ими высших образовательных учреждений; разработка государственных нормативов финансирования высших образовательных учреждений; контроль за исполнением законодательства в области высшего образования.

Исходя из выше изложенного, казахстанский рынок образовательных услуг должен иметь государственное регулирование, потому что именно государство - главный заказчик на получение высокообразованного квалифицированного профессионала. Такой подход в государственном управлении высшего образования направлен на приведение структуры государственного управления системой высшего образования в соответствие со сложившимися общественными отношениями и новыми экономическими условиями. В общем, цели реформ сводятся к дальнейшему разгосударствлению вузов, в первую очередь через создание автономных учреждений как юридических лиц в социально-культурной сфере. Таким образом, анализ зарубежной практики показывает, что в западных странах наблюдается децентрализация государственного регулирования системы образования, которая выражается в трансформации роли государства, передаче регулирующих функций местным органам власти, негосударственным (коммерческим) и общественным организациям. Данный подход основан на сетевом взаимодействии субъектов рынка, включая органы государственного и местного управления, высшие учебные заведения, общественные организации и другие институты гражданского общества. При этом сетевой структуре регулирования государства играет координирующую роль и ее функции сводятся к разработке общей образовательной стратегии и обеспечению правовых условий для взаимодействия субъектов партнерских отношений.

Список литературы:

1. Монобаева А.И. Космо Х Государственное регулирование системы бизнес-образования в контексте принципов "нового государственного менеджмента" (NPM) // Вестник КазЭУ.-Алматы: "Экономика", 2014.-№4-с60-68
2. Tenth Amendment- Reserved State Powers. С.1514, URL: <http://www.gpo.gov/fdys/pkg/GPO-1992/pdf/GPO-CONAN-1992-10-11.pdf>
3. Асаул А.Н., Управление высшим учебным заведением в условиях инновационной экономики, СПб.: "Гуманистика", 207.-280 с.

4. Learning trough Assessment: A Resource Guide for Higher Education. - AAHE Assessment Forum - 1997, 108 p.

5. Ш.М. Каланова Система аккредитации высших учебных заведений в США// Вестник Высшей школы Казахстана, №6, 2001, с.182-188

6. Г.Р. Келс. Процесс самооценки. Руководство по самооценке для высшего образования. Московский общественный фонд. М., 1999, с. 151.

7. Электронный ресурс <https://trainingindustry.com/glossary/taact/asp>

8. Thoening J. - C. Modernizing Sub-National Government in France: Institutional Creativity and Systemic Stability// V. Hoffmann-Martinet, H. Woiemann (eds.) .State and local government reforms in France and Germany: divergence and convergence. Wiesbaden: Springer, 2006. P. 38-58.

9. Монобаева А.И. Космо Х Государственное регулирование системы бизнес-образования в контексте принципов "нового государственного менеджмента" (NPM) // Вестник КазЭУ.-Алматы: "Экономика", 2014.-№4-с60-68

10. Stoker G. Comparative local governance// The Oxford handbook of political institutions. R.A.W. Rhodes, S.A. Binder, B.A. Rokman (eds). Oxford: Oxford University Press, 2006. P.498.

11. Loughlin M. Lignality and locality: the role of law in central-local government relations. Oxford: Oxford University Press, 1996. 80.

12. Отчет "Ernst&Young" Представления и реальность. Исследование инвестиционной привлекательности Казахстана, - 2012

13. Гибсон М., А.Ю. Афонин Бизнес и высшее образование: опыт взаимодействия в Великобритании. Университетское управление: практика и анализ. 2004. № 4(32). С.58-62.

14. RiskAssessmentFramework. TEQSA. URL: <https://www.teqsa.gov.au/risk-assessment-framework>

15. Итернационализация бизнес-образования в условиях глобализации: проблемы и перспективы. "Экономика, предпринимательство и право" № 1 (12), 2012, с. 3-8.

Азамат ОРЫНБАСАРОВ, магистрант, Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, 100009, Республика Казахстан, г. Караганда, ул. Академическая, 9, orynbassarov.a.t@gmail.com, +77768555088

Гульнара СРАЙЛОВА, кандидат экономических наук, доцент, Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, 100009, Республика Казахстан, г. Караганда, ул. Академическая, 9, gulnara.srailova@mail.ru, +77778913536

МЕЖДУНАРОДНЫЕ СТАНДАРТЫ ОЦЕНКИ НЕДВИЖИМОСТИ

Данная статья рассматривает основные международные стандарты оценки недвижимости. Особое внимание уделяется различиям методов, стандартов и норм оценки недвижимости в международной практике.

В статье рассмотрены теоретические и практические вопросы, связанные с международными стандартами оценки.

Ключевые слова: международные стандарты оценки, Европейские стандарты оценки, оценочная деятельность, недвижимость.

Азамат ОРЫНБАСАРОВ, магистрант, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, 100009, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., Академическая көш., 9, orynbassarov.a.t@gmail.com, +77768555088

Гульнара СРАЙЛОВА, экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, 100009, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., Академическая көш., 9, gulnara.srailova@mail.ru, +77778913536

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЖЫЛЖЫМАЙТЫН МҮЛІКТІҢ БАҒАЛАУ СТАНДАРТТАРЫ

Бұл мақалада жылжымайтын мүлікті бағалаудың негізгі халықаралық стандарттары қарастырылған. Халықаралық тәжірибеде жылжымайтын мүлікті бағалау әдістерінің, стандарттарының және нормаларының айырмашылықтарына ерекше көңіл бөлінеді.

Мақалада бағалаудың халықаралық стандарттарына қатысты теориялық және практикалық мәселелер қарастырылады.

Түйінді сөздер: халықаралық бағалау стандарттары, еуропалық бағалау стандарттары, бағалау қызметі, жылжымайтын мүлік.

Azamat ORYNBASSAROV, master student, Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz, 100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, 9, Akademicheskaya str., orynbassarov.a.t@gmail.com, +7776855508

Gulnara SRAILOVA, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz, 100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, 9, Akademicheskaya str., gulnara.srailova@mail.ru, +77778913536

INTERNATIONAL REAL ESTATE ASSESSMENT STANDARDS

This article reviews the main international standards for real estate valuation. Particular attention is paid to the differences in methods, standards and norms of real estate valuation in international practice.

The article deals with theoretical and practical issues related to international standards of evaluation.

Keywords: international valuation standards, European valuation standards, valuation activities, real estate.

Профессиональные нормы оценки - это стандарты профессиональной практики оценки, разработанные профессиональными организациями и государством для контроля деятельности оценщиков. Знание стандартов позволяет оценщикам использовать общую терминологию, понятийный аппарат и методы оценки. Оценка недвижимости основана на классической современной экономике. К 40-м гг. XX столетия во многих странах были разработаны в основном схожие между собой принципы и методики оценки, однако лишь во второй половине века начал развиваться подход к понятию оценки как к профессиональной дисциплине. В настоящее время из-за глобализации и интеграции экономик разных стран

проблема международных стандартов актуальна как никогда. Поэтому при рассмотрении международных стандартов оценки имущества также необходимо обращать внимание на специфику оценочной деятельности в разных странах и ее соответствие МСО.

Европейская группа оценщиков капитала (TEGOVOFA) была основана как некоммерческая ассоциация оценщиков из стран Западной Европы. После слияния с аналогичной организацией EUROVAL эта группа теперь называется "Европейская группа ассоциаций оценщиков". Одна из основных задач создания было создание общих стандартов оценки во всех организациях стран ЕС. В настоящее время TEGOVOFA священных организаций профе-

фессиональных организаций оценки их активных активов участия активов стран Центральной и Восточной Европы, в том числе России (Российское общество оценщиков), Чехия, Венгрия, Польша, Болгария, Румыния и Албания.

TEGOVOFA работает в тесном сотрудничестве с Международным комитетом по стандартам оценки.

Основные особенности европейских стандартов для финансовых счетов и учетных записей.

С т.з. рядового оценщика и клиента оценочных услуг настоящие стандарты являются ориентиром, устанавливающим минимально допустимый уровень качества выполнения оценки, обусловленный статусом и квалификацией оценщика, содержанием договоров на выполнение оценки и отчета об оценке, а также применяемыми методическими подходами к оценке в конкретных ситуациях.

Следует отметить, что европейские стандарты не являются обязательными, но рекомендуются для использования в ЕС. Цели ЕСО:

- Помощь оценщикам в подготовке отчетов удобна для их клиентов по четырем четким направлениям.
- Согласование оценок для стандартного определения рыночной стоимости и подходов оценки
- Обеспечить стандарты качества путем одобрения общепринятых уровней квалификации
- Точный анализ экономической ценности.
- Улучшить понимание роли оценщика

Установление процедур обеспечивающих ясное, точное, однозначное определение стоимости в соответствии с национальным законодательством и с международными стандартами оценки и бухгалтерского учета.

ЕСО согласовано с МСО, однако, если ЕСО сильно отличается от МСО, то в тексте стандартов должны быть приведены комментарии. Следует отметить, что ЕСО отличается большей детальностью.

ЕСО был опубликован в последнем издании в 2000 году. Этот документ содержит 9 стандартов и 13 методологических рекомендаций. В то же время, стандартах с 1 по 3 рассматриваются вопросы, связанные с соответствием данных стандартов МСО, а так же вопросы, связанные с квалификацией оценщика и его профессиональной этикой. Стандарт 4 посвящен основным принципам оценки и методам подготовки отчета об оценке. Этот стандарт также включает определение целей и основ оценки, определение различных видов стоимости, таких как рыночная стоимость, рыночная стоимость прав аренды, рыночная стоимость в соответствии с законодательством ЕС, справедливая стоимость, стоимость при существующем использовании, стоимость при альтернативном использовании, стоимость замещения с учетом износа.

Стандарт 5 посвящен вопросам оценки и финансовой отчетности. На его основе предоставляется оценочная база данных. Стандарт также включает раздел, в котором содержатся основные определения, проблемы методологии оценки, особенности оценки земли, зданий, специальных объектов.

Стандарт 6 считается для оценки недвижимости в качестве залога, а также для всего залога для ипотеки. В данном стандарте даются определения таким понятиям как, залоговая стоимость, специальная стоимость

обязательств, а также определяются особые требования к оценщику.

Стандарт 7 используется для оценки стоимости, предложенной на будущее, и предлагаемых оценок. В данном стандарте раскрываются такие понятия как инвестиционная стоимость, оценка на определенную дату в будущем или прошлом, предсказание будущей стоимости.

Стандарт 8 посвящен инвестициям в ценные бумаги инвестиционных компаний, страховых компаний и пенсионных фондов. Стандарт решает вопросы, связанные с определением рыночной стоимости.

Стандарт 9 решает вопросы, связанные с передачей результатов оценки и формами сертификатов оценки.

Любое отклонение от рекомендаций ЕСО может привести к коммерческим или судебным санкциям.

В европейской практике оценки существуют следующие методы оценки:

- метод прямого сравнения;
- метод капитализации доходов;
- метод прибыли;
- остаточный метод;
- метод подрядчика.

Рассмотрим характеристики каждого из них. Метод прямого сравнения опирается на привязанность к конкретной базе сравнения. Если оцениваемая собственность является "лучше", чем сопоставимая, то за нее будет заплачена более высокая цена. Если она менее привлекательна, это приводит к более низкой цене. Метод капитализации дохода - ни что иное, как оценка текущей стоимости ежегодной чистой арендной платы при фиксированной инвестиционной ставке. Другими словами, это метод полного дисконтированного потока. Метод прибыли основывается на том, что рыночная стоимость объекта оценки будет зависеть от потенциального потока наличности, который будет от него получен, т.е. собственность просто рассматривается как единица производства. В этом случае рассчитывается потенциальный ожидаемый доход за вычетом всех затрат. В остаточном методе оценщик оценивает рыночную стоимость в воспроизводимой форме (либо сравнением, либо по инвестиционному методу) и вычитывает из нее "общую стоимость развития" - все затраты, которые будут понесены для приведения собственности в соответствующую форму. Эти затраты будут включать разрушение существующего здания (если это еще не очищенный участок для строительства), внутренние работы, стоимость монтажных работ, выплату заработной платы, финансирование затрат и вознаграждение за совершаемый риск. Вычитая эти расходы из итоговой рыночной стоимости, получают остаток. По методу подрядчика рыночная стоимость (например, здания) приравнивается к затратам реконструкции. Оценивается рыночная стоимость необработанной земли, к ней добавляется стоимость восстановления нового здания, которое могло бы исполнять функцию существующего, и из этой информации делается корректировка, учитывая устаревание и обесценивание существующего здания относительно новой гипотетической единицы. Рассмотрим методы оценки, принятые в Великобритании. Следует отметить, что оценка основана на четырех основах:

1. стоимость свободного рынка;
2. стоимость свободного рынка для текущего использования;
3. свободная рыночная стоимость для альтернативного использования;
4. Стоимость возмещения.

На основании были разработаны методы оценки. В Великобритании в настоящее время в этой стране используются пять основных методов:

1. Метод сравнения арендной платы и стоимости капитала;
2. Инвестиционные методы;
3. Методы, основанные на прибыли;
4. Методы, основанные на стоимости;
5. Остаточный метод.

Как видно, методы такие же, как в общепринятой европейской практике.

Британские рыночные данные и информация о транзакциях всегда конфиденциальны и, как следствие, нет достоверных данных о совершаемых сделках. Это создает трудности в исследовании коммерческой и промышленной недвижимости. Можно отметить, что наибольшей популярностью пользуются инвестиционные методы из-за довольно высокой точности оценки. Различия их состоят во времени приведения денежных потоков к определенной дате - либо на начальный, либо на конечный период. В Великобритании существует некоторая неопределенность относительно того, является ли стоимость возмещения (по остаточному методу) методом или базой оценки. Она имеет тенденцию использоваться исключительно для оценки специализированной собственности, когда нет возможности проанализировать сопоставимые продажи, чтобы оценить объект собственности методом сравнения или каким-нибудь другим. Что касается сравнительного метода, то из-за недостатка информации оценщики должны тратить время на ее сопоставление и проверку относительно похожих (подобных) сделок. На рынке собственности этот процесс затруднен из-за конфиденциальности этих сделок, когда стороны не афишируют реальную стоимость имущества, являющегося объектом купли-продажи. Кроме того, основная проблема заключается в довольно широких различиях в оценке одних и тех же объектов разными группами оценщиков. Например, довольно большое количество отелей Великобритании были оценены методом прибыли в довольно значительном диапазоне значений двумя разными оценочными компаниями. Это, несомненно, указывает на необходимость единой структуры и стандартов для проведения таких оценок и, в свою очередь, окажет положительное влияние на качество информации об оценке и качество методологии оценки.

Опыт в сфере недвижимости и оценки стран, которые имели одинаковые стартовые условия с Российской Федерацией, представляют особый интерес. В Польше с 1948 года действует закон об управлении недвижимостью. За последние 10-15 лет было внесено значительное количество изменений и дополнений в регистрацию прав собственности, управление имуществом, налогообложение имущества

и налоговые льготы. Законодательство об оценке является неотъемлемой частью этого закона. Он устанавливает стандарты и требования к оценке, применимые к оценочным компаниям, оценщикам, и определяет порядок, цели и периодичность оценок, которым должен соответствовать владелец земли или имущества. Важно подчеркнуть, что польское законодательство предусматривает независимую оценку недвижимости, будь то массовая оценка или индивидуальная оценка. Это прежде всего определение рыночной стоимости недвижимости для целей налогообложения, получение кредитов, страхование, купля-продажа недвижимости. Эксперт-оценщик проводит независимую оценку, но только налоговые органы, в зависимости от государственной инвестиционной политики, стоимости земли, регулируют уплату налогов. Хотя государству важно привлекать инвестиции в одну из сфер деятельности, налоговые органы устанавливают льготные ставки налога на имущество. Если объект находится в зоне планирования, если стоимость земли превышает доход и, следовательно, налоги, которые может собирать государство на этой территории, налог увеличивается в зависимости от потребительской стоимости земли. Именно здесь работает основополагающий принцип оценки - принцип наиболее эффективного использования земли. Закон также наделяет оценщика юридической ответственностью за результаты оценки. Тем не менее, правовая оценка отчета, проводимая независимым оценщиком, проводится экспертами, которые также профессионально занимаются оценкой. Если Союз оценщиков получает информацию о недобросовестности специалиста, то ему не поможет никакая протекция. Информация о таком оценщике находится в специальной базе данных. Он не получит никаких положительных рекомендаций от Союза оценщиков. Следовательно, он потеряет клиента.

В работе современных ученых неоднократно указывалось, что международные стандарты оценки играют важную роль в развитии оценки имущества как международной независимой профессиональной деятельности. Поэтому мы можем сделать вывод, что хорошо разработанное законодательство, сильные общественные организации в сфере недвижимости и оценки, хорошо организованная система сбора и доступа к информации, деятельность на рынке подготовленных специалистов и специалисты создали необходимые условия для правильного функционирования рынка недвижимости и осуществления обоснованной оценки объектов.

Список литературы:

1. Джуха В.М., Киреева В.Д. "Оценка деятельности в Экономике. Учеб.пособие."- URL: <https://www.docsity.com/ru/mezhhdunarodnye-standarty-ocenki-ndvizhimosti-konspekt-ekonomika/323660/>
2. Грязнова А.Г., Фетодова М.А. "Оценка недвижимости" - URL: <https://www.twirpx.com/file/1722545/>
3. Международный комитет по стандартам оценки. Международные стандарты оценки - URL: <http://www.ocenchik.ru/docs/467.html>

Султан РЫМБЕКОВ, преподаватель, Колледж экономики бизнеса и права, КЭУК, 100009, Республика Казахстан, г. Караганда, ул. Академическая, 9, rymbekov.sultan@mail.ru

МОТИВАЦИЯ ПЕРСОНАЛА В ОРГАНИЗАЦИИ

Данная статья посвящена вопросу мотивации персонала современной организации. В статье рассмотрены ключевые проблемы управления мотивацией сотрудников, методы материального и нематериального стимулирования персонала бизнеса. Рассмотрены особенности короткой и дальней мотивации в современных условиях хозяйствования. Изучается система мотивации труда персонала, а так же рассматриваются основные принципы мотивации персонала.

Ключевые слова: мотивация персонала, система мотивации, материальная и нематериальная мотивация, человеческие потребности.

Сұлтан РЫМБЕКОВ, мұғалім, ҚЭУ Экономика, бизнес және құқық колледжі, 100009, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қаласы, Академическая көшесі, 9, rymbekov.sultan@mail.ru

ҰЙЫМДАҒЫ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІ ЫНТАЛАНДЫРУ

Бұл мақала қазіргі ұйымның персоналды ынталандыру мәселесіне арналған. Мақалада қызметкерлердің мотивациясын басқарудың негізгі мәселелері, бизнес персоналды материалдық және материалдық емес ынталандыру әдістері қарастырылған. Қазіргі заманғы шаруашылық жағдайында қысқа және алыс мотивацияның ерекшеліктері қарастырылған. Қызметкерлердің еңбегі ынталандыру жүйесі оқытылады, сондай-ақ персоналды ынталандырудың негізгі принциптері қарастырылады.

Түйінді сөздер: қызметкерлерді ынталандыру, мотивация жүйесі, материалдық және материалдық емес мотивация, адами қажеттіліктер.

Sultan RYMBEKOV, teacher, College of Business Economics and Law, KEUK, 100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Akademicheskaya str, 9, rymbekov.sultan@mail.ru, 8-747-397-71-78

MOTIVATION OF PERSONNEL IN THE ORGANIZATION

This article focuses on the motivation of the staff of a modern organization. The article discusses the key problems of managing employee motivation, methods of material and non-material incentives for business personnel. The features of short and long-term motivation in modern economic conditions are considered. The system of personnel motivation is studied, as well as the basic principles of personnel motivation are considered.

Keywords: staff motivation, motivation system, material and non-material motivation, human needs.

Мотивация представляет собой совокупность внутренних и внешних движущих сил, которые побуждают человека к деятельности, а стимулирование - это внешнее побуждение к деятельности в виде поощрения или наказания. Стимулирование рассматривается как часть мотивации и является одним из средств, с помощью которого может осуществляться мотивирование. В организациях, где управление и организация труда предоставляют сотрудникам возможности реализовать себя в своей работе, работа персонала будет высокоэффективной, а мотивы к труду - высокими. Следовательно, мотивировать сотрудников означает затронуть их важные интересы, дать им шанс самореализоваться в процессе трудовой деятельности. Этот аспект также используется в теории человеческого капитала.

Предприятиям необходимо построение эффективной системы управления трудовыми ресурсами, которая обеспечивала бы активизацию человеческого фактора, для этого в организациях используются методы мотивации труда персонала, чтобы сориентировать людей на максимально

эффективное решение поставленных задач. Мотивация труда направлена на повышение производительности труда, повышение прибыли организации, что в итоге ведет к достижению стратегических целей организации. Основной проблемой является вопрос создания эффективной и действенной системы мотивации труда персонала в организации. Поскольку каждый руководитель стремится к тому, чтобы сотрудник не терял интерес к работе, в организациях разрабатываются специальные мероприятия, и строится система мотивации, чтобы поддерживать интерес сотрудников к работе. В проведенном ранее исследовании установлено, что существует устойчивая взаимосвязь между мотивацией и интересом к работе, она выражается через виды мотивации и факторами, влияющими на интерес к работе.

Задача любого руководителя - организовать процесс работы так, чтобы люди трудились эффективно. Продуктивность и климат взаимоотношений на предприятии напрямую зависят от того, насколько сотрудники согласны со своим

положением на фирме и существующей системой поощрения. Что в свою очередь, влияет на снижение жесткой формализации внутрифирменных отношений, направленной на их преобразование в контексте объективной действительности в условиях предприятия. Типовым направлением совершенствования системы мотивации труда персонала в организации выступает расширение форм и видов стимулирования. Например, если в системе мотивации предприятия наиболее выражено материальное стимулирование или нематериальные виды стимулирования практически отсутствуют, необходимо использовать больше видов моральных поощрений сотрудников, например: Помещение различных записей о достижениях работника в его личное дело. Устная благодарность от лица руководства фирмы. Дополнительное обучение за счет организации. Оплаченное приглашение на обед в ресторане, которое компания выделяет сотруднику. Гибкий график рабочего времени. Предоставление автостоянки для парковки автомобиля и бесплатного бензина. Более высокое качество оснащения рабочего места, а также приобретение нового оборудования для лучших работников по итогам года. Помещение фотографии в стенгазету. Сувенир со специальной пометкой "Лучший работник". Размещение благодарных откликов клиентов таким образом, чтобы все могли их видеть. Подписка на периодические специализированные издания. Для повышения мотивации сотрудников следует создать условия для самовыражения сотрудников, предоставить им определенную инициативу в принятии решений и создать условия для того, что сотрудники имели возможность влиять на процессы, происходящие в компании. Для этого директору можно делегировать часть своих полномочий непосредственно начальникам подразделений компании. Полезным будет использование руководителем каких-то знаменательных событий в личной жизни подчиненных (дни рождения, свадьбы и т. д.), чтобы проявить к ним внимание, поздравлять их всех коллективом. Со стороны сотрудников также возможны подобные действия. Также для повышения вовлеченности сотрудников в дела компании необходимо внедрить систему действий, обозначаемых термином "политика открытых дверей". Это означает готовность руководителя любого ранга выслушивать предложения своих подчиненных. Девиз такой политики: "Двери моего кабинета всегда для вас открыты". Однако возникает вопрос, как это соотносится с ресурсом времени руководителя. Действительно, а вдруг подчиненные решат, что в кабинет шефа можно входить всегда, когда вздумается. На самом деле, если сотрудники заняты делом, они посещают кабинет руководителя гораздо реже, чем этого можно ожидать. Кроме того, можно использовать некоторые приемы, позволяющие упорядочить такого рода контакты: Руководитель может сам установить время встречи, не отказывая сотруднику в аудиенции, а перенося ее на удобное ему самому время. Использование письменных форм изложения информации также способствует сокращению общения с

подчиненными. Изложению идей в письменной форме свойственна лаконичность и определенность. Оценка и поощрение конкретных деловых предложений. Иногда сотрудники при подаче идеи сопровождают ее большим количеством сопутствующей информации, хотя нужно только конкретно изложить суть.

Повышение мотивации сотрудников с помощью методов морального стимулирования и внедрения политики "открытых дверей" на всех уровнях управления позволит значительно увеличить участие работников организации в деятельности организации в целом, а также в принимаемых руководителями решениях. Это будет способствовать оптимизации внутрифирменных отношений за счет субъективно-объективных методов достижения сбалансированности в формальных и неформальных отношениях, которые существуют в организации. Также это позволит повысить качество информации, доступной руководству и необходимой при принятии решений. Моральное стимулирование также поможет сотрудникам в осознании причастности к целям и ценностям организации. Перспективным направлением повышения эффективности системы мотивации персонала является внедрение программы адаптации персонала. Даже если отдельной службы по управлению адаптацией персонала на предприятии нет, то работу по адаптации нового работника может выполнять сотрудник отдела кадров. Программа адаптации представляет собой набор конкретных действий, которые нужно произвести сотруднику, ответственному за адаптацию. Программу адаптации разделяют на общую и специальную. Общая программа адаптации касается в целом всей организации, и в нее входят такие вопросы, как общее представление о компании, политика организации, оплата труда, дополнительные льготы, охрана труда и соблюдение техники безопасности, условия работы сотрудника в организации, служба быта, экономические факторы. Специальная программа адаптации охватывает вопросы, связанные конкретно с каким-либо подразделением или рабочим местом и осуществляется как в формах специальных бесед с сотрудниками того подразделения, в которое пришел новичок, так и собеседований с руководителем (непосредственным и вышестоящим). Но организация данных бесед возлагается на сотрудника отдела кадров. Основными вопросами, которые необходимо осветить в процессе специальной программы адаптации являются: функции подразделения, рабочие обязанности и ответственность, требуемая отчетность, процедуры, правила, предписания и представление сотрудников подразделения.

Существует несколько способов разделения на виды мотивации персонала, первый и наиболее глобальный - внешняя и внутренняя. Внешняя мотивация сотрудников в организации представляет собой административное воздействие, которое оказывается руководителем для побуждения работника качественно выполнять работу (приказ, угроза штрафа, поощрение премией). Внутренняя

мотивация работников относится к категории психологического состояния человека, когда сам работник обладает личностными качествами, позволяющими ему эффективно работать без административного воздействия. Внутреннюю форму мотивации персонала можно и нужно развивать. Для этого от менеджера требуются значительные усилия, опыт и глубокие знания в области теории управления персоналом. Чтобы получить устойчивую внутреннюю мотивацию работников предприятия, часто приходится применять целые комплексы различных видов мотивирования, начиная с простой устной похвалы, заканчивая предложением карьерного роста за успешную реализацию проекта. Типичная трудовая деятельность - это тесное взаимодействие внутренней и внешней мотивации труда, позволяющее получить максимальный экономический эффект. Какая еще бывает мотивация персонала? Специалисты выделяют основные два вида стимулирования персонала в теории управления: материальная и нематериальная.

Во многих компаниях и организациях руководители от нижнего до топ-уровня на основу стимулирования подчиненного персонала ставят материальную мотивацию сотрудников. Менеджеры, имеющие специальное образование в сфере управления персоналом, знают, что материальная мотивация сотрудников к работе или поощрение деньгами (зарплатой) не приносит необходимого улучшения, особенно, в долгосрочной перспективе. Но такой вид стимулирования персонала наиболее распространенный. На нижних уровнях руководители коллективов поощряют хороших работников повышением зарплат, увеличением премий. Больше и лучше работаешь - больше получаешь. Заработная плата топ-управленцев зачастую находится в прямой зависимости от результатов их работы. Например, нередко при найме руководителей верхнего уровня оговаривается прямая зависимость бонусов и премий от уровня полученной прибыли управляемой ими компании или организации. В распоряжении современного менеджера находится несколько различных методов мотивации работника, включающих: Заработную плату. Повышение заработка отлично мотивирует сотрудников: известие о росте оклада всегда воспринимается с воодушевлением. Но эффективность этого вида мотивации персонала далека от 100%: сотрудник, который не хочет больше работать на данной должности из-за однообразия и отсутствия развития, вряд ли согласится продолжать трудиться, если ему поднять заработную плату. Повышение окладов отлично работает при использовании в масштабах всего предприятия, коллектива службы или отдела. Премии. Премирование за достижение поставленных целей - сильный мотиватор. Наиболее активно этот HR-инструмент применяется в области продаж. Премия за выполнение плана часто составляет ощутимую часть заработка и морально стимулирует персонал проявлять активность и инициативу. Процент от

продаж или результатов работы компании. Наиболее яркий пример - та же область продаж, где заработок сотрудников часто предлагается в виде суммы ставки и процентов от продаж за месяц, а иногда даже начисляется только в виде процентов без базового оклада. Так что процент от продаж становится эффективной мотивацией торгового персонала при минимальных финансовых затратах. К материальным видам мотивации относят денежные штрафы при нарушении сотрудником оговоренных заранее условий: опоздания на работу, невыполнение плана, всевозможные административные нарушения. Система штрафов чаще всего применяется на предприятиях, специализирующихся на выпуске продукции и связанных с опасным производством, где дисциплина и порядок - важные факторы нормальной работы.

Японская модель мотивации пользовалась наибольшим успехом, потому что ее применение позволяет легко внедрять технологические инновации и улучшения контроля качества, а также улучшает рабочие усилия со стороны сотрудников. Эта модель основана на старшинстве подходе к продвижению по службе, продвижению по службе и проектным заданиям, активному вовлечению сотрудников (через рабочие группы и профсоюзы) в управление повседневной деятельностью предприятия и системе постоянного найма, которая гарантирует занятость и предотвращает в промышленности.

Важным преимуществом этого подхода является его основанная на психологии основа с единством рабочей силы в его основе.

Конкуренция между членами группы порождает разногласия и, таким образом, не допускается, тогда как межгрупповая конкуренция поощряется, поскольку она увеличивает трудозатраты. Необходимость быть частью группы, быть частью единой рабочей силы обеспечивает высокую мотивацию работы. Объединив рабочую силу и установив общую трудовую дисциплину и доверие, эта модель создает сильный корпоративный дух, который становится неотъемлемым условием успешного предприятия.

Японская система мотивации успешно используется во многих странах. Его ключевые механизмы, устойчивое повышение заработной платы в зависимости от продолжительности трудоустройства и постоянного найма до выхода на пенсию, привлекательны как для отдельного работника, который пользуется гарантией работы, так и для общества в целом, поскольку это снижает уровень безработицы.

Американский подход к мотивации был золотым стандартом, но утратил свою ведущую роль для японской системы. Этот подход основан на понятиях лидерства и строгой дисциплины и подразумевает безоговорочное подчинение начальству.

Мотивация персонала в США основана главным образом на денежных стимулах. Оплата труда, как правило, состоит из заработной платы и различных премий, которые могут составлять до сорока процентов от общего дохода. Карьерный рост также

играет важную роль в американской системе мотивации, поскольку обычно он приводит к повышению заработной платы. В этой системе используются следующие стимулы:

- привилегированные или дисконтные опционы на акции;
- возможность участвовать в процессе принятия решений через членство в различных комитетах;
- возможность выбора индивидуального пакета льгот (в определенных пределах) в соответствии с личными потребностями и предпочтениями;
- участие в различных проектах, направленных на получение дополнительного дохода;
- право на получение различных дивидендов в зависимости от результатов деятельности компании;
- работа в фирменной компании и ее потенциал для карьерного роста в будущем;
- возможность получить повышение квалификации за счет компании, после определенного стажа работы.

Одним из ключевых понятий американской системы мотивации является вопрос лидерства. Наличие устоявшихся, эффективных лидеров в рабочих группах выгодно для функционирования всего предприятия. Проблема мотивации персонала была тщательно проанализирована такими выдающимися исследователями, как Л.М. Фридман, А.К. Маркова Л.И. Божович А.Н. Леонтьев, Е.П.Ильин, Н.Г. Морозова М.В. Матюхина В.В. Черкасова и многие другие. Каждый из этих экспертов определяет мотивацию как психологическую категорию, определяющую действия человека. Мотивация персонала является одной из основных функций правильного

управления, так как достижение целей компании зависит от скоординированных усилий ее сотрудников. Задача каждого администратора состоит в создании наиболее привлекательной рабочей среды, которая стимулировала бы интерес, творческий подход и ответственность со стороны сотрудников. К сожалению, примеры из реальной жизни часто иллюстрируют неумелый подход к мотивации, что приводит к высокой текучести кадров и низкой эффективности бизнеса.

Мотивация персонала состоит из набора стимулов, способных повлиять на рабочие усилия сотрудников и, следовательно, напрямую связанных с качеством и результатами деятельности компании. Кроме того, хороший администратор может и должен стараться привлекать и удерживать наиболее квалифицированных сотрудников, создавая условия для их творческой самореализации.

Список литературы:

1. Крымов А.А. Вы - управляющий персоналом. - 2017. - 60 с.- Режим доступа: <http://www.klex.ru/bkl>
2. Яковлева Т.Г. Мотивация персонала. - Питер, 2012.-102 с.
3. М. Мескон., М. Альберт., Ф. Хедоури. Основы менеджмента.-2014. - 55 с.
4. Маслоу А.Г. Мотивация и личность. - 2014. - 89 с. - Режим доступа: <http://www.psinside.ru/ndos-622-1.html>
5. Берг О.А. Психологическая мотивация // Кадровый вопрос. - 2016. - 85 с.
6. Веснин В.Р. Практический менеджмент персонала - 2015. - 90 с.

Раушан СЕРГАЛИЕВА, экономика ғылымдарының магистрі, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, 100009, Қазақстан республикасы, Қарағанды қ., ул. 9, Академическая көшесі, 9, sergalieva89@mail.ru, +77212441674

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТШІЛЕРДІҢ ІТ-ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМУ

Мақалада Қазақстандағы мемлекеттік қызметтің жаңа моделін қалыптастыру қарастырылады. Мемлекеттік басқарудың жаңа жүйесін оңтайландыру, әлемдік жаһандану үдерістері контекстіндегі индустриялық-инновациялық даму мәселелеріне ерекше назар аударылды. Мемлекеттік қызметшілердің жұмысында жаңа енгізілімдер келтірілген. 2018 жылғы "Цифрлық академия" жобасы қаралды. Оның басты мақсаты - мемлекеттік қызметшілердің өз қызметінде сандық, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды ауқымды пайдалану.

Түйінді сөздер: мемлекеттік аппарат, жаңғырту, электрондық үкімет, ІТ-құзыреттер, цифрландыру, Индустрия технологиясы 4.0.

Раушан СЕРГАЛИЕВА, магистр экономических наук, Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, 100009, Республика Казахстан, г. Караганда, sergalieva89@mail.ru, +77212441674

РАЗВИТИЕ ІТ-КОМПЕТЕНЦИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫХ СЛУЖАЩИХ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

В статье рассматривается формирование новой модели государственной службы в Казахстане. Особое внимание уделено вопросам оптимизации новой системы государственного управления, индустриально-инновационному развитию в контексте мировых глобализационных процессов. Приведены нововведения в работе государственных служащих. Рассмотрен проект 2018 года "Цифровая академия", главной целью которого является масштабное использование государственными служащими цифровых, информационно-коммуникационных технологий в своей деятельности.

Ключевые слова: государственный аппарат, модернизация, электронное правительство, ІТ-компетенции, цифровизация, технология Индустрии 4.0.

Raushan SERGALIYEVA, master of economic sciences, Karaganda Economic University of Kazpotrebooyuz, 100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Akademicheskaya st. 9, sergalieva89@mail.ru, +77212441674

DEVELOPMENT OF IT COMPETENCES OF CIVIL SERVANTS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

The article deals with the formation of a new model of public service in Kazakhstan. Particular attention was paid to the optimization of the new system of public administration, industrial and innovative development in the context of the processes of world globalization. Innovations in the work of public servants are shown. The project "Digital Academy" of 2018 was considered. Its main goal is the large-scale use of digital, information and communication technologies in the activities of civil servants.

Keywords: state apparatus, modernization, e-government, IT-competence, digitalization, industry technology 4.0.

Мемлекеттік қызмет - экономиканың, мәдениеттің, саясаттың, әлеуметтік саланың жұмыс істеуін қамтамасыз ететін қоғамның маңызды әлеуметтік институты.

Тиімділігі жоғары мемлекеттік қызмет құру Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуының қажетті шарты, оның өркендеуінің басты кепілі болып табылады. Бұл саланы жаңғырту "Қазақстан - 2050" Стратегиясының басты басымдықтарының бірі болды, оны іске асырудың басты мақсаты әлемнің бәсекеге барынша қабілетті 30 елінің қатарына кіру болып табылады.

Осы жылдар ішінде мемлекеттік қызмет жүйесінде бірнеше реформа жүргізілді. Олардың барлығы мемлекеттің трансформациясы мен мемлекеттік

басқару жүйесінің қалыптасу процестерімен тікелей байланысты.

Реформалаудың басы Президенттің "Мемлекеттік қызмет туралы" Заң күші бар Жарлығына қол қою болды. Оның қабылдануымен мемлекеттік қызмет қағидаттары, лауазымдар иерархиясы, қызметшілердің әлеуметтік кепілдіктері белгіленді, құқықтық мәртебесі анықталды және сыбайлас жемқорлыққа қарсы шектеулер енгізілді.

Дамудың келесі кезеңі "Қазақстан - 2030" Стратегиясын бекіту болды, оның ұзақ мерзімді басымдығы кәсіби үкіметті қалыптастыру болып айқындалған. Бұл міндет "Мемлекеттік қызмет туралы" жаңа Заңның қабылдануымен іске асырылды.

Бүгінде дәйекті реформалар нәтижесінде меритократия, тиімділік және қоғамға есеп беру қағидаттарына негізделген бірегей үлгі жасалды. "100 нақты кадам" Ұлт жоспарының бірінші бағытын іске

асыру шеңберінде кадрларды жалдау, даярлау және жылжыту жүйесі жетілдірілді. Персоналды басқарудың қазіргі заманғы құралдары енгізілді, мемлекеттік қызметшілердің сапалық құрамы артты.

1 кесте – Мемлекеттік аппаратты реформалау кезеңдері

Кезеңдер	Кемшіліктері	Шаралар	Артықшылықтары
Бірінші кезең (1991-1995 жылдар)	«Мемлекеттік қызмет» ұғымы арнайы нормативтік актілер, институттар болмаған.	Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметінің нормативтік негізін қалыптастыру жұмыстары басталды.	Қазақстан Республикасы Президентінің 1995 жылғы 26 желтоқсандағы Мемлекеттік қызмет туралы" № 2730 заң күші бар жарлығы шығарылды.
Екінші Кезең (1996-2005 жылдар)	Мемлекеттік лауазымдарға қойылатын біліктілік талаптарының болмауы, кадрлық құрамның тұрақсыздығы.	Мемлекеттік қызметтің нормативтік базасы құрылды. Мемлекеттік қызметтің конкурстық-мансаптық моделі қалыптастырылды. Мемлекеттік қызметті басқару органы құрылды (1998 ж - Қазақстан Республикасының Мемлекеттік қызмет істері жөніндегі агенттігі. 2014 жылдан бастап-Мемлекеттік қызмет істері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігі)	Мемлекет басшысының 1997 жылғы «Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әлауқатының артуы» атты Қазақстан халқына Жолдауы. 1999 жылы «Мемлекеттік қызмет туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қабылданды. Оның жаңалығы: -мемлекеттік лауазымдарды саяси және әкімшілік лауазымдарға бөлу; -тағайындау шекарасын белгілеу; -ашық конкурстық іріктеуді енгізу; -әрбір мемлекеттік лауазымға біліктілік талаптарын белгілеу; -мемлекеттік қызметке кіру кезінде заңнаманы білуге емтихан енгізу.
Үшінші кезең (2005-2008 жылдар)	Заңнамалық базаның жетілмегендігі, мемлекеттік қызметшілер мәртебесінің белгісіздігі.	Мемлекеттік органдарда кадр жұмысы жетілдірілді. Мемлекеттік әкімшілік лауазымдардың жаңа тізілімі анықталды.	2005 және 2007 жылдары Заңға өзгерістер мен толықтырулар енгізілді: -ротация институтын енгізу; -соттың айыптау үкімінің күшіне енуі. Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметшілердің «Ар-намыс Кодексі» қабылданды.
Төртінші кезең (2009-2010 жылдар)	Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-шараларды өткізу қажеттілігі. Мемлекеттік сатып алудың электрондық жүйесінің қажеттілігі	Мемлекеттік қызметшілердің сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтары үшін жауапкершілігін күшейту. www.goszakup.gov.kz интернет-портал құрылды Мемлекеттік сатып алу бойынша шарттарды жасаудың тек қана электрондық форматын енгізу.	«Мүдделер қақтығысы» ұғымы енгізілді; басшылардың тәртіптік жауапкершілігі туралы норма енгізілді; мемлекеттік қызметшілер теріс себептер бойынша жұмыстан шығарылды деп танылатын негіздердің тізбесі енгізілді; «Персоналды басқару» критерийі бойынша бағалау енгізілді.

Бесінші кезең (2011-2015)	Мемлекеттік органдарда еңбекті тиімсіз ұйымдастырудың кең таралуы, мемлекеттік қызметшілердің еңбек жағдайларына, жалақы мөлшеріне қанағаттануының төмендігі. IT-технологияларды жетілдіру.	Меритократия, тиімділік, нәтижелілік, транспаренттілік, қоғамға есеп берушілік сияқты мемлекеттік қызмет қағидаттарын іске асыруға бағдарланған мемлекеттік аппараттың жаңа моделі қалыптастырылды.	ҚР мемлекеттік қызметінің жаңа моделінің Тұжырымдамасын әзірлеу: -мемлекеттік әкімшілік қызметті екі "А" және "Б" корпусына бөлу; -іріктеу рәсімін қайта қарау; -кадрлық резервті қалыптастыру; -«Ақпараттық Қазақстан – 2020» мемлекеттік бағдарламасы; -«бір терезе» қағидаты бойынша жұмыс істейтін халыққа қызмет көрсету орталықтарын (ХҚКО) құру; - мемлекеттік қызметтер тізбесін ұлғайту.
Мемлекеттік аппараттың ағымдағы жағдайы	Мемлекеттік қызметшілердің артық сағат жұмыс істеуі, мемлекеттік қызметшілердің еңбегіне ақы төлеудің жеткіліксіз бәсекеге қабілетті деңгейі. Мемлекеттік қызметте жобалық менеджментті қолданудың болмауы.	Іріктеу және мансаптық жоғарылату кезінде меритократия қағидаттары күшейтілді, бұл мемлекеттік қызметшілердің сапалық құрамын арттырды. Қаралған тәртіптік істер саны азайды. 2017 жылдан бастап құқық қорғау органдарына кандидаттар Агенттікте заңдарды білуге және жеке қасиеттерін бағалауға тестілеуден өтеді. 2018 жылы eGov арқылы алуға болатын мемлекеттік қызметтер саны 70-ке дейін өсті, 2018 жылдың 1 қаңтарынан бастап әкімшілік мемлекеттік қызметшілерге еңбекақы төлеу жүйесінің пилоттық режимі енгізілді.	Жаңа білім беру және ақпараттық технологияларды кеңінен пайдалануды қарастыратын «Сандық Академияға» көшу басталды. «Б» корпусының 67 мың мемлекеттік қызметшілерін кешенді аттестаттаудан өтті. Тәртіптік кеңестер Әдеп жөніндегі кеңестерге түрленді.

Қазіргі уақытта Қазақстан алдында оның дамуының келесі кезеңін айқындайтын жаңа міндеттер тұр. Негізгі міндеттердің бірі әлемдік жаһандану үдерістері контекстіндегі индустриялық-инновациялық даму болып табылады [1].

Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаевтың 2017 жылғы 31 қаңтардағы Қазақстан Халқына Жолдауынан кейін республикамыз Төртінші өнеркәсіптік революциямен алға жылжуға тиіс болды. Үшінші жаңғырту басталды. Мемлекет басшысы өз Жолдауында атап өткендей, цифрлық индустрияны дамыту барлық басқа салаларға серпін береді, IT-саласын дамыту мәселесін Үкімет ерекше бақылауда ұстауы тиіс. Осыған байланысты Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысымен 2017 жылдың желтоқсанында "Цифрлық Қазақстан" мемлекеттік бағдарламасы бекітілді. 2018-2022 жылдар кезеңінде іске асырылатын бұл бағдарлама елдің флагмандық салаларын технологиялық жаңғырту үшін қосымша серпін береді және ауқымды және ұзақ мерзімді өсу үшін жағдай жасайды.

Цифрландыру үдерісі бүгінде әлемнің барлық елдерін қозғайды. Сонымен қатар, әрбір ел цифрлық дамудың басымдықтарын өзі анықтайды. Әлемнің 15-тен астам елі қазіргі уақытта цифрландырудың Ұлттық бағдарламаларын жүзеге асырады.

Ұлттық экономиканы цифрландыру бойынша алдыңғы қатарлы елдер Қытай, Сингапур, Жаңа Зеландия, Оңтүстік Корея және Дания болып табылады. Қытай өзінің "интернет плюс" бағдарламасында цифрлық индустрияны дәстүрлі индустриямен біріктіреді, Канада Торонто қаласында акт-хабын құрады, Сингапур акт драйвері болып табылатын "ақылды экономиканы" қалыптастырады, Оңтүстік Корея "креативті экономика" бағдарламасында адами капиталды дамытуға, кәсіпкерлікке және АКТ жетістіктерін таратуға бағдарланады, ал Дания мемлекеттік секторды цифрландыруға шоғырланады.

Бүгінгі таңда жаһандық трендтер мен мемлекеттің негізгі бағыттарының бірі мемлекетті цифрландыру, яғни халыққа және бизнеске қызмет көрсету

инфрақұрылымы ретінде мемлекеттің функцияларын қайта құру болып табылады. Оның негізгі бағыттары:

- сандық құжат айналымы, digital by default және digital first принциптері;
- мемлекеттік құрылымдардың ішкі өзара іс-қимылын жетілдіру, олардың азаматтармен және бизнеспен өзара іс-қимылы;
- квазимемлекеттік сектор субъектілерін цифрландыру;
- 4.0 Индустрия технологияларын енгізу;
- қызметкерлерді оқыту және қайта мамандандыру [3].

Ақпараттандырудың алдыңғы кезеңінде бізде Мемлекеттік қызметтерді көрсетуге тікелей немесе жанама тартылған мемлекеттік органдардың базалық инфрақұрылымы мен ақпараттық жүйелері түрінде электрондық үкімет құрылды.

Осы жылдар ішінде электрондық нысанға 740-тан астам қызмет пен сервис ауыстырылды, 83 мобильдік қызмет іске асырылды; веб-порталда электрондық нысанда көрсетілген мемлекеттік қызметтердің көлемі 40 млн. астам болды; тіркелген бірегей пайдаланушылардың саны 6,6 млн. адамға жетті. Елімізде 349 Халыққа қызмет көрсету орталығы жұмыс істейді, "Электрондық үкімет" call-орталығының базасында 1414 тегін телефон нөмірі бар бірыңғай байланыс орталығы құрылды, оған күнделікті азаматтардан 14 мыңнан кем емес өтініш келіп түседі.

Электрондық үкіметтің веб-порталында ашық үкімет алаңы құрылды: 2376 деректер жиынтығы орналастырылды, 17132 нормативтік құқықтық актілер жобасы және заң жобаларының Тұжырымдамалары талқыланды, 14 928 бюджеттік құжат жарияланды.

Осылайша, 2018 жылдың қорытындысы бойынша елімізде электрондық үкімет жүйесін енгізу жүзеге асырылды деп айтуға болады. Алайда, осы порталдың артықшылықтары мен кемшіліктерін атап өткен жөн. Әрине, ЭП жүйесінде көптеген артықшылықтар бар:

- дәстүрлі әкімшілік жүйесін жеңілдету;
- жеделдік;
- сыбайлас жемқорлық деңгейінің айтарлықтай төмендеуі;
- ыңғайлылық;
- жүйенің жан-жақтылығы.

Қазақстан электрондық мемлекеттік қызметтерді көрсетуде үлкен табыстарға қол жеткізді, бұл ақпаратқа қолжетімділікті жақсартты және ұсақ сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін төмендетті.

Сонымен қатар, оның қызметіне байланысты белгілі бір кемшіліктер де бар. Біріншіден, адам факторының әсері салдарынан жаңылыс немесе қате мүмкіндігі бар. Екіншіден, ақпараттың құпиялылығы проблемасы бар: қазір көптеген мемлекеттік қызметтердің деректер қоры (мысалы, паспорт үстелдері) ашық сатылады. Үшіншіден, электрондық қызметтер қарапайым. Төртіншіден, технологиялармен жұмыс істеу дағдысының әлсіз болуы, бұл Қазақстанның ауылдық аймақтарының тұрғындары үшін проблемалы болып қала береді. Ақыр соңында, басты проблемалардың бірі кәсіби

мемлекеттік аппарат құру болып табылады. Өз өкілеттіктерін сапалы көлемде жүзеге асыру үшін қызметшілер өздеріне жүктелген міндеттерді тиімді орындау үшін қажетті кәсіби құзыреттілікке ие болуы тиіс [4].

Мемлекеттік қызметшілер үшін талап етілетін құзыреттер:

- қызметті басқару;
- ынтымақтастық;
- шешімдер қабылдау;
- жеделдік;
- өзін-өзі дамыту;
- қызмет тұтынушыға бағдарлану;
- қызмет тұтынушыларын ақпараттандыру;
- парасаттылық;
- жауапкершілік;
- бастамашылық;
- стресс тұрақтылығы.

Мемлекеттік қызметшілердің IT-құзыретін дамыту үшін мемлекеттік басқару академиясы базасында 2018 жылы Сандық академия жобасы іске асырылды. Оның басты мақсаты мемлекеттік қызметшілердің өз қызметінде сандық, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды ауқымды пайдалануы болып табылады.

Осы жоба шеңберінде келесі шаралар қабылданды:

- IT-технологияларды ауқымды пайдалану;
- оқу кеңістігінің редизайны;
- инфрақұрылымдық жаратандыруды жаңғырту;
- жаңа технологиялық және басқарушылық шешімдерді енгізу;
- сандық білім беру ресурстарын қолдану арқылы онлайн-оқыту технологиясын қолдану.

Жобаны аяқтау нәтижесінде келесі нәтижелер болжалды:

- 1) білім берудің жаңа сапасы;
- 2) мемлекеттік қызметкерлердің soft skills және IT-дағдыларын дамыту;
- 3) оқытудың заманауи, тиімді және жайлы жағдайлары.

Мемлекеттік қызметті дамытудың қазіргі кезеңіндегі негізгі бірінші міндеттердің бірі дамыған инфрақұрылымы, тиімді басқару және ресурстық қамтамасыз етуі бар мемлекеттік қызметшілерді оқытудың сапалы жаңа қазақстандық жүйесін құру болып табылады. Білім берудің жаңа сапасының басты қажеттілігі қойылатын біліктілік талаптарына сәйкес олардың теориялық және практикалық білімдерін, іскерліктері мен дағдыларын жаңарту, жаңа ақпараттық технологияларды енгізуге байланысты дайындық пен кәсіби деңгейін одан әрі жетілдіру болып табылады.

Мемлекеттік қызметтің сапалық құрамы бүгінде мынадай параметрлермен сипатталады. Мемлекеттік қызметшілердің жалпы санынан жоғары білімі 91,8% немесе 84 310 адам. Орта және орта кәсіптік білімі бар мемлекеттік қызметшілердің үлесі - 8,2% немесе 7 520 адам. Мемлекеттік қызметшілердің көпшілігі экономика және бизнес саласында (жоғары білімі бар мемлекеттік қызметшілердің жалпы санының 31 638 немесе 37,5%), құқық (21 307 немесе 25,3%), техникалық ғылымдар мен технологиялар (7 836

немесе 9,3 %) және білім беру (6 343 немесе 7,5%) білімі бар. Сонымен бірге, 15 614 (17 %) мемлекеттік қызметшілердің бір жоғары білімі бар, сондай-ақ 4 231 (4,6%) жоғары оқу орнынан кейінгі білімі бар. Сонымен қатар, қазіргі уақытта мемлекеттік қызметте Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының 740 түлегі және "Болашақ" бағдарламасының 505 түлегі жұмыс істейді.

Мемлекеттік қызметшілерді оқытудың моделі мен тәсілдерін жетілдіру, жаңа білім беру бағдарламаларын әзірлеу, жаңа оқу және әдістемелік материалдарды енгізу - үздіксіз процесс. Сондықтан бұл бағыттағы жұмыс жалғасуда. Жоба құзыреттілік және практикалық-бағдарлы тәсілдер негізінде мемлекеттік қызметшілерді оқыту жүйесін одан әрі жаңғыртуды көздейді. Қазіргі Қазақстанның жетекші инновациялық бағыттарының бірі Технологиялық даму болып табылады. Жоғарыда біз мемлекеттік қызметші үшін қажетті дағдылар портфеліне шолу жасауды қарастырдық. Цифрландыру дәуірінде жеке тиімділік деңгейін арттыру үшін талап етілетін танымал және белгілі дағдылар өзекті болып табылады. Дағдылардың екі түрі бар: soft-skills және hard-skills. Бірінші-әлеуметтік-психологиялық дағдылар: коммуникативтік, көшбасшылық, командалық, көпшілік, "ойлы" және т. б. Екінші - кәсіби білім мен дағдылар: олар бизнес-үдерістерді орындауда және жұмыста қажет. Дағдыларды дамыту үшін қажетті құралдарды таңдау қажет: тренинг, әдебиеттерді оқу, вебинарларға бару немесе тәлімгермен қарым-қатынас. Осылайша, мемлекеттік қызметшілердің soft skills және IT-дағдыларын дамыту адамдармен қарым-қатынасты дамытуға, сөйлесуді қолдауға, қоршаған ортамен қарым-қатынас кезінде сыни жағдайларда өзін тиімді ұстауға көмектеседі. Self-менеджмент дағдылары: өз жағдайын, уақытын, процестерін тиімді бақылауға көмектеседі. Тиімді ойлау дағдылары: өмір мен жұмысты жүйелі етуге көмектесетін бас процестерін басқару. Басқару дағдылары, басшылардың қалыптасу кезеңінде мемлекеттік қызметшілерге талап етіледі.

Қазіргі заманғы мемлекеттік аппарат өз қызметкерлеріне жоғары талаптар қояды. "Цифрлық Академия" жобасын іске асыру үшін мультимедиялық жабдықтың интеграцияланған жүйесін сатып алу және орнату қарастырылған, сонымен қатар "цифрлық академия" жобасының жол картасы бекітілді.

Соңғы жылдары Академияның қызметі Еуропалық Одақ жобасының қолдауымен жаңғыртылды, оқу-әдістемелік, ғылыми-талдау жұмысының жаңа жоғары деңгейіне қол жеткізілді, мемлекеттік қызметшілердің құзыреттерін - ең алдымен жеке және басқару құзыреттерін дамытуға бағытталған қазіргі заманғы, практикаға бағытталған оқыту бағдарламалары әзірленді. Академия ғалымдарының ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелері тәжірибеге енгізілуде. Мысалы,

академияның ғалымдары әзірлеген "А" корпусына конкурстық іріктеуді жетілдіру бойынша ұсыныстар қазір үміткерлердің құзыреттілігін бағалау кезінде психометриялық тестілеуді пайдалана отырып табысты пайдаланылады. Мемлекеттік қызметтің кадрлық резервін дамыту мен оқытуға, мемлекеттік қызметшілер қызметінің тиімділігін бағалауға, талант-менеджмент қағидаттарын практикада қолдануға және т. б. байланысты әзірлемелерді енгізу сатысында.

Профессор-оқытушылар Корпусы мен академияның қызметкерлерін қайта оқыту табысқа жетуде маңызды рөл атқарды. Тек соңғы жылдары жетекші әлемдік білім беру орталықтарының сарапшыларын тарта отырып, 30-дан астам оқыту семинарлары ұйымдастырылды, шетелде 10 көшпелі мастер-класс өткізілді. Бұл жұмыс оқытушыларға оқытудың жаңа технологиялары мен заманауи ғылыми зерттеулер әдістерін меңгеруге мүмкіндік берді, қызметкерлердің 35% - дан астамы ағылшын тілін меңгерген. Қорытындылай келе, "Сандық Академия" жобасы академияны мемлекеттік қызметшілердің IT-құзыреттілік орталығына айналдырудың негізі болғанын атап өту қажет. Бұл жобаны іске асыру 2018 жылы көзделген. Жоғарыда атап өтілгендей, аталған жобаның мақсаты-мемлекеттік қызметкерлердің IT-дағдыларын дамыту және білім берудің жаңа сапасы. Жобаның мерзімін ұзарту және Қазақстан Республикасында мемлекеттік қызметшілердің IT-құзыретін дамыту жөніндегі жұмысты одан әрі жалғастыру орынды деп санаймыз. Қазақстан жаңа сандық дәуірге енді. Біз қарқынды өзгерістер дәуірінде өмір сүреміз. Сандық революция-бұл негізгі фактор. Барлық жағандық деректердің 90 пайызы соңғы екі жылда жасалды. Бүкіл әлем бойынша 35 млрд. құрылғылар күн сайын деректерді жасайды. Бұл әлем халқының жалпы санына қарағанда бес есе жоғары.

Қазақстанның мемлекеттік аппаратын дамытудың жаңа кезеңі инновациялық деп бекер айтылмаған. Қазақстанның Мемлекеттік аппараты стратегиялық элементтермен кәсіби деп танылды. Сондықтан үкіметтің жұмысы бүгінде стратегиялық тұрғыдан ойлайтын және бүгінгі күннің ғана емес, ертеңгі күннің де міндеттерін шеше алатын мемлекеттік аппарат үшін кадрларды даярлауға бағытталған.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспары туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 1 ақпандағы № 922 Жарлығы.
2. "Цифрлық Қазақстан" мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 12 желтоқсандағы № 827 Қаулысы // "Әділет" ақпараттық-құқықтық жүйесі"
3. <https://www.apa.kz/ru/cifrovaya-akademiya/>
4. Кочегура А.П. "Обучение государственных служащих высшего уровня: опыт стран ОЭСР Государственное управление" Электрондық хабаршы № 48 шығарылым. Ақпан 2015 ж

Ольга СЛИНКОВА, доктор экономических наук, профессор, Белгородский государственный национальный исследовательский университет, 308015, Россия, г. Белгород, ул. Победы, 85, slinkova@bsu.edu.ru, +7- 910-363-97-55

Динара САЛАУАТОВА, докторант PhD, Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, 100009, Республика Казахстан, г. Караганда, ул. Академическая, 9, Di_kz010@mail.ru, +77015803674

ВНЕДРЕНИЕ ИННОВАЦИЙ КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ ТУРИСТСКОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

В статье проведен анализ развития предпринимательства в сфере туризма, механизм государственного регулирования и поддержки малого и среднего бизнеса в развитых странах. Изучены возможные инновационные мероприятия по внедрению в сфере туризма Казахстана.

Ключевые слова: предпринимательство, сфера туризма, инновации.

Ольга СЛИНКОВА, экономика ғылымдарының докторы, профессор, Белгород мемлекеттік ұлттық зерттеу университеті, 308015, Ресей, Белгород қ., Победа к-сі, 85, slinkova@bsu.edu.ru, +7- 910-363-97-55

Динара САЛАУАТОВА, PhD докторанты, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, 100009, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., Академическая көш., 9, Di_kz010@mail.ru, +77015803674

ИННОВАЦИЯНЫ ЕНГІЗУ ТУРИСТІК КӘСІПКЕРЛІКТІ ДАМУ ТУРАСЫНДАҒЫ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

Мақалада туризм саласындағы кәсіпкерліктің дамуына, дамыған елдердегі шағын және орта бизнесті мемлекеттік реттеу және қолдау механизміне талдау жүргізілді. Қазақстанның туризм саласына енгізу бойынша мүмкін болатын инновациялық іс-шараларға зерттеу жүргізілді.

Түйінді сөздер: кәсіпкерлік, туризм саласы, инновациялар.

Olga SLINKOVA, Doctor of sciences (Economics), Professor, Belgorod state national research University, 308015, Russia, Belgorod, Pobeda str, 85, slinkova@bsu.edu.ru, +7 - 910-363-97-55

Dinara SALAUATOVA, PhD Student, Karaganda Economic University of Kazpotrebsouz, 100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Academic.str., 9, Di_kz010@mail.ru, +77015803674

INTRODUCTION OF INNOVATIONS AS A FACTOR OF THE DEVELOPMENT OF TOURISM ENTREPRENEURSHIP

The article analyzes the development of entrepreneurship in the field of tourism, the mechanism of state regulation and support for small and medium-sized businesses in developed countries. Studied possible innovative measures for the implementation in the field of tourism in Kazakhstan.

Keywords: entrepreneurship, tourism, innovation.

Сфера туризма является одной из самых развитых отраслей в мире. Уровень развития сферы туризма является одним из факторов конкурентоспособности страны. Туризм вносит большой вклад в экономику. Сфера услуг в туристской сфере характеризуется значительным арсеналом технологий - информационных, строительных, консалтинговых, управленческих и др., следовательно, для Казахстана первоочередное значение имеет внедрение инноваций в процесс оказания туристских услуг. Для определения перспектив развития туристского сегмента была создана Концепция развития туристской отрасли Республики Казахстан до 2020 года, которая была разработана в целях реализации Послания Президента Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева народу Казахстана от 27 января 2012 года "Социально-экономическая модернизация - главный вектор развития Казахстана" и в соответствии с разработанными системными планами развития

туризма Республики Казахстан. Наиболее важным элементом развития казахстанского туристского рынка выступает развитие нового туристского продукта, конкурентоспособного на мировом рынке и способного привлечь туристов. Все эти факторы ведут к необходимости внедрения инноваций в процесс оказания туристских услуг Казахстаном. Основными элементами нового туристского продукта Казахстана должны стать:

- использование туристского потенциала Республики Казахстан как наиболее рентабельного компонента туристского продукта;
- использование исторического, архитектурного, культурного потенциала для привлечения туристов;
- внедрение оборудования мирового уровня (для средств размещения туристов, оборудование ресторанов, экскурсионных площадок и т.д.);
- использование современных видов транспортных средств[1]. Таким образом, развитие

туристского предпринимательства находится в прямой зависимости от внедрения инноваций. Но данный процесс замедляется недостаточным развитием малого и среднего бизнеса в Республике Казахстан, в том числе и сферы туризма. Казахстан, имея богатый туристско-рекреационный потенциал, характеризуется недостаточным уровнем развития туризма. Доля туризма в ВВП составляет 1,2% на 2018 год. В 2017 году объем доходов от туристской деятельности составил 163972,1 млн. тенге, что 2,2 раза больше уровня 2013 года (72421,2 млн. тенге). Количество занятых в отрасли составило 116,5 тыс. человек. Уплаченные налоги и другие обязательные платежи от туристской деятельности в бюджет республики составили 8731 млн. тенге в 2015 году. По состоянию на 2018 год в Казахстане функционировало 2 631 туристских организаций, 2987 мест размещения, что в 1,7 раза выше показателя 2013 года [2].

Успех инновационной деятельности малого и среднего бизнеса в туризме в значительной степени зависит от условий финансирования предприятий, которые заботятся о собственном инновационном развитии. В ведущих странах мира отработаны различные варианты финансовой поддержки компаний, которые активно занимаются проведением научных и научно-технических работ, а также внедрением инноваций. Овладение зарубежного опыта достаточно целесообразно для отечественной экономики. Значительный эффект на поддержку внедрения технологических инноваций может оказать система государственного заказа. Большое значение здесь имеет механизм конкуренции, так как при борьбе за получение государственного контракта фирмы стремятся повысить качество своей продукции и снизить ее себестоимость. Таким образом, государство стимулирует совокупный спрос на рынке инновационной продукции и обеспечивает бизнес финансовыми средствами, которые могут быть потрачены на дальнейшее усовершенствование инновационной продукции или на другие необходимые мероприятия в ходе инновационной деятельности фирм. Также помимо готовой продукции государство может закупать научные исследования и разработки, что помогает развитию фундаментальной науки и стимулирует развитие инновационного процесса в целом [3].

В силу значительных масштабов, характерных для инновационных проектов и достаточно низкой скоростью отдачи денежных средств на этапе разработки и внедрения инновационных продуктов, важную роль в поддержке инновационной деятельности играют инструменты льготного кредитования. Инновации могут стимулироваться государством посредством льготных кредитов государственных банков и предоставления преференций для коммерческих банков, осуществляющих кредитование инновационной деятельности (льготные условия налогообложения, смягчение правил по резервным требованиям и т.д.), предоставлением государственного поручительства и государственных гарантий перед коммерческими банками, в том числе и для получения иностранных инвестиций. Таким образом, успешная реализация перечисленных мер - не только условие предупреждения инновационных угроз, но и необходимая предпосылка обеспечения эффективности современного социально-экономического развития малого и среднего бизнеса в туризме. Практика большинства зарубежных государств свидетельствует о том, что государственная поддержка малого предпринимательства выступает в качестве самостоятельного направления экономической политики государства. Ее главная цель - формирование благоприятных условий для развития малого и среднего бизнеса, в частности по тем направлениям, которые обеспечивают максимальную эффективность [4].

Как свидетельствуют статистические данные развитых стран, особое внимание за рубежом уделяется инновационным и социально ответственным малым предприятиям. Это обусловлено тем, что именно малые и средние предприятия являются локомотивами научно-технического прогресса и движения человеческого капитала повышенного качества [5].

В США за последние десятилетия около 55 % всех инновационных разработок и более 75 % новых рабочих мест были созданы именно малыми и средними предприятиями [5].

Можно сформулировать ключевые направления адаптации зарубежной практики государственной поддержки малого и среднего бизнеса в Республике Казахстан, представленные в таблице 1.

Направление	США	Германия	Китай	Возможности адаптации в Казахстане
Орган регулирования	Администрация по делам малого бизнеса	Директорат малого и среднего бизнеса	Китайский центр по координации и кооперации бизнеса	Формирование самостоятельного органа, призванного защищать интересы малого и среднего бизнеса

Налоговые льготы	Постепенное сокращение налоговых ставок, сужение налоговой базы и использование налоговых льгот	Освобождение от подоходного налога новых инновационных предприятий в первые 2 года развития	Дифференциация налоговых льгот по типам предприятий. Освобождение от подоходного налога инновационных предприятий в течение первых 3 лет. Льготное кредитование фирм, занимающихся строительством жилья	Сокращение налоговой базы социально ответственных или инновационных малых предприятий на 50% в первый год существования.
Финансовое стимулирование	Бюджетное финансирование НИОКР, контрактов с малым бизнесом, выдача гарантий на 90% кредитных ресурсов. Долгосрочное кредитование независимо от целей	Кредитование Компенсационного фонда малых инновационных предприятий и предприятий, участвующих в решении проблем экологии, региональной политики, ЖКХ	Наличие государственных и коммерческих банков по финансированию малого и среднего бизнеса	Формирование локальных государственных банков, финансирующих и кредитующих малые предприятия, занятые в социальной ответственности
Информационно-консультационная поддержка	Институт бизнеса в интернете для бесплатного пользования предпринимателями, получение онлайн-консультаций и прохождение обучающих курсов	Государственное финансирование технических и экономических консультаций	Функционирование государственной информационной службы, оказывающей помощь предпринимателям на сайте	Создание глобальной информационной сети для размещения информации о новшествах законодательства, государственном заказе и т.д.
Примечание – Составлена авторами на основе источника [6, 7]				

Первое возможное направление - это формирование специализированного самостоятельного органа, который будет осуществлять регулирование и поддержку деятельности малого и среднего бизнеса по перспективным направлениям. Как следует из таблицы, в зарубежных государствах сформировались две модели формирования регулирующих органов. Первая модель предполагает концентрацию полномочий по регулированию в руках отдельного самостоятельного органа - Администрации малого бизнеса США. Вторая модель предусматривает распределение полномочий между различными ведомствами и министерствами.

Предлагается адаптация опыта США по созданию специализированного государственного органа, несущего ответственность за регулирование и поддержку малого и среднего бизнеса, который

будет состоять из региональных подразделений. Данный нюанс позволит сократить административную нагрузку остальных государственных органов, занимающихся вопросами и проблемами малого и среднего бизнеса, а также позволит увеличить централизацию функций в данной сфере.

Малые предприятия освобождаются от подоходного налога в первые годы после создания, а также при функционировании в сфере переработки сельскохозяйственной продукции, участия в жилищном строительстве, защите окружающей среды, а также если выручка от реализации от перечисленных видов деятельности превышает 70% совокупной суммы выручки.

Туристская отрасль является источником дохода для бюджета страны, но, тем не менее, она очень чувствительна к налогам. Туризм, как в отношении товаров, так и услуг, должен способствовать росту

доходов и стать источником доходов для государственных услуг, инвестиций и развития инфраструктуры. Туристы обычно платят за качественные услуги, которые им предлагаются. Высокая посещаемость туристами страны зависит от таких факторов, как благоприятная экологическая обстановка, система здравоохранения и общественного транспорта, средства связи и безопасность. Высокие темпы развития туризма повлияли на повышение налогообложения туристской индустрии. Высокие налоговые ставки влияют на цену туристского продукта. Местной исполнительной власти следует часть налоговых поступлений использовать для улучшения туристской инфраструктуры, увеличения и улучшения человеческого и физического капитала, для обучения, инвестиций и т.д.

Одной проблемой, тормозящей развитие туристской отрасли в Казахстане, является неадекватно высокие цены на размещение при достаточно низком уровне развития туристской инфраструктуры.

Неэффективная налоговая политика государства является причиной завышенных цен на услуги по размещению туристов. Для устранения данной проблемы и приведения в соответствие стоимости услуг к среднеевропейским ценам необходимо введение местной туристской ренты, взимаемой с предприятий сферы туризма, путем пересмотра других налогов. Собранные средства могут быть инвестированы в развитие объектов туристской инфраструктуры и рекреационных ресурсов.

Для предприятий гостиничного сервиса, работающих в таких зонах, имеет смысл снизить ставку НДС, вплоть до нулевой. Кроме того, в области налогообложения целесообразно предусмотреть снижение налогового бремени туроператорам по сравнению с турагентами, реализующими на казахстанском рынке иностранные турпродукты.

В результате исследования, можно увидеть, что налоговые льготы касаются социально ориентированных и инновационных предприятий лишь поверхностно. Более того, сравнивая предельные налоговые ставки всех государств мира, можно отметить, что в Казахстане достаточно высокие страховые взносы.

Поэтому, вследствие того, что в период становления и роста малые предприятия очень уязвимы, необходимо, опираясь на практику Германии, освободить предприятия малого и среднего бизнеса, разрабатывающие и реализующие инновационные проекты, от уплаты подоходного налога в первые два года своего существования. Это же условие относится и к предприятиям малого и среднего бизнеса, функционирующим в условиях специальных налоговых режимов.

Финансовая поддержка предприятий малого и среднего бизнеса в туристской сфере также актуальна и проблематична в Республике Казахстан. Хотя в период с 2013 по 2017 год наблюдается рост валовой добавленной стоимости, создаваемой непосредственно в туризме (с 336,4 млрд. тенге до 558,8 млрд. тенге соответственно), но общая доля средств, направленных на развитие туризма остается

достаточно низкой по сравнению с другими отраслями. Многие коммерческие банки недоверчиво относятся к предприятиям малого и среднего бизнеса, если те хотят получить кредит, устанавливая довольно высокие ставки процента (ВТБ - от 30 %, Альфа-Бизнес Стандарт от 14%). Часто для получения кредита банки требуют залоговое обеспечение, которое вновь созданные малые предприятия не могут предоставить. В данном случае считаем целесообразным адаптировать практику Китая и Германии по формированию специализированных государственных банков поддержки малого и среднего бизнеса, осуществляющих оценку их деятельности по различным направлениям и выдаче целевого финансирования.

Также возможно позаимствовать опыт Великобритании и создать специализированное агентство по совершенствованию деятельности социально ответственных предприятий малого и среднего бизнеса. Данная структура может иметь специальные полномочия по представлению законных интересов малого и среднего бизнеса в органах государственной власти, судебных инстанциях и т.д., оказывать консультационную поддержку предприятиям малого и среднего бизнеса в сфере реализации социальных программ.

Наиболее развитой системой государственной поддержки экспорта обладает США. Значительные средства на поддержку экспорта выделяются из американского бюджета на оказание поддержки национальным предприятиям на основе выдачи кредитов, гарантий по кредитам и страхования сделок, применение механизма экономической помощи для защиты интересов отечественных экспортеров, выдача кредитных гарантий экспортерам сельскохозяйственной продукции и продуктов продовольствия, обеспечение поддержкой проектов отечественных предприятий, которые пытаются снизить угрозу окружающей среде и финансирование зарубежных покупателей при покупке американского оборудования и технологий в области производства экологических товаров и услуг.

В Германии, выступающей главной экономикой Европы и страной-лидером по величине экспорта среди стран ЕС, международная торговля играет важнейшую роль. Система государственной поддержки экспорта Германии - участника Евросоюза - функционирует на основе предусмотренных европейской торговой политикой норм и правил.

Поддержку национальным компаниям-экспортерам оказывают Федеральное правительство совместно с Федеральным министерством экономики и технологий Германии. Требуемые меры поддержки экспорта и процедуры содержатся в "Директивах по принятию экспортных поручительств", на основании которых все мероприятия не должны противоречить интересам страны и действующим международным правовым нормам. Во время нестабильности в практике системы поддержки экспорта в Германии, наряду с

остальными государствами, применяются финансовые меры, в числе которых необходимо выделить страхование экспортных кредитов и инвестиций немецких компаний за рубежом; освобождение экспортеров от уплаты налога на добавленную стоимость; прямое и косвенное субсидирование отраслей промышленности; финансовая поддержка научных разработок.

Поддержку отечественных экспортеров во Франции осуществляет ряд институтов. Например, страховая компания "Кофас" (Coface) была основана в 1946 г. для страхования экспортных кредитов и на сегодняшний день предоставляет широкий арсенал страховых продуктов, включая страхование рисков экспортеров, выводящих свою продукцию на новые рынки сбыта, не страхуемые бизнесом.

В Великобритании для оказания прямой поддержки участникам внешнеэкономической деятельности функционирует Британская служба торговли и инвестиций. "ЮКЕЙТИАЙ" признана в 2010 г. лучшим в мире агентством по продвижению экспорта и привлечению инвестиций. "ЮКЕЙТИАЙ" оказала помощь более 23 тыс. компаний и благодаря этому привлечь в экономику страны 6 млрд.ф.ст.

В основу поддержки экспортеров положен тот же принцип, что и в большинстве развитых стран - поддержка осуществляется с использованием целевых бюджетных ассигнований, предназначенных для оплаты разницы между величиной процентной ставки рынка ссудного капитала и льготной, действующей в рамках ОЭСР. Система государственной поддержки экспорта, в перспективе, должна состоять из многочисленных инструментов государственного регулирования и воздействия, а также информационной и организационной поддержки российских экспортеров.

Ключевым макроэкономическим инструментом развития экспорта является валютный курс. После девальвации 1998 г. валютный курс заметно уменьшился, что позволило развивать отечественный экспорт. На сегодняшний день позитивное влияние девальвации национальной валюты на рост экспорта уже не так действенно, как ранее. Возможности для значительного сокращения валютного курса на данный момент ограничены. Но в целом механизм девальвационного корректирования национальной валюты выступает ключевым инструментом макроэкономической поддержки поставок экспорта. Важнейшей мерой макроэкономического регулирования является жесткое государственное регулирование цен на товары и услуги российских монополий. Оно, в значительной мере, сдерживает рост затрат экспортеров и положительно влияет на издержки их производства. Вследствие чего требования об увеличении цен на энергоресурсы, выдвигаемые партнерами Казахстана по переговорному процессу в рамках ВТО, не должны приниматься, так как это может снизить конкурентоспособность и инновационный потенциал государства. На основе государственных программ гарантирования и

страхования экспортных поставок, аналогично как в зарубежных государствах, можно страховать на 90% коммерческие риски и на 100% политические риски. Коммерческие риски включают потенциальные потери экспортера, обусловленные увеличением цен на сырье и материалы, изменением валютного курса, риска, связанного с несвоевременной оплатой экспортной поставки и др. Величина страховой пошлины, выплачиваемой экспортером, определяется уровнем политической и экономической стабильности государств-импортеров, от состояния мировых товарных и валютных рынков.

На основе системы государственной поддержки экспорта следует разработать специальные инструменты, позволяющие сократить внешнеторговые и валютные риски для предприятий малого бизнеса, разработать меры, которые могут снизить предпродажные затраты, связанные с освоением внешних рынков. В некоторых ситуациях малый бизнес не имеет достаточно финансовых ресурсов, квалификации и опыта по продвижению собственной продукции на мировые товарные рынки. Таким образом, разработка перспективных направлений адаптации зарубежной практики государственной поддержки предприятий малого и среднего бизнеса позволит: благодаря внедрению передового опыта, используемого в развитых странах по отношению к предприятиям малого и среднего бизнеса, повысить эффективность деятельности туристских субъектов МСБ в Республике Казахстан, а также адаптировать данные направления к казахстанским условиям.

Список литературы:

1. Концепция развития туристской отрасли Республики Казахстан до 2020 года. Утверждена постановлением Правительства Республики Казахстан от "19" мая 2014 года № 508
2. Туризм Казахстана 2013-2017. Статистический сборник. Астана 2018 г. - 61 стр. [Электронный ресурс] URL: http://stat.gov.kz/faces/wcnav_externalId/publicationsCompilations?lang=ru&_afLoop=5146114418845680#%40%3F_afLoop%3D5146114418845680%26lang%3Dru%26_adf.ctrl-state%3Doya62v4jl_25 (дата обращения 07.12.2018)
3. ЭКСПО-2017: модернизационный прорыв Казахстана: Сборник материалов конференции / Под ред. З.К. Шаукеновой. - Астана: Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан, 2017. - 134 с.
4. Аетов С.С. Инновации в индустрии туризма // Инновации. - 2016. - №3.
5. Глухов В.В., Коробко С.Б., Маринина Т.В. Экономика знаний. ? СПб: Питер, 2013. - 528 с.
6. Н.А. Курнавкина, И.А. Филиппова. Особенности развития малого бизнеса в Китае // Вестник Ульяновского государственного технического университета, 2012
7. GlobalEntrepreneurshipMonitor 2016/17.

Динара СЫЗДЫКОВА, магистр, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, 100009, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., Академическая 9, syzdykovad@list.ru, +77212441578
Ботагоз МАТАЕВА, экономикалық ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, 100009, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., Академическая көш., 9, botagozmatayeva@mail.ru, +77088160507

ТУРИСТІК АГЕНТТІКТЕРДІҢ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ БАСҚАРУ ҚҰРАЛДАРЫН ПАЙДАЛАНУДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕ (ТУРИСТІК ӨНІМДЕРДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ, ОНЫ ЕНГІЗУ ЖӘНЕ ЖЫЛЖЫТУ)

Бұл мақалада туристік агенттіктердің қызметіндегі басқару құралдарын пайдаланудағы халықаралық тәжірибе баяндалады, және туризм ұйымына ұсынылуы мүмкін негізгі қызметтер қарастырылады.

Түйінді сөздер: туристік агенттіктер, туристік өнім, жарнама, туризм индустриясы, туристік қызмет, туристік ұйым.

Динара СЫЗДЫКОВА, магистрант, Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, 100009, Республика Казахстан, г.Караганда, Академическая 9, syzdykovad@list.ru, +77212441578
Ботагоз МАТАЕВА, кандидат экономических наук, доцент, Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, 100009, Республика Казахстан, г.Караганда, ул.Академическая, 9, botagozmatayeva@mail.ru, +77088160507

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНСТРУМЕНТОВ УПРАВЛЕНИЯ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ТУРИСТСКИХ АГЕНТСТВ (ФОРМИРОВАНИЕ, ВНЕДРЕНИЕ И ПРОДВИЖЕНИЕ ТУРИСТСКИХ ПРОДУКТОВ)

В данной статье излагается международный опыт использования инструментов управления в деятельности туристских агентств, и рассматриваются основные функции, которые могут быть предоставлены организации туризма.

Ключевые слова: туристские агентства, туристский продукт, реклама, индустрия туризма, туристская деятельность, туристская организация.

Dinara SYZDYKOVA, graduate student, Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz, 100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Akademicheskaya 9, syzdykovad@list.ru, +77212441578
Botagoz MATAYEVA, candidate of Economics, Karaganda Economic University, 100009, The Republic of Kazakhstan, Karaganda, Academicheskaya street, 9, botagozmatayeva@mail.ru, +77088160507

INTERNATIONAL EXPERIENCE OF USE OF INSTRUMENTS OF MANAGEMENT IN ACTIVITY OF THE TOURIST AGENCIES (FORMATION, INTRODUCTION AND ADVANCE OF TOURIST PRODUCTS)

This article the international experience of use of instruments of management in activity of the tourist agencies is stated, and the main functions which can be provided to the organization of tourism are considered.

Keywords: tourist agencies, tourist product, advertizing, tourism industry, tourist activity, tourism organization.

Соңғы жылдары туристік бизнес әлемнің барлық елдерінде қарқынды дамуын бастады. Әртүрлі шет елдердің тәжірибесімен танысып, туристік бизнестің дамуының табысы, негізінен бұл саланың мемлекеттік деңгейде қалай қабылдануына және мемлекеттік мекемелердің осы саланы қалай қолдайтынына байланысты. Туристік бизнестен табыс алу үшін кез-келген өркениетті мемлекет, туристік әлеуетті бағалау үшін, оның аумақтарын зерттеу үшін елеулі ресурстарды инвестициялауы керек. Мемлекеттік бағдарламалар туристік бизнестің дамуына, туристік орталықтарды дамытуға, қажетті инфрақұрылымды құруға және дамытуға, сондай-ақ жарнамалық және ақпараттық сүйемелдеуге ықпал етуі тиіс.

Тәжірибе көрсеткендей, жеке сектор ешқашан курорттық туристік кәсіпорындардың дамуына, сондай-ақ туристік инфрақұрылымның негізгі элементтеріне, ұлттық туристік әкімшіліктің функцияларын орындай алмайды. Туристік бизнес дамыған елдерде туризмді дамытудың ұлттық бағдарламаларын әзірлейтін министрліктерге бағынатын ұйымдар бар. Мұндай ұйымдарда әртүрлі атаулар бар, мысалы, Ұлыбританияда олар БТА (Британдық Tourist Authority), Италияда - ENIT, Ирландияда - Ирландиялық кеңес, Испанияда - Тиреспанья, Норвегияда - NOTRA. Мұндай ұйымдар басқа елдерде өзінің туристік кеңселеріне ие. Бұл ұйымдар туристік ағындарды тартатын және туристік ақпаратты ұсынатын бағдарламалар әзірлейді.

Туристiк бизнес ерекшелiгi қатынастардың кең ауқымымен байланысты. Бұл қарым-қатынастарда саяхат және демалыс процестерiне қатысатын адамдар кiредi. Қолданыстағы қатынастар соншалықты әр түрлi, олар құқықтық реттеудiң белгiлi бiр күрделiлiгiне әкеледi.

Кез-келген нақты мемлекетте "туристiк агенттiк - үкiмет", "туристiк-мемлекет", "туристiк туристiк агенттiк" қатынастары тиiстi заңдармен реттеледi. Мұндай заңдар, тараптар арасындағы қатынастардың барлық элементтерiн толығымен қамтуы тиiс.

Бүгiнгi күнi туризмдi реттеудiң мемлекеттiк ұйымдастыру процесiнде бiрнеше көзқарас бар. Осылайша дамыған нарықтық экономикасы бар көптеген елдерде мемлекеттiк реттеу мүлдем жоқ, нарық субъектiлерi өздерiнiң операциялық регламенттерiн жүзеге асырады. Туристiк қызметтер нарығының мемлекеттiк реттеуi бар елдерде екi модель қолданылады - арнайы мемлекеттiк органдар немесе реттеудi көпсалалы органдар жүзеге асырады[1, 394 б.].

Ендi үкiметтiк мекемелердiң бiрнеше елдiң мысалында қалай әрекет ететiнiн қарастырайық.

Ұлыбританияда туризм индустриясын туристiк билiкке тiкелей бағынатын Мәдениет және спорт министрлiгi, British Tourist Authority (BTA) басқарады. Бұл ұйым Ұлыбританияға шетелдiк туристер ағындарын тартумен, сондай-ақ iшкi туризмдi дамытумен айналысады. Сонымен қатар, бұл ұйым үкiметпен және туризммен айналысатын басқа мемлекеттiк органдармен кеңеседi. Осы мақсатта әкiмшiлiктiң бастамасы бойынша жарнамалық кампаниялар өздерiнiң кеңселерi мен өкiлдерiнiң желiсi арқылы елден тыс өткiзiледi. Сондай-ақ осы мақсаттар үшiн радио, теледидар қолданылады. Әкiмшiлiк халықаралық конференцияларды ұйымдастырады, халықаралық туризм мәселелерi бойынша консультациялық және маркетингтiк қызметтер көрсетедi және түрлi ақпараттық және анықтамалық материалдарды жариялайды. BTA-ның ұйымдастырушылық-құқықтық формасында сыртқы нарықтардағы дәстүрлi қызметтермен қатар бiрқатар ақылы маркетинг және консалтинг қызметтерi, семинарлар мен көрмелер ұйымдастырады, шетел капиталын тартатын бiрқатар жобаларды жүзеге асырады, саяхатшы нұсқаулықтарын, бейнелерiн жариялайды және сатады. және басқа жарнамалық өнiмдер. BTA бес мүшеден және президенттен тұратын директорлар кеңесiне басшылық етедi. Ұйымда шамамен 300 қызметкер жұмыс iстейдi, оның iшiнде Лондонда үшiншi жұмыс туралы, қалғандары шетелде 26 өкiлдiкте жұмыс iстейдi. Қажеттi қаражаттың 68% -ы BTA-ға мемлекеттiк бюджеттен түседi[2].

Италияда 1983 жылы туризм және қонақ үй индустриясын жетiлдiру және дамыту туралы заң қабылданды. Заңда туристiк бизнестiң негiзгi басқарушы органдары мен олардың жұмыс iстеу тәртiбiн аймақтық деңгейде анықтайды. Туристiк кәсiпорынның нақты анықтамасы және оны тiркеу шарттары көрсетiледi. Сондай-ақ, заң қонақ үй индустриясының жiктелуiн анықтайды, туристiк

бюролар, көлiк және қоғамдық бiрлестiктерге туристiк бизнесте қатысуға мүмкiндiк беретiн бiрқатар шарттарды белгiлейдi. Бұдан басқа, заң туризм саласындағы кәсiпқойлардың қызметiн реттейдi, мемлекеттен туристiк бизнестi қолдау жөнiндегi шараларды анықтайды. Туризм қызметi департаментi өндiрiс министрлiгiнiң құрамына кiредi. Департамент аймақтық туристiк әкiмшiлiктердiң қызметiн үйлестiредi, ұлттық сипаттағы нормативтiк және салалық құжаттарды әзiрлейдi, статистикалық деректердi зерттейдi және өндейдi. Халықаралық iс-шараларда ведомство басқа халықаралық туристiк ұйымдармен үкiметаралық келiсiмдер мен қарым-қатынастарды жасаумен айналысады. Жергiлiктi әкiмшiлiктердiң өкiлеттiктерi кең. Олар өз аумағында туристiк қызметтi лицензиялаудың барлық мәселелерiне, қонақ үйлердi жiктеуге, өздерiнiң туристiк өнiмдерiн ел iшiнде және шетелде жарнамалауға және iлгерiлетуге құқылы. Сонымен қатар, халықаралық туристiк нарықта Италияны таныстырудың басты рөлi Ұлттық туристiк әкiмшiлiкке (ENIT) тағайындалады. Бұл ұйымның негiзгi қызметi - жарнамалық және ақпараттық жұмыстарды ұйымдастыру, маркетингтiк зерттеулер жүргiзу, шетелдiк және жергiлiктi туристiк ұйымдардың қызметiн үйлестiру. ENIT туризм департаментiне бағынады және оның қызметi мемлекеттiк бюджеттен толық қаржыландырылады.

Америка Құрама Штаттарында "Халықаралық туризм туралы" Бiрiншi заңы 1961 жылы қабылданды. Бұл заң Федералдық сауда министрлiгiнде жұмыс iстейтiн Саяхат және туризм әкiмшiлiгiн (АРТ) құруды көздедi. Кейiнiрек, 1981 жылы "Ұлттық туристiк саясат туралы" Заң қабылданды. 1992 жылдың мамыр айында "Туризм және экспортты дамыту саясаты туралы" Заң қабылданды, ол АПТ үшiн келесi мақсаттарды қойды: АҚШ мүддесiнде мемлекеттiк туристiк саясатты үйлестiру, туристiк қызмет туралы статистиканы жүргiзу, туризм нарығын зерттеу, мемлекеттер мен мемлекеттерге қолдау көрсету, қалалар мен ауылдық елдi мекендердi дамыту, туризмдi дамыту бағдарламасын басқару. Туризмдi федералдық деңгейде реттеудi қарастыратын Ұлттық органға қоса, туристiк бизнестi дамытуға жауапты АҚШ-тың әрқайсысында тиiстi қызмет бар. Көптеген жағдайларда жоспарлы өсу мен туристiк бизнестi жан-жақты дамыту мәселелерiн шешумен айналысатын сауда, сауда және туризм агенттiгi. Сондай-ақ туризмдi дамыту мақсатында жарнамалық-ақпараттық бағдарламаларды ұйымдастырады және туризм индустриясының жай-күйiн және даму перспективаларын талдау бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргiзедi. 1996 жылы АҚШ Конгресi туристiк бизнестiң дамуына үлес қосқан басқа заң қабылдады. 1997 жылдан бастап жаңа федералдық туристiк құрылым, Ұлттық туристiк ұйым (НЕ) жұмыс iстей бастады. Осы Заңда, егер Таяу болашақта АҚШ-тың жағандық туристiк нарығында Құрама Штаттардың үлесiн ұлғайтпайтын болса және шетелдiк туристердiң ағындарын көбейтпейтiн болса, онда ол таратылады.

Швейцарияда барлық туризм мәселелерiмен орталық ведомство (ЦВТ) айналысады, сондай-ақ бұл

орталық туризм жөніндегі ең ірі болып табылатын ұлттық жарнамалық агенттік.

Туризм жөніндегі испан өкілдіктерінің ұлттық турөнімді жылжыту тәжірибесін талдауға толығырақ тоқталайық.

Испанияның туристік бағыты ретінде алға жылжуы деп испан туристік өніміне сұранысты қолдау және ұлғайту түсініледі, оның ішінде кең жұртшылыққа да, нарықтың жекелеген сегменттеріне де бағытталған іс-шаралар ерекше назар аударарлық нарық сегменттерін таңдау сатып алу қабілетінің, олардың көлемі немесе сұраныстың тұрақсыз сипаты деңгейінің өлшемдері бойынша жүргізілуі мүмкін[3].

Испанияны туристік бағыт ретінде жылжыту функциясын іске асыру үш негізгі құралды пайдалана отырып жүргізіледі:

- ақпаратты таратудың әртүрлі құралдары арқылы туризм саласындағы кең жұртшылық пен кәсіпқойларды ақпараттандыру;
- жарнама компаниялары;
- Қоғаммен байланыс. Бұқаралық ақпарат құралдарымен бірлескен байланыс іс-шаралар елдегі туристік бағыт ретінде позитивті басылымдар мен есептердің көбеюіне және апаттар, лаңкестік және т.б. байланысты жағымсыз жаңалықтар санын азайтуға ықпал етеді. БАҚ-тың байланыс тәсілдері:

1. Журналистерге ақпараттық қолдау (ақпараттық бюллетеньдер, баспасөз хабарламалары, баспасөз конференциялары, жеке консультациялар) және аудиовизуалды материалдар;

2. Баспасөз үшін фам-триптер;

3. Туризмге тікелей немесе жанама қатысты БАҚ-тың жарияланымдары мен репортаждарын мониторингілеу және талдау;

4. Дағдарыс жағдайында іс-қимыл жоспарын әзірлеу.

Туристік өнімді жылжытудың мақсаты сатылымды насихаттау функциясына өте жақын, бұл сонымен қатар испан туристік агенттіктерімен жүзеге асырылады.

Турөнімді өткізуді ынталандыру функциясы деп испан туристік өнімін сатуды тікелей немесе жанама ұлғайтуға бағытталған іс-әрекеттер жиынтығы түсініледі. Туристік өнімді өткізуді ынталандыратын негізгі іс-шараларға көрмелерді, фам-триптерді, workshops жатқызуға болады. Соңғылары сұраныс пен ұсыныс өкілдерінің арасындағы тікелей байланысты білдіретін шағын көрме-консультативтік іс-шараларды білдіреді. Туристік өкілдіктердің тәжірибесінде workshops - "тікелей" және "кері" екі түрі бар. "Тікелей" - бұл жергілікті туроператорлар мен турагенттерді өз өнімімен таныстыру және оны іске асыру мақсатында туристерді жеткізетін нарықтарға испандық Турфирмалар өкілдерінің сапарлары. Әдетте, сапар барысында әр базар аумағында бірнеше іскерлік кеңестер өткізіледі.

"Кері" workshops-бұл шетелдік туристік фирмалар өкілдерінің Испанияға сапарлары.

Workshops жоспарлау кезінде туризмді дамыту жөніндегі кеңес мүшелерінің ұсыныстары және өткізуді ынталандыру жөніндегі бөлім дайындайтын Turgrafia ұсыныстары, сондай-ақ туристік өкілдіктердің өздерінің ұсыныстары ескеріледі.

Workshop қаржыландыруды Испан Turgrafia институты жүзеге асырады.

Дамыған туризм индустриясы бар елдер үшін тағы бір үлгі австриялық тәжірибе болып табылады.

Австрияның туристік өнімін әлемдік туристік нарыққа жылжыту бағыттарын әзірлейтін туристік саясатты айқындайтын мемлекеттік құрылым Австрияның Ұлттық туристік кеңесі (АНТО) болып табылады.

Кез келген туризм ұйымына ұсынылуы мүмкін негізгі қызметтерге мыналар жатады:

- нарықтарды, мақсатты топтарды, бәсекелестік жағдайды зерттеу. АНТО мамандары толық ақпаратты қамтамасыз етеді, нәтижелерді бағалайды және талдайды;

- PR-іс-шараларды ұйымдастыру: баспа, конференциялар, сапарлар, келіссөздер үшін ресми хабарламалар. Олар клиенттердің қажеттіліктеріне сәйкес жеке жасалады;

- өткізуді ынталандыру. Шетел нарықтарында ойын ережелері, ұсыныстар мен бағаларға қойылатын арнайы талаптар жергілікті жағдайларды білуді талап етеді. АНТО сарапшылары австриялық Туризм индустриясы өкілдеріне осы мәселелерді шешуге көмектеседі;

- е-сауда-интернетте ұлттық австриялық турөнімді жарнамалау мүмкіндігі, австриялық туризм индустриясының "дүниежүзілік қатысуына" кепілдік береді.

Франция соңғы жылдары келу саны бойынша әлемде бірінші орынды тұрақты иеленеді, сондықтан оның ұлттық турөнімді ілгерілету бойынша тәжірибесін талдаған жөн, Францияның Ұлттық туристік үйі (НТДФ) Maison de ia France 1987 жылы құрылған.

Францияның туристік ұсынысының сапасын жақсарту, сандық мақсаттардан сапаға көшуі: "көбірек туризм" "үздік туризмге" жол береді, бұл:

- уақыт пен кеңістікте туристердің болуын біркелкі бөлу;

- күнделікті шығындардың құрылымын жақсарту.

Француз турөнімінің позициялануын өзгерту және тиісінше оны жылжыту негіздері. Француз туризм-инфрақұрылым мен қызмет көрсетудің сапасы.

Таиланд туризм басқармасы Тай турөнімін шетелде өткізуді жоспарлаумен және жылжытумен және ынталандырумен айналысады. Бұл міндеттер Таиланд туризм басқармасының шет елдердегі 15 кеңсесі арқылы шешіледі. Бұл ретте негізгі елдердегі неғұрлым перспективалы нарықтарда бірнеше кеңсе болуы мүмкін (Жапония - 3, АҚШ - 2, ҚХР - 2).

Таиланд туризм басқармасының кеңселері мен өкілдіктерімен ұлттық турөнімді жылжыту тәжірибесін талдауға толығырақ тоқталайық.

Елдің туристік бағыты ретінде алға жылжуы деп кең жұртшылыққа да, нарықтың жекелеген сегменттеріне де бағытталған іс-шараларды қамтитын Тай туристік өніміне сұранысты қолдау және ұлғайту түсініледі. Ерекше назар аударарлық нарық сегменттерін таңдау сатып алу қабілеті деңгейінің, олардың көлемі немесе сұраныстың

тұрақсыз сипаты өлшемдері бойынша жүргізілуі мүмкін.

Тайландтың туристік бағыт ретінде жылжу функциясын іске асыру үшін негізгі құралды пайдалану арқылы жүргізіледі. Ақпаратты таратудың әртүрлі құралдары (теледидар, радио, факс, интернет, e-mail және пошталық тарату) арқылы туристік саланың жай-күйі мен жаңалықтары туралы туризм саласындағы кең жұртшылық пен кәсіпқой мамандарды хабардар ету. Осы функцияның шеңберінде сұранысты талдау мақсатында сауалнама жүргізу арқылы кері байланыс жүзеге асырылады.

Мақсат бойынша турөнімді жылжыту функциясына өте жақын, сондай-ақ Таиланд туризм басқармасының кеңселері мен өкілдіктері іске асыратын өткізуді ынталандыру функциясы.

Турөнімді өткізуді ынталандыру функциясы деп тай туристік өнімін сатуды тікелей немесе жанама ұлғайтуға бағытталған іс-әрекеттер жиынтығы түсініледі. Туристік өнімді өткізуді ынталандыратын негізгі іс-шараларға көрмелерді, тұсаукесерлерді, руд-шоуларды, фам-триптерді, воркшоптар мен семинарларды жатқызуға болады.

Соңғы уақытта ең танымал нысандар барлық маңызды өңірлік және ұлттық көрмелер мен жәрмеңкелерде ұжымдық ұлттық стендтер қойылған көрмелерге қатысу, сондай-ақ руд-шоу ұйымдастыру болды, олар презентацияның элементтерін де, воркшоп (семинар) және сатушылар (туркомпаниялар, қонақ үйлер және т.б. өкілдері), сатып алушылар (жергілікті туроператорлық және турагенттік компаниялар өкілдері) тарапынан да көп қатысушыларды тартады.

Сонымен қатар, ТАТ шетелдік туристік компаниялар өкілдерінің Таиландтағы ұлттық және

аймақтық туристік көрмелерге "шақырылған сатып алушылар" ретінде сапарларын ұйымдастырады.

Фам-триптерге келетін болсақ, олар туристік сектор мамандары үшін де, туристерді жеткізетін нарықта өзінің кәсіби қызметін жүзеге асыратын журналистер үшін де ұйымдастырылуы мүмкін. Жағдайға байланысты кеңсе және өкілдік фам-триптерді ішінара немесе толық қаржыландыра алады. Алайда, жиі олар қонақтарды орналастыру, ұстау, тасымалдау және туристік сүйемелдеу шығындарын жабу мақсатында Таиландтағы аймақтық басқару кеңселеріне және басқа да жергілікті ұйымдарға қаржылай қолдау көрсету үшін жүгінеді. Ұшу, әдетте, авиакомпания басқармасымен (бірінші кезекте Тай халықаралық авиажелілері) ынтымақтасқан (толық немесе ішінара) есебінен жүзеге асырылады[4].

Жетекші елдердің тәжірибесін талдау барлық мүдделі кәсіби, ғылыми, бизнес-құрылымдардың, сондай-ақ мемлекеттік ұйымдардың қызметін үйлестіруге мүмкіндік беретін туристік өнімді ілгерілетудің кешенді тәсілі ғана жылжыту саласында және тиісінше келу туризмін дамытуда нәтиже бере алатынын көрсетеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Сенин, В.С. Организация международного туризма /В.С. Сенин. - М.: Финансы и статистика, 2005. с. 394.
2. Индустрия туризма Великобритании. - [ЭР]. Режим доступа: <http://www.webeconomy.ru/index.php?page=cat&newsid=2855&type=news>
3. Vellas F., Becherel L. International Tourism. - London: Macmillan Press Ltd., 1995.
4. Туристический бизнес. Информационно-аналитический журнал для профессионалов.

Laysan KHUZINA, *master student, Karaganda Economic University Kazpotrebsoyuz, 100009, z. Karaganda, ул. Академическая, 9, nadezda.khuz@mail.ru, +77053323421*

ORGANIZATIONAL APPROACHES TO CONDUCTING AUDIT

This article is devoted to the actual problem - the audit of financial statements. The audit is based on civil law, administrative law, accounting. Therefore, the result of this study is the study of various approaches to the definition of "audit", as well as clarification of the key goals and objectives of the audit.

Keywords: audit, auditing, audit objectives, state control, financial reporting

Ляйсан ХУЗИНА, *магистрант, Қазтұтынуодағы қарағанды экономикалық университеті, 100009, з. Караганда, ул. Академическая, 9, nadezda.khuz@mail.ru, +77053323421*

АУДИТТИ ЖҮРГІЗУДІҢ ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ ТӘСІЛДЕРІ

Бұл мақала өзекті мәселеге - қаржылық есептілік аудитін жүргізуге арналған. Аудит негізінде Азаматтық құқық, Әкімшілік-шаруашылық құқық, бухгалтерлік есеп жатыр. Сондықтан осы зерттеудің нәтижесі "аудит" ұғымынан ықтаудың әртүрлі тәсілдерін зерделеу, сондай-ақ аудитті жүргізудің негізгі мақсаттары мен міндеттерін нақтылау болып табылады.

Түйінді сөздер: аудит, аудиторлық қызмет, аудит мақсаттары, мемлекеттік бақылау, қаржылық есептілік

Ляйсан ХУЗИНА, *магистрант, Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, 100009, з. Караганда, ул. Академическая, 9, nadezda.khuz@mail.ru, +77053323421*

ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ К ПРОВЕДЕНИЮ АУДИТА

Данная статья посвящена актуальной проблеме - аудиту финансовой отчетности. В основе аудита лежат гражданское право, административно-хозяйственное право, бухгалтерский учет. Следовательно, результатом данного исследования является изучение различных подходов к определению понятия "аудит", а также уточнение основных целей и задач проведения аудита.

Ключевые слова: аудит, аудиторская деятельность, цели аудита, государственный контроль, финансовая отчетность

Problem statement. Currently, the development of entrepreneurship is accompanied by an increasing role of accounting information in the areas of management, control and analysis of business activities. Therefore, there is a need for an audit. An audit is an independent review and expression of an opinion on a company's financial statements.

Conducting an audit, even in cases where it is not mandatory, is undoubtedly important. Under market conditions, enterprises, credit institutions, and other economic entities enter into contractual relations on the use of property, cash, business transactions and investments. The credibility of this relationship must be supported by the ability to receive and use financial information by all participants in transactions. The accuracy of the information is confirmed by an independent auditor[1].

Owners and, above all, collective owners - shareholders, shareholders, and creditors - are not able to verify for themselves that all operations of the enterprise, numerous and often very complex, are legitimate and correctly reflected in the statements, since they usually do not have access to the accounts and relevant experience, and therefore need the services of auditors.

Purpose of research. The purpose of this article is to give an idea of the audit, which is also necessary for

state bodies, judges, prosecutors and investigators to confirm the authenticity of their financial statements.

The concept of auditing is much broader than auditing or other forms of control, as it includes not only the verification of the reliability of financial indicators, but also the development of assumptions for improving the economic activities of enterprises with the aim of streamlining costs and optimizing taxes.

From an economic point of view, the audit is a special organizational form of control, which is one of the management functions. The economic essence of auditing activity is disclosed through its accounting and control functions and is reflected as confirmation of the fact of the reliability of reports on the audit of the economic and financial activities of the audited entity, providing advice on management issues, in order to increase the efficiency of the management system of the business entity[2]. Audit activities include two groups of legal and actual actions: the audit itself and the audit-related services. If we consider an audit as a legal category from a legal point of view, then an audit is a set of legal norms that regulate social relations in the field of auditing. This set of norms, in turn, forms an independent, integrated legal institution, in which private law and public law principles are harmoniously combined. However, the basis of this institution is civil law norms.

Research methodology. Highly qualified American experts in the field of audit E.A. Ahrens and J.K. Lobbeck give the following definition:

"Auditing is the process by which a competent independent worker accumulates and evaluates evidence about information that can be quantified and relates to a specific economic system in order to determine and express in its conclusion the degree of compliance of this information with the established criteria"[3].

In the latest edition of the Law of the Republic of Kazakhstan on 20.11.1998 N 304 (as amended on 02.02.2019)[4]. "On Auditing" the following definitions are given: auditing activity (auditing services) - auditing activities and rendering audit-related services performed by audit organizations, individual auditors. Audit activities do not include audits carried out in accordance with the requirements and in a manner different from the requirements and procedures established by the standards of auditing activities.

Audit is an independent audit of the accounting (financial) statements of the audited entity in order to express an opinion on the accuracy of such statements.

Although the concepts of "auditing" and "audit" are separated in the Law, some scholars consider them together.

For example, the Russian scientist L.I. Bulgakov suggests that in the narrow sense an audit should be understood as a type of business, professional activity of audit organizations created as legal entities engaged in commercial activities, as well as citizens - individual auditors registered as individual entrepreneurs without a legal entity.

However, some scientists, for example, Yu.A. Danilevsky, consider that auditing is "the activity of auditing firms (auditors) in carrying out audits (audits) and providing other audit-related services," distinguishing between audit and auditing activities.

If the concept of "audit" is considered regardless of the concept of auditing, then it is ambiguously defined and evaluated in modern legal science. The term "audit" is often understood as "independent examination of the financial statements of an enterprise conducted by qualified specialists (auditors)". In accordance with the glossary of international audit terms, "audit" is a review of the organization's activities and operations in order to ensure that they are carried out in compliance; with approved objectives, budget, rules and standards. The need for such a review is the periodic identification of deviations that, in the process of the establishment of an audit, require corrective action.

British scientists, for example, R. Adams, define an audit as "An independent review by a specially appointed auditor of the company's financial reports and an expression of opinion on them subject to the rules established by law"[5].

Given the above, we can draw attention to the fact that the term audit is much broader than such concepts as audit and control. The peculiarity of the audit as one of the forms of control is that the audit provides not only verification of the financial performance, but taking into account the needs of today's client, it develops proposals for optimizing business operations that will allow rational spending of funds, which should

ultimately lead to increased profits. It should also be noted that an audit can be defined as a kind of business expertise, by identifying its weaknesses and setting recommendations for their elimination.

Results and discussions. The main purpose of the audit is to establish the reliability of the accounting (financial) statements of economic entities and the compliance of the financial and business operations carried out by them to the regulatory acts.

During the audit of financial statements, sufficient and relevant audit evidence should be obtained to enable the audit organization with acceptable confidence to draw conclusions regarding:

a) the compliance of the accounting records of the economic entity with the documents and requirements of the regulatory acts governing the procedure for maintaining accounting records and preparing financial statements in the Russian Federation;

b) the compliance of the financial statements of the economic entity with the information available to the audit organization on the activities of the economic entity. The opinion of the audit organization on the reliability of financial statements can contribute to a great confidence in this reporting from users interested in information about the economic entity.

At the same time, reliability refers to the degree of accuracy of financial (accounting) reporting data, which allows the user of this reporting to draw correct conclusions about the results of operations, financial and property status of the audited persons and make informed decisions based on these findings[6].

In general, the above definition of financial statements complies with the interpretation of international financial reporting standards (IFRS) and the Russian accounting regulations. Thus, IFRS states that "financial statements should give a reliable presentation of management on how to comply with the requirement of a fair presentation and additional guidance to determine the extremely rare circumstances in which a retreat is necessary." A similar definition is also contained in Kazakhstan Accounting Regulation 4/99, "Accounting Reports of an Organization," which emphasizes that "accounting reports formed on the basis of the rules established by accounting regulations" are considered to be accurate and complete[7].

The auditor must confirm the accuracy of the published financial (accounting) statements, it allows users to rely on the fact that the information risk is small. Reducing the risk of inaccurate reporting is one of the main objectives of the audit. At the macroeconomic level, an audit is an element of the market infrastructure, the need for its functioning is determined by the following circumstances:

a) financial statements are used to make decisions by its interested users, including the management, participants and owners of the property of the economic entity, real and potential investors, employees and customers, authorities and the public in general;

b) financial statements may be subject to distortion due to a number of factors, in particular the use of estimated values and the possibility of ambiguous interpretation of the facts of economic life; in addition, the accuracy of the financial statements is not

automatically ensured due to the possible bias of its compilers;

c) the degree of reliability of financial statements, as a rule, cannot be independently assessed by the majority of interested users because of the difficulty of access to accounting and other information, as well as the large number and complexity of business transactions reflected in the financial statements of an economic entity[8].

An audit in accordance with the law on auditing activities in the Russian Federation does not replace state control over the reliability of financial (accounting) reporting carried out in accordance with the legislation of the Republic of Kazakhstan by authorized state bodies. According to the same law, the auditor is a natural person who has received an auditor qualification certificate and is a member of one of the self-regulating organizations of auditors.

An audit organization is a commercial organization that is a member of one of the self-regulatory organizations of auditors. The difference between auditing and audit is that the latter provides for various auditing services. Recently, the focus has been on improving the efficiency of the enterprise management system, and, above all, the internal control system. The systems approach prepared the ground for the development of high-quality audit services, i.e. audit structures began to engage more in consulting activities than directly in auditing.

Related audit work and services include[1, 9]:

1) the formulation, restoration and maintenance of accounting, preparation of accounting (financial) statements, accounting advice;

2) tax advice, organization, restoration and maintenance of tax accounting, preparation of tax calculations and declarations;

3) analysis of financial and economic activities of organizations and individual entrepreneurs, economic and financial consulting;

4) management consulting, including related to the reorganization of organizations or their privatization;

5) legal assistance in areas related to auditing activities, including legal advice, representation of the interests of the principal in civil and administrative proceedings, in tax and customs legal relations, in government bodies and local governments;

6) automation of accounting and the introduction of information technology;

7) estimated activity;

8) development and analysis of investment projects, drawing up business plans;

9) conducting research and experimental work in areas related to auditing activities, and disseminating their results, including on paper and electronic media;

10) training in areas related to auditing activities.

The goals and objectives of the audit activities are very multifaceted. So, the main objectives of auditing are:

- verification of the legality of financial and business operations;

- checking the status of accounting and reporting;

- validation of key reporting indicators, including balance sheet, statement of financial results, etc .;

- study of economic activity in order to identify internal reserves;

- checking the state and efficiency of resource use (labor, financial, material).

The audit is based on civil law, administrative and business law, and accounting. The ultimate goal of the audit is an analysis of the financial condition of the organization, its financial stability and creditworthiness.

Conclusion. Thus, with the development of a market economy, increasing competition and deepening of economic ties, organizations will increasingly be interested in conducting both mandatory and proactive audit checks. Improving the efficiency of audit services in the Russian Federation will be further promoted by the further improvement of the legislative and regulatory framework for auditing activities, as well as the training of highly qualified professional audit personnel. Currently, the number of auditors and audit organizations has reached the number that is capable of creating competition between auditors, and economic entities have the opportunity to choose a more qualified partner. All this will contribute to increasing the efficiency of business entities, as well as the country's overall social production.

References:

1. Zinovyeva N.M., Bloshenko K.V. Audit as a factor in business performance. The territory of science.-2017. No. 3. p.122-129

2. Anikin A.V., Aksenov D.A. On the development of the coal industry and its significance in the economy of Indonesia // Money and Credit. -2016. No. 8. p. 77-79.

3. Vasilyev K.A., Shamin A.E. Methodical approaches to assessing the clustering potential of the agrarian sector of the region // Bulletin of NIERI. -2016. № 5 (60). p. 7-18.

4. The Law of the Republic of Kazakhstan "On Auditing Activity" dated November 20, 1998 No. 304 (as amended up to January 1, 2019). Access mode: https://zakon.uchet.kz/rus/docs/Z980000304_

5. Gerasimova L.N., Zinovkina M.E. Current Trends in Derivatives Accounting // In the Collection: Accounting, Analysis, Audit and Taxation: Problems and Prospects collection of articles of the II All-Russian Scientific and Practical Conference. Under the general ed. N.N. Bondina. -2014. p. 26-29.

6. Nechaev V.I., Gerasimov L.N. Improving the analysis of accounts receivable and cash in order to reduce the financial risks of the enterprise // Audit and financial analysis. -2007. No. 5. p. 105-117.

7. Puchkova S.I. Accounting (financial) statements. Access mode: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1030385#pos=4;-187

8. Malova T.A. Analysis of the process of capitalization of market value in the conditions of economic crisis // Business. Education. Right. Bulletin of the Volgograd Institute of Business. -2010. No. 2. p. 51-57.

9. Semenkov E.V., Mazaev N.Yu. Investment Analysis: Anomalies of the Modern Stock Market // Finance and Credit. -2014. No. 43 (619). p. 2-9.

Айгуль ОМАРАЛИЕВА, кандидат технических наук, доцент, Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, 100009, Республика Казахстан, г.Караганда, ул. Академическая, 9, aigul-omar@mail.ru

Андрей ШЕСТОПАЛОВ, магистрант гр. ТПП-11НП, кафедры "Товароведения и сертификации" Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, 100009, Республика Казахстан, г.Караганда, ул.Академическая, 9, andruha.90@list.ru +77022643798

ПРОБЛЕМЫ ПРОИЗВОДСТВА И БЕЗОПАСНОСТИ КОЛБАСНЫХ ИЗДЕЛИЙ

Данная статья рассматривает проблемы производства и безопасности колбасных изделий.

Ключевые слова: качество и безопасность пищевых продуктов, фальсификация пищевых продуктов, переработка мясной продукции.

Айгүл ОМАРАЛИЕВА, техника ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, 100009, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., Академическая к., 9, aigul-omar@mail.ru

Андрей ШЕСТОПАЛОВ, магистрант ТПП-11НП, "тауартану және сертификаттау" кафедрасы Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, 100009, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., Академическая к-сі, 9, andruha.90@list.ru+77022643798

ШҰЖЫҚ ӨНІМДЕРІН ӨНДІРУ ЖӘНЕ ҚАУІПСІЗДІК МӘСЕЛЕЛЕРІ

Бұл мақала шұжық өнімдерінің өндірісі мен қауіпсіздігі мәселелерін қарастырады.

Түйінді сөздер: Тамақ өнімдерінің сапасы мен қауіпсіздігі, тамақ өнімдерінің бұрмалануы, ет өнімдерін қайта өңдеу.

Aigul OMARALIEVA, candidate of technical Sciences, associate Professor, Karaganda economic University Kazpotrebsoyuz, 100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, ul. Academic, 9, aigul-omar@mail.ru

Andrey SHESTOPALOV, master's student gr. TPP-11NП of the Department "Commodity research and certification" of the Karaganda economic University of Kazpotrebsoyuz, 100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Akademicheskaya str, 9, andruha.90@list.ru +77022643798

PROBLEMS OF PRODUCTION AND SAFETY SAUSAGES

His article examines the problems of production and safety of sausages.

Keywords: quality and safety of food products, falsification of food products, processing of meat products.

Проблемы снижения и профилактики заболеваемости, связанные с условиями качеством питания людей, занимают особое место среди современных проблем охраны здоровья населения Казахстана. Результатом системного кризиса отечественного агропромышленного комплекса Казахстана, кардинальных изменений в структуре продовольственных рынков, снижения уровня жизни значительной части населения страны связанного с этим ограничения доступности для людей полноценных в физиологическом отношении, качественных и безопасных пищевых продуктов стало нарастание заболеваемости населения, обусловленной алиментарными факторами. Поэтому, важное значение в сферах обеспечения продовольственной безопасности Республики Казахстан, защиты прав потребителей и охраны здоровья людей при обрели вопросы обеспечения качества и безопасности.

Питание является важнейшим фактором сохранения здоровья, нормального роста и развития детей, подростков, профилактики ряда заболеваний, а

также поддержки высокой работоспособности и активного долголетия взрослого населения. Поэтому производители пищевых продуктов обязаны гарантировать качество и безопасность своей продукции. Эти термины должны быть неабстрактными понятиями, а конкретным руководством к действию абсолютно для всех производителей пищевых продуктов в Казахстане.

На сегодняшний день мировое сообщество разработало множество методов и механизмов воздействия на производителей, учитывая все возможные ситуации. Он разработан как целостная система управления качеством и безопасностью пищевых продуктов, набор организационных мер по обеспечению качества, которые в конечном итоге влияют на безопасность пищевых продуктов. Использование отдельных моделей системы менеджмента качества в ближайшее время было исключительно добровольным, а законодательные требования к разработке системы контроля на основе анализа рисков, поиска и определения

критических контрольных точек были утверждены только СанПиН 2.3.2.1940-05 "организация детского питания". Однако опасность конкуренции на мировом рынке заставила отечественных производителей серьезно задуматься.

Новые технологии находят себя в пищевой отрасли и сферах производства продуктов, а также полуфабрикатов. Например, методы радиационной физики могут использоваться в мясной промышленности, благодаря установкам с ионизирующим излучением, которые создают бактерицидный эффект и обеспечивают улучшение состояния мяса. Такие установки используют излучение, чтобы уничтожить нежелательную микрофлору на пищевом сырье, что, в конечном итоге, повышает качество и безопасность продукции. Важно отметить, что при этом сокращается время термической обработки, что также дополнительно повышает качество поставляемой продукции[2].

Что касается наших зарубежных коллег и конкурентов, то они всю используют современные нанотехнологии для обеспечения качества производства, а также его безопасности. В частности, производители из Англии применяют данные технологии уже более чем при выпуске 80 продуктов питания. Несомненно, в Казахстане число данных установок и производств нового стандарта будет также увеличиваться.

Одной из очевидных особенностей пищевой промышленности стало ее глобальное распространение по всему миру. К примеру, предприятия, которые выпускают хлебопекарную продукцию, макаронную, а также пивоваренную встречаются в различных регионах. Разумеется, основная масса производимых товаров будет регулярно потребляться, поэтому, данную отрасль можно отнести к той, которая имеет высокий уровень товарооборота.

Данная отрасль, в целом, объединяет свыше 56% отдельных предприятий, многие из которых входят в десятки видов подотраслей. Всего, по оценкам специалистов, в данной отрасли задействовано порядка 5 миллиона сотрудников. Вообще, стоит отметить, что это направление будет стратегически важным для любой страны, так как хорошее развитие позволит иметь независимость и обеспечивать собственные нужды страны в продуктах питания, что крайне важно. Данный рынок имеет очень высокую конкуренцию, как между отечественными производителями, так и между иностранными компаниями.

В целях формирования единого экономического пространства и устранения таможенных барьеров между Российской Федерацией, Республикой Беларусь и Республикой Казахстан (странами, организовавшими Таможенный союз) будут разработаны единые технические регламенты. Технический регламент Таможенного союза "О продовольственной безопасности Таможенного Союза" предписывает всем производителям продуктов питания разработать и внедрить процедуры, основанные на принципах НАССР, а также необходимость сертификации производителям. Технический регламент показал, что, в первую очередь, устанавливает применение эффективных безопасных технологий производства; -

составление схем технологических операций; - описание этапов технологических процессов, а также мер по их контролю и управлению; - составление перечня потенциально опасных рисков загрязнения при производстве, хранении и транспортировке продукции; - внедрение систем мониторинга критических контрольных точек в процессе создания и реализации продукции; - обеспечение сквозного контроля сырья и готовой продукции; - осуществление проверочных процедур для подтверждения эффективности деятельности предприятия на основе принципов НАССР. Иными словами, с вступлением в силу настоящего Технического регламента ужесточаются требования по обеспечению безопасности пищевой продукции. 1 мая 2014 года вступил в силу технический регламент "О безопасности мяса и мясопродуктов", который является обязательным для использования и исполнения на таможенной территории Таможенного союза, устанавливает требования к маркировке и упаковке мясопродуктов и мясопродуктов, дополняя требования технических регламентов Таможенного союза "Пищевая продукция в части ее маркировки" и "о безопасности упаковки" и не противоречит им. На наш взгляд, одной из основных целей разработки данного технического регламента является защита интересов рынка покупателей и потребителей от искажений и формирование условий справедливой конкуренции. Однако некоторые случаи технического регламента мяса показались очень спорными, что на самом деле может вызвать недовольство специалистов. Например, мы назвали дискуссионными вопросы, связанные с классификацией мясных продуктов, определением категории. Приведем типичные способы подделок мясных продуктов, которые используют недобросовестные производители, чтобы обмануть покупателей. Информация, содержащаяся на этикетке, это, чаще всего, единственная возможность для потребителя составить собственное представление о качестве и безопасности того или иного продукта.

Но, к сожалению, даже при маркировке продуктов производители позволяют себе прибегать к множеству уловок, позволяющих подороже продать товар более низкого качества:

1. Вымышленные названия, которые не соответствуют составу продукции. Например, название "Говяжьи" при том, что говядина указана в составе на одном из последних мест, после пищевых добавок, то есть ее менее 2%. К этим нарушениям относятся псевдодетские продукты, а также названия с различного рода дополнениями (например, Докторская народная, Докторская классическая, "Докторская премиум", сосиски "Молочные отборные" и т.п.) - во всех этих случаях качество продукта оказывается ниже, чем того ожидает потребитель.

2. Вводящие в заблуждение рисунки такие изображения не позволяют характеризовать продукцию достоверно. Может быть нарисован отсутствующий или неосновной ингредиент (коровы или свиньи при том, что основной ингредиент - мясо птицы). Пояснение, что на упаковке изображен "вариант сервировки", используется иногда для достаточно сюрреалистических изображений.

3. Недостоверная информация о составе. Например, в описании состава не отражается факт

произведенной умышленной замены дорогого сырья дешевым, использования заменителей и суррогатов, внесения непопулярных у потребителей пищевых добавок (консервантов, красителей, стабилизаторов, усилителей вкуса). При предъявлении претензий к качеству товаров, такие производители пытаются переложить вину на поставщиков и отсутствие необходимого для обнаружения фальсификации входного контроля.

4. Искажение данных о пищевой ценности. Производители указывают недостоверную информацию о назначении и потребительских свойствах продукта, в том числе о пищевой ценности. Делается это как из-за некорректных расчетов пищевой ценности изготовителем при подготовке текста этикетки, так и из-за несоблюдения рецептур (увеличение закладки более дешевого сырья в ущерб более дорогому).

5. Использование трудночитаемого шрифта. А также размещение маркировки в труднодоступных местах для сокрытия наличия непопулярных ингредиентов в составе продукции. Чаще всего от потребителя скрывают (неразмещая в маркировке вовсе или размещая с использованием вышеуказанных уловок) информацию об использовании мяса птицы, соевого изолята, коллагенового белка; инъекционные натуральных полуфабрикатов растворами влагоудерживающих агентов; использовании пищевых добавок.

6. Отсутствие расшифровки состава. Для составных ингредиентов, в том числе жиров специального назначения и маргаринов, посолочных смесей. Особенно часто к этой уловке прибегают, чтобы скрыть наличие непопулярных у потребителей компонентов состава.

7. Неполное указание названия пищевых добавок. Согласно требованиям законодательства должно быть указано и функциональное назначение, и наименование или/и цифровое обозначение добавки.

8. Использование "эвфемизмов" вместо того, чтобы написать название непопулярных у потребителей компонентов состава, производители прибегают к различным уловкам. Например могут вместо "коллагеновый белок" писать "животный белок", а под термином "соевый белок" скрывает способный отпугнуть потребителей "растительный белок".

9. Отсутствие обязательных предупреждающих надписей. Производитель обязан информировать о присутствии в составе продукции облигатных аллергенов (к которым относятся, например, компоненты сои) и синтетических красителей (которые могут оказывать отрицательное влияние на активность и внимание детей).

10. Уловки при переупаковке "Отсутствие маркировки состава и пищевой ценности на фасованном (переупакованном) в торговых организациях товаре.

11. "Трудности перевода" неполный или неправильный перевод оригинальной информации для потребителя в маркировке импортных товаров. Известно, что белки мяса являются очень важным элементом для человеческого организма.

Следовательно, качество и безопасность мяса мясной продукции должны быть на самом высоком уровне.

Причинами значительной распространенности таких нарушений следует считать несовершенство правоприменительной практики в деятельности надзорных (контрольных) органов и организаций, осуществляющих общественный контроль, а также низкая потребительская грамотность. Но многие вопросы не урегулированы на уровне технических регламентов. Так, например:

- Не определены минимальные пределы содержания сырья, позволяющие использовать его наименование в придуманном названии продукта или изображать на этикетке. - Отсутствует запрет на использование придуманных названий, включающих наименования ингредиентов, присутствующих в продукции лишь в виде ароматизаторов.

- Отсутствие регламентации размера и контрастности шрифта, а также требований к художественному оформлению упаковки: отсутствуют какие-либо ограничения на использование изображений сырья и компонентов, потенциальных потребителей продукции и различного рода фантазийных рисунков в маркировке продукции.

Таким образом, можно утверждать, что на сегодняшний день должна сформироваться достаточно жесткая законодательная, нормативная и методическая база по обеспечению качества и безопасности колбасных изделий. Отсюда выделение наиболее модели системы контроля качества и безопасности ХАССП на предприятиях мясоперерабатывающей промышленности позволит повысить доверие предприятий торговли и потребителей к производимой продукции.

Список литературы:

1. Рогов И.А., Забашта А.Г., Гутник Б.Е. Справочник технолога колбасного производства / под ред. Рогов И.А., Забашта А.Г., Гутник Б.Е. - М.: Колос, 1993, с. 431.

7. Скурихина И.М., Волгарева М.Н. Химический состав пищевых продуктов: кн. 1. Справочные таблицы содержания основных пищевых веществ и энергетической ценности пищевых продуктов / Под ред. И.М. Скурихина, М.Н. Волгарева. 2-е изд. М.: ВО Агропромиздат, 2016, с. 224.

8. Шапошникова Я. Ю., Вайскрובה Е. С. Система ХАССП-МЯСО для мясоперерабатывающей промышленности [Текст] // Современные инновации в науке и технике: Сборник науч. трудов 4-ой Международной научно-практической конференции: Изд-во Юго-Западного гос. ун-та, 2014. - С. 358-361. ГОСТ 18158-72. Производство мясных продуктов. Термины и определения.

2. ГОСТ 23670-79. Колбасы вареные, сосиски и сардельки, хлебы мясные. Технические условия.

3. ГОСТ Р 51074-97. Продукты пищевые. Информация для потребителя. Общие требования (с Изменением 1).

4. ТУ 9213-383-00419779-98 Колбасные изделия вареные. Сосиски, сардельки, колбасы вареные. Технические условия.

5. ГОСТ Р 51740-2001. Технические условия на пищевые продукты. Общие требования к разработке и оформлению.

Зияда БОРБАСОВА, э.г.д., профессор, қашықтықтан оқыту факультеті деканы, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы, Қарағанды қаласы, 100009, Академическая көш. 9, borbasova@mail.ru

Сайран УЛАҚОВ, э.г.к., экономика және кәсіпкерлік кафедрасының профессоры, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы, Қарағанды қаласы, 100009, Академическая көш. 9, s_ulakov_c@mail.ru, +77013838910

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҰЛТТЫҚ ТУРИСТІК БРЕНДІН ҚҰРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ: БРЕНД ПЕН МАРКА ҰҒЫМЫНЫҢ КЕЙБІР АСПЕКТЛЕРІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ КОНЦЕПЦИЯСЫ

Мақала авторлары брендті осы заманғы тауарларға деген қатынасты айқындайтын негізгі психологиялық және идеологиялық факторретінде көрсеткен. Қазіргі кезеңде елімізді халықаралық аренада көрсету үшін тауарлық, аймақтық туристік брендтермен қатар ұлттық туристік брендті де қалыптастыруға аса көңіл бөлініп отыр. Брендердің қалыптасуының эволюциясы әрқашан өткеннің тәжірибесіне иек артатыны анық. Зерттеуде ежелден "бренд" түсінігі қазақжадында таңба ретінде қалыптасқан деген қорытынды жасалған. Ұсынылып отырған жұмыста "бренд" ұғымының генезисі және оның маркетингтегі екі әлемінің эволюциясы жан-жақты қаралған.

Түйін сөздер: бренд, брендинг, генезис, таңба, марка, тауар, туризм.

Зияда БОРБАСОВА, д.э.н., профессор, декан факультета дистанционного обучения, Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, Республика Казахстан, г. Караганда, 100009, ул. Академическая 9, borbasova@mail.ru

Сайран УЛАҚОВ, к.э.н., профессор, к. э. н., профессор кафедры экономики и предпринимательства, Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, г. Караганда, Республика Казахстан, г. Караганда, 100009, ул. Академическая 9, s_ulakov_c@mail.ru, +77013838910

ПРОБЛЕМА ФОРМИРОВАНИЯ ТУРИСТСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО БРЕНДА КАЗАХСТАНА: НЕКОТОРЫЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ КОНЦЕПЦИИ БРЕНДА И МАРКИ

Авторы статьи представляют бренд в качестве основного психологического и идеологического фактора в отношении товара. На современном этапе особое внимание уделяется формированию как товарных и региональных туристских брендов, а также национального туристского бренда для демонстрации страны на международной арене.

Очевидно, что эволюция формирования брендов всегда связана с опытом прошлого. В исследовании сделан вывод, что понятие "бренд" с древнейших времен сформировалось в казахском сознании как таңба (знак). В представленной работе всесторонне рассмотрен генезис понятия "бренд" и эволюция его двух миров в маркетинге.

Ключевые слова: бренд, брендинг, идея, генезис, знак, марка, товар, туризм

Ziada BORBASOVA, doctor of economics, professor, karaganda economic university of kazpotrebsoyuz, 100009, borbasova@mail.ru

Sairan ULAKOV, candidate of economic sciences, professor of karaganda economic university, 100009, Karaganda, Akademicheskaya st., 9, s_ulakov_c@mail.ru, +77013838910

THE PROBLEM OF FORMATION OF THE TOURIST NATIONAL BRAND OF KAZAKHSTAN: SOME THEORETICAL ASPECTS OF THE CONCEPT OF THE BRAND AND MARK

The authors present the brand as the main psychological and ideological factor in relation to the goods. At the present stage, special attention is paid to the formation of both commodity and regional tourist brands, as well as a national tourist brand to demonstrate the country in the international arena. Obviously, the evolution of brand formation is always connected with the experience of the past. The study concluded that the concept of "brand" from ancient times was formed in the kazakh consciousness as a tanba (sign). In the present work the genesis of the concept of "brand" and the evolution of its two worlds in marketing are comprehensively considered.

Keywords: brand, branding, idea, genesis, sign, brand, product, tourism

зерттеулердің нысанасында болып келді. Брендтердің қалыптасу генезисі тұтынушы санасының феномені ретінде қоғамда материалдық әл-ауқаттың өсуімен байланыстырылып, көбінесе консюмеризмнің символдық жағынан баса назар аударылады. Р. Барт, Ж. Бодрийяр, Ф. Джеймисон, П. Бурдьё, М. Фуко және басқа да беделді авторлар тұтынушылық қатынастардың семиотикалық сипатын әр түрлі әдіснамалық тұрғыдан талдады. Ж. Бодрийярдың тұжырымдамасы басқа авторлардың арасынан дәйектілігімен ерекше көрінеді. Ол "Заттар жүйесі"(эскиз "Система вещей") нобайынан бастап "Белгінің саяси-экономикалық теориясының"("Политэкономическая теория знака") құрылу кезеңіне дейін, консюмеризмнің бірден бір теоремасын қатаң ұстанды: "Тұтыну, бұл осы сөздің жалпы мағынасында алсақ, белгілермен жүйелі манипуляциялау"[1]. Мұндай аспектіде консюмеризм заттардың немесе қызметтердің өздерін емес, тек олардың жанама мазмұнын (мысалы, әлеуметтік мәртебені) тұтынуға ғана саяды. Тауар тек символдық конструктордың элементіне айналады. Компанияларға және олардың өнімдеріне, қызметтеріне сондай-ақ жекелеген елдердің, қалалар мен мемлекеттердің, қазіргі заманғы әлемнің барлық аумақтарында аталған мәселеге деген көзқарасты айқындайтын маңызды консьюмеризмнің психологиялық факторы "бренд" түрінде көп қырлы концепция зерттеушілердің назарын өзіне аударуда.

Зерттеудің мақсаты - ежелгі заманнан қазіргі уақытқа дейін брендтің(таңба түріндегі) генезисі. Арнайы әдебиеттерде әлеуметтанушылар, маркетингшілер осы уақытқа дейін тауар маркасының брендке айналу процесінің эволюциясы қалай өткенін жан-жақты талдап көрсетумен келеді. Біздің бұл мәселеге көзқарасымыз солардың кейбіреулерінің пайымдауларынан біршама өзгеше, тіпті мүлдем қарама-қайшы деп айтуға болмағанмен, келісуге қиын тұстары бар болғандықтан өз ойымызбен бөлісуді жөн көрдік.

Сонымен қатар кейінгі кездері біздің экономист ғалымдар, саясаткерлер "бренд" мәселесін Қазақстанда да мемлекеттік деңгейге көтеріп, кең көлемде көпшілік арасында, әсіресе, туристік саланың дамуына сәйкес, талқыға түсіп жатқан жайы бар. Өйткені, соңғы кезде біздің елімізде, бұрынғы кенестік кеңістіктегі басқа елдердегідей, тауарлық брендтермен қатар, халықаралық аренада оның мемлекетті таныту қабілетін пайдалану мақсатында туристік ұлттық бренд құру мәселесі де маңызды бола түсті. Әсіресе, бұл мәселе Астанада өткен ЭКСПО-2017 халықаралық көрмесіне даярлық кезеңінде және Алматыдағы Универсиада-2017-ге дейін де және одан кейінірек те маңызын жоғалтқан жоқ. Осыған байланысты туристердің(тұтынушылар) аудиториясының басқа елдердегі тұрғындарына сәйкес ұсынылатын, олардың практикалық қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында (м.әгде туристерге, студенттерге, кәсіпкерлерге т.б.) мемлекеттік деңгейде туризмдегі ұлттық брендтеу(брендинг) мәселесі көтерілді. 2016 жылдың тамыз айының соңында Қазақстан Республикасының Ақпарат және байланыс министрлігі, Қазақстан

Республикасы Сыртқы істер министрлігі және "ҚАЗКОННЕК" АҚ тарапынан "Қазақстан Республикасының ұлттық брендин" анықтауға арналған конкурс жарияланды. Ақпарат және коммуникация министрі (Д. Абаев) БАҚ-қа арналған арнайы брифингте: "...қазіргі әлемде ұлттық брендинг көп жағдайда мемлекеттердің инвестициялық және туристік тартымдылығының деңгейін анықтайды, олар өндіретін тауарлардың танымалдығына, халықаралық аренадағы беделге және тіпті жаһандық еңбек бөлінісіндегі орнына да айтарлықтай әсер етеді",-деп мәлімдеді[2]. Ең үздік ұлттық брендке арналған республикалық конкурс туралы ақпарат қысқа мерзім ішінде (31.08-ден 15.10.2016 ж.-ға дейін - бір жарым ай) жұртшылыққа кең тарап, мамандар тарапынан да кең қолдау тапты. Конкурсты ұйымдастыру комитеті 966 өтініш түскенін мәлімдеп, мынадай ақпарат таратты: "2016 жылдың 12 қарашасында байқаудың 1 кезеңі аяқталды. Ұнаған жұмыстарға 171,2 мың адам өз дауыстарын берді. Дауыс беру қорытындысы бойынша сараптамалық кеңестің қарауына ең көп дауыс жинаған 40 жұмыс шығарылды"[2]. Алайда, біраз кейін сараптамалық кеңес конкурсқа қатысу үшін ұсынылған жұмыстарды Қазақстан Республикасының ұлттық брендіне қойылатын талаптарға сәйкес емес деп таныды. Сондықтан Қазақстан Республикасының Ақпарат және байланыс министрлігі келесі хабарламасында: "Осыған байланысты конкурс өтпеді деп танылды. Ұлттық бренді анықтау бойынша жұмысты ҚР Сыртқы істер министрлігі ҚР Ақпарат және коммуникациялар министрлігімен бірлесіп халықаралық және қазақстандық қатысушыларды тарта отырып жалғастыратын болады", - делінген. "Казинформның" берген осы қысқа хабары бізге ұлттық бренді құру ұзақ мерзімді және жоспарлы жұмысты талап ететін қиын міндет екенін және оны бір реттік акциялармен шектеулі мерзімде табысты жүзеге асыру мүмкін еместігін көрсетті.

"Бренд" ұғымына көзқарастың көп қырлылығы оны кең ауқымда қарастыру әртүрлі концептуалдық түсіндірмелерінің пайда болуына әкеледі. Сондықтан осы құбылысты кеңейтілген тұрғыда қарау үшін біз тұтынушылардың санасындағы бренд генезисін зерттеуді қолға алдық. Соңғы уақытта дереккөздерде тарихи және географиялық тұрғыда "бренд" ұғымының генезисі белгілі бір таңбалар мен тавро(белгі) - "протобрендтердің" пайда болуын зерттеу тақырыбына байланысты көптеген мақалалар пайда болды. Айта кету керек, ондай түрлі таңбаларды бірнеше мыңжылдықтар бойы Еуразияның дала халықтары, соның ішінде қазақ руларының барлығы дерлік пайдаланды, оны қазірге шейін қолданыстан шығарған жоқ(әсіресе қолданбалы өнер үлгілерінде). Таңба үлгілері әлемдегі барлық дерлік түркі халықтарында кең тараған құбылыс. Татарстан Республикасының тарихшы ғалымы Ф. Исаев "Таңба - ұмытылған татар мәдени мұрасы" мақаласында былай деп жазады: "Өкінішке орай, таңба татар халқының бұрыннан ұмытылған мәдени мұрасына жатады. XVII ғасырдың соңында орыс дворян тегі барлардың жеке гербі пайда бола бастады. Ал татарлардың сол кезде ежелгі уақыттан

бастап өздерінің жеке белгілері - таңбалары болды. Татар таңбасының үлгілерін мұражай экспонаттары арасында, көне құжаттар мен монеталарда, татар кестелерінде (оюларында авт.), қабір үстіндегі тастарда кездестіруге болады. Татар таңбасының үлгілері рулық белгілерде де көрініс тапты. Мысалы, Боркыт бидің шежіресінде (жазушы Риза Ишмураттың мәтінінде) рулық таңбасы - хамза (гамза - араб алфавитінің әрпі) болды деп көрсетілген"[3]. Ал, сол елдің Р.У. Джуманов, А.Д. Мұсаев сияқты тарих зерттеушілері ежелгі татар ауылдарының бірінің тұрғындарының осы тақырыптағы қызықты пікірлерін келтіреді: "Ауыл тұрғындарынан ауызша сұрау кезінде бір бөлігі ертеде таңба ("Бұлған таңба") болған десе, ал екінші бөлігі: "бізде болған жоқ, таңба қазақта",- деп жауап береді. "Сонымен қатар, мұсылман зиратының ескі (соғысқа шейінгі) бөлігіндегі қабір тастарында ислам символына жатпайтын ерекше белгілер бар. ... бұл таңбалар өте көне, этнограф ғалымдар үшін қызықты. Осындай, таңбалар батыстан шығысқа бағытталып көптеген түркі тілдес халықтар өмір сүретін жерлерде таралғанын Қытайдан Дунайға дейін кездесетіні ғылыми мақалаларда айтылып жүр",- деп аталған авторлар қорытынды жасайды[4].

Біздің де ата-бабаларымыз өз кезінде адамзаттың қолы жеткен мәдени, интеллектуалды және технологиялық даму эволюциясынан ешқашан шет қалған емес, өздері де соның белсенді жасаушылары болғанын Елбасы Н.Назарбаев "Ұлы Даланың жеті қыры" атты мақаласында тарихи деректермен дәлелдей түсті[5]. Оған ешкімнің таласы болмауы тиіс. Тек соны нақтылап, шегелеу үшін алдымен оның мәні мен маңызын өзіміз жете түсініп, түйсінудіміз керек. Сонда болашақ ұрпақ та, шет елдіктер де бізге басқа көзбен қарайтынына Елбасы назар аударды. Сонымен қатар, біздің де ата-бабаларымыздан қалған, әлемге тараған, бірақ олардың қайдан шыққанын жете білмейтіндерге арналған Ұлы даламыздың ғалам өркениетіне қосқан үлесін көрсету қажеттілігі үнемі сұранып тұратынын бір сәт те ұмытпауымыз керектігі де айтылды. Бұл болашақ ұрпақ үшін де, қазіргі қоғам үшін, өткен мен бүгінді салыстырып қарауға да, өркениетті дамытудағы Ұлы Дала Елі ұрпақтарының рөлін бағалауға өзіне сай орын беру үшін қажеттілігіне Елбасы аса көңіл аударды.

Қазақстанның негізінде туристерге бағытталған Ұлттық брендін тез арада құруға өкілетті орындардың құлшына кірісуінің (2018 ж. тамызда жарияланған республикалық конкурс-авт.) нәтижесіз аяқталуы бұл мәселенің өте күрделі екенін тағы бір көрсетті. Шын мәнінде, бұл жарияланған конкурстың мақсаты тек символдық мәнге ие Қазақстанның туристік ұлттық логотипін(тауарда бұл маркасының белгісі) таңда алып, қабылдап бекіту ғана болатын. Бұл сәтсіздіктің астарында "бренд жасау" деген ұғым мен "логотип (марка) жасау" дегеннің бір екен деп жаңсақ түсіну, олардың философиялық,әлеуметтік - экономикалық мазмұнына мән бермеу жатыр. Сондықтан да біз осы зерттеуді бренд және марка ұғымдарының генезисіне көңіл бөліп, олардың айырмашылығын анықтап, болашақта осы бағыттағы өкілетті органдар болсын, бизнес өкілдері болсын брендтеу мәселелерін

шешуде еске ала жүрсін деген ниетпен ұсынып отырмыз.

Зерттеу барысында біз де ежелгі түркі дәуірінен бастап "бренд" ұғымы қазақ санасында таңба түрінде "берік орын алған" деген мәселеге өз пікірімізді білдіргіміз келді. Бұл мәселеге бір қарағаннан қазақ санасында "бренд" ұғымы ежелгі түркі дәуірінен бүгінге дейін таңба түріндегі белгіге ілесіп келді деп айтуға толық құқымыз бар сияқты. Сонымен қатар тек башқұрт экономист-ғалымдары ғана емес біздің маркетинг мамандармен кәсіпкерлерде де: "Ежелгі ру таңбалары Қазақстан тауарларының "протобрендінің" символдық конструкторына айналуы мүмкін бе?"-деген сұрақтың туындауы да заңды. Таңбаның брендке айналу эволюциясы, яғни оның меншік символынан - таңбадан, тауар белгісіне, одан маркаға көшіп біртіндеп заманауи тауар брендіне өзгеру үрдісін зерттеп, осы үрдістің шын не жалғандығын ашуды алдымызға мақсат етіп қойдық.

Зерттеудің негізгі ұстанымдары. Біздің пайымдауымызша бренд пен марка(таңба, тауар белгісі) екеуі екі басқа ұғым, тіпті бір-біріне философиялық тұрғыда қарама-қарсы маркетингтің бір-бірінен ажырамайтын екі дүниесінің түсініктері. Айырмашылығы - бренд идеалды әлемнің мәні, ол көрінбейді және ешқандай формасы болмайды, ал таңба, тауар белгісі, марка - материалдық әлемнің мәні. Бұл бізге философияның негізгі заңдарының бірі қарама-қарсылықтар бірлігі мен күресізаны бойынша "бренд" пен "марка" ұғымдарының танымының дамуы бір тұтастықтың бір-біріне қарама-қарсы, бірін-бірі жоққа шығарушы екі тенденция болып бөлінуі арқылы жүзеге асатынын тағы бір дәлелі ретінде көрінеді. Осы қарама-қарсы екі жақтың қатынасы, бір жағынан, қандайда болсын біртұтас жүйенің негізгі қасиетін білдірсе, екінші жағынан, сол жүйенің өзгеруінің, дамуының, жаңа сапаға көшуінің қозғаушы күштерін сипаттайды. Басында ол "таңба" түрінде көмескі көрініп тұтынушы санасында бренд ұғымына аумасуы елеусіз айырмашылықтардан туып, дамудың нәтижесінде қарама-қарсылыққа бренд түсінігіне айналады. Дамудың қандай түрі болса да айырмашылықтардың, қарама-қарсылықтың пайда болуы мен шешілуі арқылы өрістейтінін еске ала отырып осы бір-бірінен ажырамас екі ұғымның көнеден бүгінгі күнге дейінгі эволюциясын қарастырайық.

Таңба (марка) үнемі брендтің алдында тұрады деп саналып келді, бірақ, біздің ойымызша қазір бұлай деп пайымдау да қателік. Керісінше, тауар брендке ие болып, ал оның маркасы (таңбасы, белгісі) материалдық тұрғыда мүлдем болмай көзге түсуі мүмкін. Яғни кез-келген маркаланған тауаржағымды брендке ие болады деп айта алмаймыз. Брендтұтынушының тауардың негізіндегі идеямен өзара әрекеттесу нәтижесінде ғана пайда болатын тәжірибе. Шын мәнінде, нақты бренд - бұл белгілі бір тауарға жазылған символ, таңба (белгі), марка емес, ол тауар туралы тұтынушының пікірі. Бренд пен марканың айырмашылығы - тауардың негізіндегі идеяда. Өйткені, ол тауармен өзара әрекеттесудің әсерінен пайда болатын, соның нәтижесінде ғана

брендке айналатын тұтынушылардың пікірі (идеясы). Егер тауар жақсы болса, онда оның бренді де жақсы болады, ал егер нашар болса, онда оның бренді идеялық тұрғыда жаман болып қалыптасады. Таңба мен брендтің даму эволюциясына тән өзіндік қайшылықтары бар. Философияның заңы бізге олардың күресінің нәтижесінде болмыстың төменгі формасы "таңба" ұғымының ыдырауы (диффузиясы) бұрынғыдан гөрі жоғары формасының қалыптасуы арқылы жаңа сапа "бренд" түсінігіне әкелгенін көреміз. Осы процестердің барлығына тән, ортақ диалектикалық формасы ежелгі "таңба" ұғымы бір тұтастың екіге, қарама-қарсыға бөлінуі мен олардың бір-бірімен әрекеттесуі нәтижесінде "бренд" пен "марка" түрінде ұғымдарының пайда болуына негіз болды.

Өнім туралы пәкірді белгілі бір идеяға иек артқан тұтынушы қалыптастырады, демек, бренд тек соған тиесілі, басқа ешкімге демес. Өйткені, бренд тауардан емес, идеядан, оны іске асырудан басталады. Тауарда негіз ретінде қандай идея жатса, сол идея кейін адам санасында белгілі бір көрініс тауып, оның тауар туралы пікірін қалыптастырады. Сондықтан, бренд тауарды өндірушіге немесе оны сатушыға тиесілі және оны олардың меншіктеуіне болады деген таптауырын пайымдау мүлдем жалған. Бренд тұтынушының меншігі, өйткені, ол тек қана соның санасында қалыптасқан бейне (образ). Қазіргі кезде тауар сатушысы нарықта тек қана сауда маркасына материалдық әлемнің жемісі ретінде заңды тіркелген тауар белгісі түрінде құқықтық негізде ғана ие бола алады.

Бүгінде кейбір авторлар өз мақалаларында, ежелгі түркі тайпаларының рулық таңбаларын танымал белгі (образ) ретінде этникалық құрамында түркі тілдес халықтары басым елдерде өндірілетін тауарлардың брендін жасауға пайдалануға мүмкіндік бар деп санайды. Мысалы, Зуева Е.: "Таңба - ежелгі башқұрт брендінің прообразы" деген мақаласында былай деп жазады: "Таңбаны ежелгі ұлттық бренд ретінде ерекше көрсету (позициялау) - тауардың жарнама стратегиясын әзірлеудің және оны сыртқы нарыққа шығару кезінде де негізінде жатуы мүмкін. Бұл тақырып кейбір башқұрт тауарларын нарықтағы орнын одан әрі нақтылау үшін және өндірушілердің ұлттық жарнамалық стратегиясын дамыту үшін оңтайлы бұрылыс сәті болуы мүмкін. Сонымен қатар, көне таңбаны жарнамалық мақсатта пайдалану құқығын іске асыру тиісті заңнамалық актілерді қабылдау арқылы республикалық бюджеттің табысын арттыра алады",- дегенді айтады[6]. Біздің ойымызша, автор мұнда ежелгі таңбаны осы заманғы өнімдердің брендін қалыптастыруға, елдің ұлттық протобренды ретінде пайдалану мүмкіндігін тым асыра бағалайды. Біріншіден, ежелгі башқұрт, татар, қазақтарда, қазіргі кездегі басқа да түркі халықтары сияқты оларды құрайтын барлық руларға ортақ бірыңғай таңба болған жоқ, себебі, бірыңғай атаумен аталатын ұлттық құрылым да болмаған. Қазіргі Башқортостан аумағында сол кезде де ондаған тайпалар мен рулар тұрды, олардың өз таңбасы болды, бірақ олар біртұтас ұлттық мемлекет құрмаған болатын[7].

Тарихтан белгілі, кейбір ежелгі түрік тайпалары бірнеше халықтардың (этностардың) этногенезіне қатыса алады. Мысалы, мақала авторы сілтеме жасаған бірқатар башқұрт руларының таңбалары мен атаулары ішінара қазақ руларының таңбаларымен сәйкес келеді, бұл қыпшақ халықтарының күрделі этногенезімен байланысты. Мұндай жағдай Қазақстанның әр аумағындағы жүзден астам әртүрлі тайпалар мен рулардың таңбаларында да көрініс табады[7]. Тіпті бір рушілік тайпалардың әрқайсысының ру таңбасынан ерекшеленетін өз белгісі болғаны да тарихтан мәлім. Қазіргі уақытта бұл рулардың өкілдері Қазақстанда заманауи көші-қон үдерістері есебінен бір-бірімен географиялық тұрғыда етене араласып кетті, сондықтан нақты бір жердегі ру өкілдерінің сан жағынан қайсысы басым екенін анықтау қиын. Тек, шартты түрде ғана Қазақстан аумағының белгілі бір бөлігін топонимі бойынша қандай да бір ірі руға жатқызуға болады. Мысалы, Орталық Қазақстанда осы пайымдау(логика) бойынша арғын руының өкілдері саны бойынша басым болуы тиіс, Оңтүстік Қазақстанда - үйсін, жалайыр, қаңлы және дулат, Шығыс Қазақстанда - найман, уақ және керей рулары т.б. Бірақ, қазіргі кезде көптеген жергілікті ру өкілдерімен қатар сол жерде саны жағынан кем түспейтін басқа ру мен ұлт өкілдері өмір сүреді (м.: Астана, Алматы қалаларында). Сонымен қатар, руға кіретін кейбір ру ішілік тайпалар негізгі таңбадан ерекшеленетін өз таңбаларына ие болды. Тіпті, соңғы жүз жылдықтың ішінде жергілікті тұрғындар өздерін руына емес тұрған жеріне байланысты ерекшелеуді үрдіске айналдырды. Мысалы, Орталық Қазақстанда тұратын қазақтар өздерін - сарыарқалықтар, оңтүстік өңірлерде тұратында р- Жетісулық, Қаратаулық, Сыр бойы елі болып аталуды үрдіске айналдырды. Сондықтан тауарлардың маркасын (тауар таңбасын) бренд ретінде ежелгі рулардың атауын бүгінгі күні ұлттық деңгейде қолдану тұтынушылар тарапынан түсінбеушілік туғызатыны, оның қаншалықты орынды болатыны айтпаса да түсінікті. Әлбетте, мұндай таңбаларды ұлттық ауқымды бренд етуге ұсыну тұтынушылар тарапынан тауарға деген жағымсыз көзқарас, тек түсінбеушілік тудыруы мүмкін. Сондықтан Е. Зуеваның "...тиісті заңнамалық актілерді қабылдау көне таңбаларды жарнамалық мақсатта пайдалану құқығын іске асыру есебінен республикалық бюджеттің табысын арттыруы, сондай-ақ мемлекеттік тапсырыстарды орналастыру процесін оңтайландыруға ықпал етуі мүмкін," [6]- деген тұжырымдарына - философиялық тұрғыдан да, әлеуметтік-экономикалық жағынан да ғылыми негіз жоқ. Бұл кейбір ғалымдардың осы уақытқа шейін бренд пен марка түсініктерінің философиялық, әлеуметтік-экономикалық эволюциясын дұрыс пайымдамауының нәтижесі.

Дэвид Олгви бойынша: "Бренд-бұл тауар, қызмет немесе фирманың артықшылықтарының сезілмейтін жиынтығы(ағылшын тілінен brand-таңба. Алғашында Америкада брэнд-сиырларды табында таңбалауға арналған қыздырылған темір және малдың жамбасында немесе құлағында салынған белгі)"[8]. Ол ертеде Ұлы Даланы мекендеген халықтар тек

малды таңбалауға ғана емес, сонымен қатар рулар мен тайпалар мекені аумағының межелік белгілері үшін де белгі (таңба) ретінде қолданылды. Алтын Орда кезеңінде бұл термин Орта Азия, Шығыс Еуропа, Таяу және Орта Шығыс, Кавказ елдерінде кеңінен таралды, мұнда бұрынғы деректерден басқа "хан мөрі бар құжат", "(ақша) салық" деген жаңа мәндерді алды. Орыс тіліндегі "кеден" сөзі "таңба"(тамга - таможня) сөзінен шыққан. Осы терминнің басқа тілдерге (соның ішінде орыс тіліне) алынған түркі тілдеріндегі танымалдығы, мысалы, жазудан ерекшеленетін, түбегейлі жаңа таңбалы жүйе ретінде таңбаның (тамганың) түркі текті тегінің дәлелі болып саналады. Сондай-ақ, орыс билігінің алғашқы рәміздерінің бірі - Владимир үш айырын("тризубын") таңбаларға, яғни рулық символдарға жатқызуға болады. Қазіргі кезеңде осы "тризуб" таңбасы араға 8-9 ғасыр салып қайта қайтып келіп, енді княздің белгісі емес қазіргі Украина мемлекетінің Елтаңбасы болып, өзінің бренд ретіндегі орнын қайта тапты. Алтын орданың екі басты қыраны - қазіргі Ресейдің мемлекеттік геральдикалық символының нұсқасында пайда болуына негіз болды. Алтын Орда кезеңінде біраз уақыт сол екі басты қыран бейнеленген монеталарды айналымға шығарғаны тарихтан белгілі жайт[9].

Е. Зеленченконың айтуынша: "ол (таңба-авт.) бастапқыда тек рулық мағынада ғана емес, географиялық мағынада да болды. Бір таңбаны иеленушілері - жерлестер, бір Отанның адамдары. Мұндай таңбалаудың қажеттілігі "өзінікі - өзгелердікі" сынды қарама-қайшылықтың кез келген қоғамдағы объективті шешімінің қарапайым жолына айналды. Одан ары қарай кландық, кәсіби және т.б. топтардың бөлінуіне байланысты және осы құрылым ішіндегі байланыстардың күрделенуіне қарай осындай таңбалы жүйелердің болу қажеттілігі арта береді. Жазу пайда болған кезден бастап рулық белгілерді қолдану азаяды. Таңба тәрізді белгілердің одан арғы даму жолдары оларды Елтаңбаға немесе қасиетті символдарға немесе ою-өрнек элементіне айналдырады. Бірақ, кейде ол әлі де керек-жарақты растау, иелену және т.б. тектілік белгісі болып қалады. Олар "белгі", "шеп", "мөр", "ойма", "таңба" деп атала бастады. Жеке меншіктің дамуымен "мең - белгі" мөрге айналды. Сондай-ақ, мөр мемлекеттік құжаттардың, шарттар мен жолдаулардың ақиқаттығының негізгі белгісі болды"[10]. Таңба - түркі халықтарындағы тектік белгісі, мұрагерлік бойынша беріліп отырған. Қазақтар ертеден "таңба" ("ойма" немесе "ен салу") рулық белгі ретінде малдың жамбасына немесе құлағына салынып оларды таңбалау арқылы кімге тиесілігін білдірді. Қазақ руларының таңбалары үшін прототип болып, қолда бар этнографиялық мәліметтер бойынша, қарапайым геометриялық фигуралар (шеңбер, квадрат, үшбұрыш, бұрыш, сызық және т.б.), киелі пиктограммалар, құстар мен жануарлар, тұрмыстық заттар сұлбасы, еңбек құралдары, қару - жарақ пен ат әбзелдерінің сызба бейнесі түрінде, кейде-әр түрлі әліпбидің әріптері болды. Ру бөлімдерінің әрқайсысының жеке таңбасында жалпы ортақ рулық элемент сақталып, бас таңба рулық маркер ретінде қалып отырды[7]. Жазушы-публицист Махамбет

Әуезов осы орайда өте орынды былай деді: "Әрбір қазақ қандай да бір руға жатады (ру, тайпа, түккұм). Мыңжылдықтарға қойылған уақыт мөрі ретінде қазақ таңбалары оның бүкіл тарихы бойы қазақ халқына ілесіп жүрді. Олар ұлттың рухани мұрасын байыту үшін өз шешімін күтетін көптеген жұмбақтарды әлі де сақтап келеді "[11]. Көшпелі қоғамның ыдырауымен таңбалар колонершілердің белгілері ретіндегі түрін бірте-бірте жоғалтып, тауар белгілері мен елтаңбалардың символикасы сияқты неғұрлым мамандандырылған салаларда қолданыла бастады. Яғни таңба тек қана меншік белгісінің функциясын атқара бастады, өйткені ол өмірлік қажеттілік болып табылады. Мал көшпендінің негізгі мүлкі, шексіз қоршалмаған жайылымдарда жүреді, жүздеген және мыңдаған бас бір жайылымды пайдаланып және қатар орналасқан басқа отбасылардың, рулардың малымен араласады. Сондықтан, ең алдымен, ұлттық брендтің тамаша үлгісі болып табылатын ел шарушылығы салаларының алғашқы сатылатын өнімдері ретінде жылқылар мен қыран құстар бірінші кезекте таңбаланды. Адамдар көне заманнан бері "авторлық құқықты", колонершінің құпиясын, арнайы белгілердің көмегімен ерекше іскерлік ретінде барынша қорғауға тырысты. Сол кезде күнделікті өмірде өзгенің меншігіне, қол салғаны үшін ежелгі түріктер кейде қанды кек алу жазасына(шығынның ауырлығына қарай-қарымта "қанға-қан") шейін баратын. Кейін ол жаза экономикалық қарым-қатынастардың дамуымен бірте - бірте, мысалы, қазақтар мен башқұрттарда - барымтамен - экономикалық кек, малдарды күштеп айдап әкетумен алмастырылады. Арнайы өнімдерге салынған таңбалар түріктер тарихи болған барлық жерлерде өзін көрсетіп, өміршеңдігін дәлелдеді. Демек, таңба мен сауда маркасының пайда болу процесінің негізінде меншікті сәйкестендіру, шаруашылық жүргізуші субъект қызметінің тиімділігін арттыру сияқты бірыңғай алғышарттар жатқанын сөзсіз мойындауымыз керек. Осылайша, ежелгі түркі дәуірінен бері таңба түрінде (осы белгіге ілесіп) қазақ санасында идеологиялық мәні бар "бренд" ұғымы белгілі бір орын алған деп толық айта аламыз.

Зерттеу нәтижелері. Таңбаның тек меншік символынан - белгілі бір тауар белгісіне (сауда маркасына) біртіндеп айналу процесінде - оның мәні де мағынасы да өзгерді. Бірақ, таңбаны да, сауда маркасын да "бренд" ұғымының тікелей тудырушысы деп айта алмаймыз. Көп жағдайда бір көргеннен, тауар таңбасы(белгісі, сауда маркасы) брендтің алдында тұрғандай сынай танытқандықтан, кейбір зерттеушілер оларды айнадан көргендей, оңы мен солын ауыстырып алады. Басында біз көрсетіп кеткендей, бұл философиялық пайымдау тұрғысынан жалған пікірге жол ашады. Тарихи тұрғыдан алсақ, күнделікті тәжірибеде бренд туралы ой пайымдау тұтынушы санасында осындай көрініс тауып қалыптасқандықтан оның эволюциясын жан-жақты қарастыру арқылы нақты бейнесін ашып көрейік. Біздің ойымызша, ел немесе туристік дестинацияның брендін мәнін түсіну үшін тауарлар, қызметтер, фирмалар мен аумақтар брендіннің ұғымын тереңірек зерттеу қажет. Сондықтан таңба ұғымы біз үшін

брендтің нақты ғылыми генезисі позициясынан ғана емес, тұтынушының санасында белгілер мен символдардың маркаға көшуі, брендтің генезисі тұрғысынан да қызықты. Бұл мәселені егжей-тегжейлі қарау бізге "бренд" ұғымы бастапқы болғанымен, тізбек құру кезінде тұтынушы санасында неге түпкі буынға барып қалыптасатынын дұрыс түсінуге мүмкіндік береді. Сол үшін "таңба", "марка" мен "бренд" ұғымдарының тәжірибедегі өзара байланыс тізбегін құрып, таңбаның ел брендінің символикасына (идеясына) дейін, басқа да авторлардың пікірін қатыстыра, қандай эволюциялық өзгерістерге ұшырағанына ғылыми негізде шолу жасайық.

Осы тақырыпқа шетелдік және отандық әлеуметтанушылар мен экономистердің бірқатар ғылыми еңбектері жарық көрді. Солардың арасынан Ф. Котлер, Дж. Эванс және Б. Берман, К. Келлер, Дэвид М. Огилви, Ж. Тэд, Ж. Капферер, С. Анхольт, В. М. Перция, М. О. Макашов, Сафарғалиев Е.Р., В. Тамберг пен А. Бадьин, Пулфорд А, Бэрри К, Смит П. сынды ғалымдарды ерекше атап өтуге болады. Сонымен қатар, осы мақаланың авторларының тікелей қатысуымен аталмыш тақырып бойынша біршама мақалалар мен 2 монография Қазақстанда да, шетелдерде де (Украинада-2014 ж., Словенияда-2016 ж., Москвада - 2018ж.) жарық көрді. [12, 13, 14, 15]. Алайда, біз аталған өз еңбектерімізде Қазақстанның еларалық бәсекелестікке нәтижелі қатысуы, сондай-ақ оның әлемдік экономикалық кеңістікке тиімді кірігуі үшін, Ел имиджін және ұлттық брендті қалыптастыру тұрғысынан осы мәселені қарастырдық. Ол Қазақстанның бәсекелестік артықшылықтарын, оның ішінде брендингтік және имидждік сипаттағы, бірінші кезекте туристік дестинацияның аумақтық брендингті ретінде зерделеуді және дамытуды талап етеді.

Бұрынғы пайымдау бойынша, бренд белгілі марканың синонимі деп саналды. Қазіргі заманғы пайымдауда брэнд - бұл оның тек қана маркасы (брэнд аты), ол туралы түсінік жиынтығы (брэнд асоциациясы немесе оның мифі) ғана емес, бұл ол туралы идеялары, бейнелер жүйесі (брэнд имиджі), психологиялық ресурстары (құндылығы) бар тауар/қызмет/, фирма немесе компания, аймақ, мемлекет. Сондықтан, кешенді құрылым болып табылатын аймақ (аумақ-территория) пен елдің брэнді туралы айтпас бұрын тауардың маркасы мен брэнд ұғымдарын, олардың арасында тікелей байланысы бар өте күрделі құбылыс екенін ескере отырып, осы ұстанымды негіз етіп қабылдадық. Е.Р. Сафарғалиев "Сауда белгісі, тауар маркасы. Тауар маркасы брендті қалыптастырудың негізі" атты мақаласында тарихи тұрғыдан тауар маркасының брэнден бұрын пайда болуын заңды құбылыс деп санайды [16]. Ф. Котлер "марканы": "бір сатушының немесе сатушылар тобының тауарларын немесе қызметтерін сәйкестендіруге және оларды бәсекелестердің тауарларынан және қызметтерінен ажыратуға арналған атау, термин, белгі, символ, сызба немесе олардың комбинациясы" ретінде анықтайды [17]. Соған сәйкес Ф. Котлер: "марканың құрамына бірнеше элементтер кіреді: маркалық атау,

маркалық белгі және тауар белгісі",- деп үш элемент жайында сөз тұжырымдайды. Дж. Эванс пен Б. Берман, басқа авторларға қарағанда, өз жұмыстарында маркаға басқа тұрғыда (аспектіде) қарап "дербестендірілген тауар маркасы" сияқты саудалық бейнемен толықтырады [18]. Осы айтқандардан байқайтынымыз бұл аталғандардың барлығының материалдық мәні бар дүниелер. Алайда, бәсекелестік артықшылық беріп, әрекет ете алатын брендке ие тауар маркасының бұдан басқа да аспектілері бар екенін ғалымдар мойындайды. Осыған байланысты марка жөнінде К. Келлер позициясын ерекше атап өткен жөн, біздің ойымызша, ол тауар маркасы ұғымын материалдық объект ретінде ғана толық ашып беріп, маркетингте қосымша элементтерінің айналымға енгізген ғалым. Ол "марканың алты негізгі элементі" деген ұғымды енгізеді. Олар: "атауы, логотипі немесе символы (таңбасы), мотиві, ұраны (слоганы), орамасы (упаковка)" [19]. Ол сонымен қатар кейіпкер (персонаж, тұлға) түрінде марка элементтерінің тағы бірін-идентификаторы ретінде енгізді. Бірақ, марканы жарнамалаушы кейіпкерді субъект емес объект ретінде қарағандықтан, мұнда да К. Келлердің маркаға тек материалистік көзқарасы өзгерген жоқ. Кейіпкерді марканың ажырамас бөлігі (элементі) деп санау Дж. Эванс пен Б. Берманның да пайымдауына тән. Олар "дербес тауар маркасы" деген ұғымындағы сауда маркасына басты идентификатор етіп, белгілі бір тұлға бейнесін енгізулерімен ерекшелінді. Сонымен, марканың түсінігі "мотив (марканың ілеспе бейнесі), сөзұран (марканың артықшылықтарын түсіндіретін - слоган) және орама (тауар үшін сыртқы қаптама (қабық))" сияқты аспектілермен қосымша толықтырылғанын байқаймыз. Демек, тауар маркасы аталған авторлар тұжырымында - бұл маркалық атау, маркалық белгі, сауда белгісі, сауда маркасы бейнесі (м.: табиғи көрініс, тұлға: м.: темекі қорабындағы атты ковбой бейнесі т.с.с.), мотиві (уәжі), сөзұраны және орамасы немесе солардың барлығының жиынтығы. Келтірген мысалдағы Дж. Эванс және Б. Берман тауар маркасының барлық элементтерінен тек бірін ғана - құқықтық қорғауды қамтамасыз ететін сауда белгісін - бөлек алып көрсету керек екеніне көңіл бөлді. Бұл дұрыс ұйғарым болатыны сауда маркасының қорғануға қажет осындай субъективті элементсіз ұзақөмір сүруі мүмкін емес. Сонымен қатар марканың тағы бір маңызды, бір жағынан субъективті, ал, екінші жағынан объективті, К. Келлер ұсынған тағы бір элементін қосуды қолдады - бұл тұтынушы санасында белгілі бір тауарға тән бейне түрінде көрінетін-тұлға (тұтынушы тұлғасы). Бұл тұжырымға С. Сафарғалиев та К. Келлерге сілтеме жасай отырып, былай деп баға берді: "Тауар маркасы мен тауар белгісі ұғымдарын аша отырып, бір өте маңызды элемент енгізілді, онсыз маркалардың болуы мүмкін емес - бұл адамдардың санасында белгілі бір бейне түрінде болатын тұтынушы" [16]. Осы жерде біз аталған зерттеушілер тауар маркасының қалай брендке айналатынына материалдық тұрғыдан толық түсінік бере алмай, марканың тек рационалды және рационалды емес

қасиеттері болатынын алға тартып, бренд ұғымының туу себебін осылай ғана мензеумен шектелді. Бұған К. Келлердің сауда маркасын "тауардың бірегей қосалқы қасиеті (қосалқы қасиеттер жиынтығы)" ретінде қарастыруды ұсынатыны дәлел болады. "Қосымша қасиеттері ұтымды (рационалды, сезілетін, нақты-авт.) немесе эмоционалдық (материалдық емес, дерексіз-авт.) болады",- деп түсініктеме береді. "Рационалды қасиеті тауардың ерекше функцияларын білдіреді. Эмоционалдық қасиеті бірегей ұсыну арқылы тұтынушыларға марканың бейнесін білдіреді",-деген тағы бір пікірін келтірсек те болады [19]. Демек, сауда маркасы тұтынушыларға өнім туралы білгісі келетін белгілі бір қосымша ақпараттарды жеткізетінін айтумен шектелді. Осы жерде аталған зерттеушілер тауардың аталған қасиеті маркаға емес брендке ғана тиесілі екенін байқамай қалған. Олардың "бренд" ұғымын белгілі бір қажеттіліктерді қанағаттандыратын және образдар мен ассоциациялар арқылы тұтынушымен байланыстыратын марканың элементтер жиынтығы ретінде қарастырғаны айқын дәлел. Сондықтан аталған авторлар, сауда маркасы мен сатып алушының арасында туындайтын өзара байланыс марканы жаңа санат - бренд деңгейіне шығара алды деп сеніммен атап өтеді. Ал, шын мәнінде мұның бәрі керісінше екенін біз осы мақаланың басында еске салғамыз.

Аты көпке белгілі маркетинг-ғалым Дэвид М. Огилви (David Ogilvy) "брендті" тұтынушы санасында тауар жайында туындайтын көрініс(образ) деп дұрыс анықтама береді. Бірақ ол да оны тек "брендті қолданудағы олардың тәжірибесі" ретінде шектеп, марканың элементтерін қолданудағы коммуникативтік тәсілдің жемісі ретінде қабылдайды. Олар: "Бренд - бұл өнімнің сезілмейтін қасиеттері: оның аты, қаптамасы және бағасы, тарихы, беделі және жарнамалау тәсілі. Бренд, сондай-ақ, ол тұтынушыларға беретін әсердің оның санасындағы үйлесімі және брендті қолданудағы олардың тәжірибесінің нәтижесі болып табылады",-деп пайымдағанынан байқауға болады [20]. Ресейдің белгілі маркетинг-кәсіпкерлері В. Тамберг пен А. Бадьин да брендті "коммуникативтік әсердің нәтижесі" деп қортындылайды [20]. Жоғарыда айтылғандардан шығатын түйін аталған авторлардың барлығы дерлік брендтің туындауын тауар маркасы түсінігінен шығаратыны, материалдық мәнді тауардың идеялық жағынан жоғары қойып, тұтынушыға беретін барлық әсерді материалдық дүниелермен түсіндіруге тырысады. Осы жерде негізгі мәселе, брендтің туындауына басты себеп тауардың (қызметтің, компанияның, регионның, мемлекеттің т.с.) тікелей көрінетін де көрінбейтін де қасиеттеріне байланысты екені, идеялық мәннің біріншілігін алға қоя алмауларында болып тұр.

Брендтегі "Бренд" ұғымын түсінудегі теориялық келеңсіздіктер Қазақстанның "ұлттық бренд жасау" тәжірибесінде де өзінің кері әсерімен байқалып, көрініс беріп қалғанына біз мақала басында сілтеме жасадық. Бренд жасауды тек символдық конструктор- логотиппен шектеуге болмайтынын, бұл ұзақ уақытты алатын, асығыстықты қолдамайтын

үрдіс екенін соңғы кезде өзге де авторлар алға тартып келеді. В. Тамберг пен А. Бадьин "бірегей және тартымды бейнені жасау үшін" брендингтің күрделілігін атап өтеді: "Өзіміздің көпжылдық "паровоздың алдында жүгіру" тәжірибеміз бен тұрақты (жиі әрі сәтсіз) талпыныстарымыз негізінде біз "Тамберг & Бадьин" бюросында бизнес пен бизнесмендердің санасында брендинг эволюциясының негізгі кезеңдерін қалыптастыра алдық. Біздің ойымызша, шешім қабылдайтын билік құрылымдарындағы адамдардың да санасында бұл кезеңдер (брендтеу жайында) дәл осындай. Қандай да бір идеялар шешім қабылдайтын тұлғалардың санасында соларды игеретін мерзімдермен ғана ерекшеленуі мүмкін. Әрине, кемелдік шыңына қол жеткізу бірден бола қоймайды, ал бұған дейін - "мандайды тасқа ұру" процесі ғана. Бірақ брендинг эволюциясының кезеңдерін түсіне отырып, кейбір қажетті қорытынды жасауға болады",- деп байлам жасайды [20].

Осылайша, брендті қалыптастыру тұтынушыларға коммуникативтік әсердің ғана жемісі емес, ол тұтынушы мен бизнестің санасында брендингтің кезең-кезеңімен жүретін эволюциясы негізіндегі тәжірибенің нәтижесі болып табылатынын мойындағанын көреміз. Пулфорд А., Бэрри К., Смит П. айтқандарына сүйенсек: "Бренд-бұл бір мезгілде ақпарат және тәжірибе" [23]. Нарықта брендтік ықпалға қол жеткізген танымал тауардың сауда маркасы ғана брендтік деңгейге көтерілінетіні бәрімізге белгілі. Егер де белгілі бір тауар өзінің брендтік қасиетін жоғалтса, ол тұтынушының көңілін аударта алмайтын бос сауда маркасына қайта айналуы (көшуі), тіпті нарықтан толық кетуі мүмкін.

Бренд құру (жасау) тұтынушыны ұсынылатын тауардың немесе қызметтің қандай да бір брендтік қасиеттеріне бой үйретуіне есептеліп негізделеді. Бұл ретте, бренд-актив фирма жасаған күш-жігердің ғана нәтижесі емес, оның жиынтық мақсатты аудиториясында бренд-тауардың сатып алушылардың санасында бар күтілетін уәделерінің орындалу тәжірибесі. Сонымен қатар, бренд белгілі бір уақыт кезеңінде өндірушілер мен тұтынушылардың өзара іс-қимылының тең әрекет ететін тауардың материалдық емес бейнесі (идеялық) болып табылады. Бренд пен тауар белгісі арасындағы айырмашылықты Т. Гэдтің ұлттық брендті қалыптастыру жайында айтқан бір ғана сөзімен айқын білдіруге болады: "Өз негізінде ұлт - брендтің метафорасы, ал оның туы - тауар белгісі, ұлттық мәдени құндылықтары - брендтің өзі. Адамдар қазір де өз елі мен осы құндылықтар үшін соғысуға және өмірін сол үшін қатерге байлауға дайын" [24]. Реті келген соң айта кетейік, аймақтық (аумақтық) брендинг проблемалары және Қазақстан Республикасының Ұлттық туристік брендин жасау мәселелері жөніндегі ойлар мен бағыттар туралы біз басқа бір мақалада тереңірек жеке қарастыратын боламыз.

Жоғарыда баяндалғандардың негізінде, бұйымдағы белгі (таңба) түрінде өзіне назар аударатын брендке ұқсас ұғымның адамзаттың алғашқы шаруашылық ету дәуірінде белгілі болғанын

және кең пайдаланылған көрдік. Қазіргі заманғы брендинг туралы түсінік негіздері ХХ ғасырдың басында Procter & Gamble компаниясын құрылуымен қатар туындады деп саналады. 1930 -шы жылдары осы компанияның күшімен менеджмент брендингінің танымал тұжырымдамасы жасалды[25]. Бұдан шығатын қортынды- жиырмасыншы ғасыр бұрын танымал болған құбылысқа тек жаңа сапа мен ұғым берді, оны "бренд" ретінде атап, осы әлеуметтік - экономикалық феноменнің философиясының брендинг ретінде кең тарап, канат жаюына ықпал етті. Бұл ретте брендингтегі қазіргі жағдай сол бастапқы деңгейде қалды деп айтуға болмайды. Бүгінгі күні маркетингтегі брендтеу әдістерінің тұрақты және үздіксіз дамуы, бизнестегі дүниетанымның да өзгеруіне алып келді. Сонымен қатар, брендингке деген қарым-қатынас тек бизнесте ғана емес, аумақтық немесе елдік брендинг туралы сөз ететін билік құрылымдарында да өзгерді. Егер брендингті осы күнгі маркетингтік позициядан қарайтын болсақ, онда М.О.Макашевтың берген анықтамасы біздің көзқарасымызға етене жақын: "Брендинг - бұл сауда маркасын жасау, оны тұтынушыға оңтайлы жеткізу арналарын құру; танымал марканың оң бейнесін қалыптастыру, оның адал және шын берілген пайдаланушылар шеңберін қалыптастыру және кеңейту барысында маркетингтік шаралар жүйесі және басқару технологиясы"[26]. Демек, аймақтың көлеміне қарамастан, брендтің екі басты белгісі оның философиялық пайымдауына сәйкес белгілі бір тауар(қызмет, компания, аумақ т.с.с.) идеясы төңірегінде топтасқан адал тұтынушылардың (клиенттердің) кең базасы және сатуды ұйымдастырудың (маркетингтің) жоғары деңгейі болып табылады. Яғни, бұл жерде брендтің идеологиясындағы екі жақты болу шарты(өндіруші мен тұтынушының өзара әрекеті) іске асып тұр. Брендтің бірегейлігі - өндіруші белгілі бір бренд идеологиясы шеңберінде өз тұтынушысына тауар туралы жеткізгісі келетін ассоциациялар мен құндылықтардың мәні мен мазмұнына негізделген. Ал бренд имиджі - оны тұтынушының нарықта қабылдауында, тұтынушы оның қандай қасиеттерге ие болады деп пайымдауымен ерекшелейді. Әрине, бренд идеясын қабылдау тауардың сыртқы белгілеріне, яғни брэндің материалдық атрибуттарына (Brand Attributes)-марка атауы, оның орамы, фирмалық символикасы, жарнамалық кейіпкерлері, кейіпкер-бренд рәміздері, түс үйлесімі, фирмалық қаріптері (шрифтер), музыкалық безендірілуі, ерекше "марка үні", ым-ишараттары(жесты), жанасуы (прикосновение) -байланысты болатыны сөзсіз. Сондықтан, брендтің негізінде тұтынушы санасында тауар идеясы бірінші болғанымен, философиялық тұрғыда күнделікті өмірде оның материалдық көріністегі екіншілік(материалдық) болмысы біріншісін(идеялығын) көмескілеп, қатар тұрып тең күйге ие болды. Кейде тұтынушының түпкі шешім қабылдауында ол бірінші кезекке шығып кететінін де байқаймыз. Сол себепті, заманауи брендинг жүйесі өнімнің негізгі құндылықтарына емес, сауда маркасы феноменін есепке алады, соған сүйеніп маркетингтің жаңа философиясынан туындайтын

тауарды нарықта жылжыту тәсілдерін ұсынады. Маркетингтің заманауи тәсілдеріне сүйене отырып тауарды нарықта жылжытуда бұл тәсілдер қазір кең қолданылуда. Арнайы маркетингтік әдебиеттерде брендингте екі тәсіл бөлініп көрсетіледі: батыстық және шығыстық. Батыс тәсілі үшін негізгісі екі тауар немесе қызмет арасындағы айырмашылық болып табылады, ал сауда маркасы нарықты бөлу, сегменттеу тұжырымдамасына жатқызылады. Демек, нарықтың кез келген тағы бір сегментке бөлінуі жаңа сауда маркасының пайда болуына орын беруі тиіс [22]. Капферер Ж. атап өткендей: "Батыстық көзқарас үшін нарықтың әрбір жаңа бөлінуі жаңа сауда маркасының пайда болуына арналған орын беруі керек" [27, 28]. "Procter&Gamble" компаниясында брендті дара жылжытудың осы тәсілін Нейл Мак-Элрой жүргізді. Мысалы, "Procter&Gamble" корпорациясының брендинг портфелі бірнеше жүздеген дара брэндтерді қамтиды: "Old Spice" және "Secret" дезодоранттары, "Max Factor", "Cover Girl" косметикасы, "Head&Shoulders", "Pantene" және "Vidal Sassoon" сусабыны, "Safeguard", "Camay" және т.б.[29]. Ал, "Unilever" корпорациясының брэндтер желісі кең емес. Ол "Calve" майонезі, "Knorr" сорпа текшелері, "Беседа", "Lipton" және "Brooke Bond" шайы сияқты аспаздық өнімдерінен тұрады[29, 30]. Белгілі бір маркадан тауарды жылжыту жеке дара брэндінгі білдіреді, бұл бір компания шығаратын тауарлар маркаларын алуан түрлі етуге мүмкіндік береді.

Шығыс брендингінде бренд атауы барлық өндірілетін өнімге бір ғана атпен берілетін корпоративтік марка ретінде қолданылады. Бірақ қазіргі уақытта әлемдік коммуникациялардың ғаламдық өзара іс-қимылының кең мағынада тоғысуы, осы екі модельдің бір-біріне айтарлықтай әсер етуін туғызды. Ол корпоративтік брэндтерді кең пайдалануға негізделген, бұл марканың атының компания өндіретін барлық өнімнің желісіне қолданылады. Мысалы, Жапонияда брэндтермен жұмыс істеу жүйесі ең алдымен ғылыми эзирлемелерге қомақты қаржы салған ірі өндіруші компанияларға өнімдерін өткізуге кепілдік береді, өйткені көптеген жапондықтар үшін сапа компанияның ауқым шамасымен байланысты болды. Осыдан келіп, Жапонияда кейде шығыс брендингі деп аталатын, бірегей бренд-менеджмент жүйесі қалыптасты. Корпоративтік брэндінгі үлгісі ретінде әлемге танымал жапондық және кәрістік: "Sony", "Panasonic", "Samsung", "Хундай" компанияларының маркаларын атауға болады. Оңтүстік Кореялық "Хундай" компаниясы ХХ ғасырдың соңында бүкіл әлемге өз автокөліктерімен танымал болды. Алайда, мұндай бағыт оған қазір аудио - және бейнетауарлар, микросхемалар, сондай-ақ спорттық мотоциклдерді де сол брэндтің аясында сатуға кедергі келтірмейді. Өйткені, тұтынушы жапондық баршаға белгілі "Тойота" және "Сони" компаниялары сияқты Оңтүстік Кореяның "Хундай" деген маркасы бар тауарларының сапасы сөзсіз жоғары екеніне сенімді. Себебі аталған компания оған өзінің беделін ең құнды кепіл ретінде салады(ұсынады) деп

есептейді. Осылайша, жапондық, содан кейін оңтүстік корейлық ірі корпорациялардың өнімдерінің маркаларының көпшілігі корпоративтік брендке арқа сүйейді. Олар үшін негізгі құндылық жеке өнім брэндтерінің имиджі емес, жоғары корпоративтік имидж болып табылады. Ал, батыстық компаниялардың өнімін тұтынушылар қандай компания қандай тауар өндіретінін жиі біле бермейді.

Қазақстанда бизнес жыл сайын баяу, бірақ бренд - менеджмент саласындағы өз тәжірибесіне сүйене отырып, туристік брендинг деңгейін жоғарылатып келеді және бұл эволюциялық даму кезеңдерінен өтуінің көрінісі болғандықтан бұған деген оптимистік сенім орнайды. В. Тамберг пен А. Бадьин атап өткендей "... брендинг эволюциясының кезеңдерін түсіне отырып, кейбір қорытындылар жасауға болады. Таза практикалық пайда әкелуімен қатар (маркетинг индустриясының немесе компанияның нақты өнімін клиентке ұсына алуы), сондай-ақ жалпы, тұжырымдамалық сипаттағы жетістіктерге де жеткізеді"[22]. Бірінші эволюциялық кезеңге сәйкес - әшекейлеу жолын (жоғарыда аталған авторлардың ұстанымы бойынша-авт.) танымал қазақстандық компаниялар, тіпті көптеген қалалардың билік өкілдері де қазір толық өтіп болды. Бұл кезеңді тауар белгісін (сауда маркасын, инфографиканы) жасау әрекеті ретінде қабылдап, оларды мүмкіндігінше барлық жерге (қажет болса да болмаса да) жапсыра беруге тырысуларымен сипаттауға болады. Бизнес және билік өкілдері: "Жұрттан неміз кем!" - деген ұранмен өз амбицияларын қанағаттандыру үшін ерекше брендке (тауар маркасы, қала, облыс немесе ауданның елтаңбасы - инфографика түрінде) ие болғысы келді. Сол кезде логотип, ұран, нейминг, түс түрін талдау және өзге де "маңызды" бизнес-пәндер бойынша "мамандар" да жер астынан шыққандай бірден пайда болып, өз ұсыныстарымен олардың жанынан табыла қалатын еді. Осы "мамандар" бизнесмендерге (аудан әкімдеріне, қала мэрлеріне, компания директорларына және т.б.) логотиптер мен слогандар түріндегі "ізденістерінің нәтижелерін" ұсынып өз есебін іске асыру үшін жан таласты[30]. Қазір Қазақстандағы бизнес пен билік үшін бұл кезең де олардың бастарынан өтіп кеткенін батыл айтуға болады. Тауар орамасында (немесе қалалық инфографикада) "лого" болу фактісінің өзі аймақтың, қаланың, компанияның жалпы жағдайын өзгертпейтінін олар қазір жақсы түсініп қалды. Өйткені, осындай әрлеу кезеңінен кейін, бизнес пен биліктің алғашқы амбициялары қанағаттандырылғанымен, елеулі нәтижелер әкелген жоқ, бұл олардың брендингке деген көңілдерін біраз суытты. Содан сәл уақыт өткен соң олаға логотиптің ықпалына ғана сүйенетін соқыр сенім емес, белгілі бір идеяға сүйенетін брендингтің маңызды екенін түсіну келді. Бренд бұл - логотипі бар тауар орамасы (қала, аудан инфографикасы) мен жарнама ғана емес, бұл - бүкіл коммуникацияны - белгілі бір дәрежеге көтеріп, жалпы ортақ бөлімге келтіру керектігі, сонымен қатар бұл - қойма технологиялары мен ішкі фирмалық процедураларды және басқалару саласына да өзгеріс керек екенін көрсетті. Түрлі мамандар тартылған

осындай күрделі міндеттерді жүзеге асыру үшін соңғы эволюциялық кадам - жобалық (проектілік) басқаруға кадам жасауға дайындық жасау қажеттігінің меңзелгенін түсініп қалды.

Екінші кезеңде бизнес өткізуді дамытып кеңейтуге бағытталған маркетингтік нақты тәсіл қолдана бастады, бірақ ол қайта брендингке бетпе-бет алып келді. Бренд құру (немесе ребрендинг) - басқаруды және сауатты ұйымдастырылған маркетинг қызметін талап ететін жоба, ал ол үшін компанияда жобалық команда қажет екенін түсіну келді. Кез келген бизнестегі сияқты, нарықтағы қатаң бәсекелестік пен оның тапжылтпайтын заңдары коммерциялық салада бизнесті барлық туристік брендингтің эволюциялық кезеңдерінен өту қажеттілігі және брендті жобалық басқару деңгейіне жетуге дейін біраз уақыт пен жоспарлы қимыл керек екенін түсінуге мәжбүрлейді.

Нарықта өзін тұрақты сезінетін компанияларда қазір брендингтің 3-ші кезеңі басталды, ол - брендті өз күштерімен жобалық менеджмент тәсіліне сүйеніп құру әрекеті. Брендингтің соңғы даму кезеңіне - брендті қалыптастыруды толық жобалық басқару деңгейіне - бір-сараң компаниялар ғана қол жеткізе алды. Осы мәселе жайында В. Тамберг пен А. Бадьин: "Егер ірі әлеуметтік катаклизмдер болмаса (Ресейде өмір сүре отырып, бұған сенімді болуға болмайды) бес жылдан кейін билік маркетинг пен брендинг тілінде ғана емес, жобалық менеджмент тілінде де сөйлей бастайды деп сенгіміз келеді. Алайда, Ресей территориясында брендинг мәселелерінде айтарлықтай серпіліс күтпеу керек - оның уақыты әлі келген жоқ," - деген пікір айтады[22]. Сондықтан бізге де аумақтың туризмдегі брендингке көшуге даярлықтан бұрын, Қазақстанның жаңа туристік дестинация елі ретінде, оның аймақтық, қалалық, ұлттық туристік брендинің отандық және шетелдік тұтынушылар санасында жасалып, жадынан берік орын алуы, оған экономиканың, саясаттың, мәдениеттің, ғылымның, спорттың т.с.с. жалпы еліміздің барлық әлеуметтік салаларының дамып жетілуі қажеттілігін бізге де түсінетін кез келген сияқты.

Қорытынды. Логотипті немесе символдық көп мәнді белгіні әзірлеудің көмегімен, қандай да бір ел тұрғындарының санасында аумақтың туристік дестинацияның, немесе елдің туристік брендин бір сәтте жасау мүлде мүмкін емес. Тәжірибе көрсеткендей, тек туристік дестинация ретіндегі жеке бір қаланың брендинің жобасының өзі - компаниялардың сондай басқару жобасымен салыстырғанда - өте күрделі және әлде қайда ауқымды. Қазақстанда, біздің ойымызша, туризмде бренд құру бағытына тек 2 қала ғана өз күштерімен талпыныс жасап туризмдегі брендингтің үшінші кезеңіне (этапына) аяқ басты, олар екі Астана - "солтүстік және оңтүстік" (Нұр-Сұлтан мен Алматы қ.). Оның өзі де "ЭКСПО 2017" мен "Универсиада - 2017" өткізуге туризмге өте қажет алғы шарттардың талаптарының арқасында мүмкін болды. Алайда, Қазақстанның басқа аумақтарының туристік дестинация ретіндегі брендингті мәселелерін жобалық менеджмент тілінде кен ауқымда шешуде айтарлықтай серпіліс күту тым ерте - "оның уақыты әлі келген

жоқ(В.Тамберг пен А.Бадьинше - авт.)". Бірақ Қазақстанның барлық жеріндегі бизнес-құрылымдарында бұл мәселе төңірегінде оң үрдістер байқалады және олар болашаққа деген үміт артады. Аумақтық, ұлттық туризмдегі брендингке келетін болсақ, ол алдағы кезеңдерде коммерциялық брендингтің барлық сатыларынан өткен жергілікті (муниципалдық), коммерциялық және консалтингтік құрылымдарды тарта отырып, болашақта туристік бренд даярлауда жобалық менеджмент қағидаттарын қатаң ұстанатын болады деген сенім бар.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бодрийяр, Ж. Система вещей. - М., 1995, с.92.
2. Несостоявшимся признан конкурс на национальный бренд Казахстана, available at: http://www.inform.kz/ru/konkurs-na-opredelenie-nacionalnogo-brenda-rk-prodlen_a2953198, available at: http://www.ratel.kz/kaz/nesostojavshimsja_priznan_konkurs_na_natsionalnyj_brend_kazahstana_/КАЗИНФОРМ. 28 Фев 2017.
3. Ислаев, Ф. Тамги- забытое культурное наследие татар, available at: <http://www.islam-portal.ru/novosti/104/4480/>.
4. Р.У. Джуманов, А.Д. Мусаев. Родоплеменной состав жителей села татарская Башмаковка в XVIII-XX вв. , available at: <http://textarchive.ru/c-1245694-p35.html>.
5. Н.Ә.Назарбаев. Ұлы даланың жеті қыры. Егемен Қазақстан. 21 қараша 2018 ж.; available at: https://www.inform.kz/kz/kr-prezidenti-nursultannazarbaevty-n-makalasy-uly-dalanyn-zhetikyru_a3461994
6. Зуева, Е. Тамга - прообраз брэнда древних башкир, available at: http://science-bsea.bgita.ru/2010/ekonom_2010/zueva_tamga.htm.
7. Кузеев, Р.Г. Происхождение башкирского народа. М., 1974. Тамга - тюркский родовой знак, available at: <https://ethnicskazakhstan.wordpress.com/%D1%82%D0%B0%D0%BC%D0%B3%D0%B0>
8. Котлер, Ф. Основы маркетинга: Пер. с англ. - М.: "Бизнес-книга", "ИМА-Кросс. Плюс", ноябрь 1995. - 702 с.
9. Главные символы в истории России, available at: <https://kak2z.ru/index.php?topic=357661.0> , available at: <http://24warez.ru/main/photo/1157494232-glavnye-simvoly-v-istorii-rossi.html>
10. Зеленченко, Т. Тамга - знаменья-трезубец-гербы, available at: <http://www.liveinternet.ru/users/3259969/post119913128/>
11. Ауезов, М. Казахские тамги - знаки племени, или Печати времени, "Деловая Неделя", 23.12.2005 г.
12. Борбасова, З.Н., Несипбаев, Р.Е. Улаков, С.Н. Символы и знаки в сознании потребителя. Вестник КЭУ: экономика, философия, педагогика, юриспруденция, КЭУ, Караганда - 2016 г., №3, с.21-26.
13. Борбасова, З.Н., Улаков, С.Н., Осик, Ю.Н. Формирование имиджа и национального бренда как фактор развития туризма в Казахстане. В

колл. монографии: Актуальні проблеми емерджентної економіки в контексті мережної парадигми: За заг.ред. Соловйова В.М. - Черкаси: Брама-Україна, 2014. - 322 с.: Англ. мова, рос. мова, укр. мова: іл. Розділ 2.4, с. 132-154

14. Борбасова, З.Н. Маркетинг имиджа страны как фактор развития туризма в Республике Казахстан. В материалах Международной заочной научно-практической конференции: "Наука и образование - важнейший фактор развития общества в современных условиях". Караганда. Центрально-Казахстанская академия, 29 апреля 2016 г.

15. Borbasova, Z.N., Ulakov, S.N., Ossik, U.I. Image and nation brand formation as tourism development factor in Kazakhstan. NEST Journal Management. Education Science & Society Technology. Year 2016 Vol.4 No.2/ doi:10.1279/mest.04.04.00July 15th, 2016.

16. Сафаргалиев, Э.Р. "Товарная марка, торговый знак. Торговая марка как основа для формирования бренда". Современные исследования социальных проблем", 2011 г., Выпуск №3, том 7.

17. Котлер, Ф. Маркетинг- менеджмент. 2000. с.417.

18. Эванс, Дж.Р., Берман, Б. Маркетинг. Пер. с англ. - М.: Сирин, 2002 г., 308 с.

19. Келлер, Кевин Лейн. Стратегический брэнд-менеджмент: создание, оценка и управление марочным капиталом. 2-е издание. Пер. с англ. - М.: Издательский дом "Вильямс", 2005. 704 с. ил - Парал. тит. англ.

20. Перция, В. М. Анатомия бренда / Валентин Перция, Лилия Мамлеева. - М.: "Вершина", 2007. - 288 с.

21. Тамберг, В., Бадьин, А. Бренд. Боевая машина бизнеса ин. - М.: ОЛИМП БИЗНЕС, 2005. - 239 с.: ил.

22. Тамберг В, Бадьин А. Какая страна - такой и брендинг. Бюро "Тамберг & Бадьин" - Режим доступа: <http://newbranding.ru/articles/branding-evolution>

23. Смит, П., Бэрри, К, Пулфорд, А. Коммуникации стратегического маркетинга. М., ЮНИТИ, 2001, с. 352.

24. Гэд, Т. 4Д брэндинг. СПб. 2001. с.29.

25. Lynn, V. Upshaw Building Brand Identity. New York, Willey, 1995. pxiii

26. Макашев М.О. Бренд. Москва, Юнити, 2004 - с.115

27. Капферер, Жан-Ноэль. Бренд навсегда: создание, развитие, поддержка ценности бренда; пер. с англ. Е.В. Виноградовой; под. общ. ред. В.Н. Домнина.- Москва: Вершина, 2007. - 448 с.: ил., табл.

28. Капферер, Ж. Торговые марки: испытание практикой. Новые реальности современного брэндинга. - М.: Консалтинговая группа "ИМИДЖ-Контакт"; ИНФРА-М, 2002. - С. 4.

29. Procter & Gamble, available at: <http://www.pg.com>

30. Домнин, В.Н. Брэндинг: новые технологии в России. - СПб.: Питер, 2002. С. 257-259.

Асель БЕКИШЕВА, магистрант, Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, 10009, Республика Казахстан, г.Караганда, ул.Академическая 9, bekisheva_aa@mail.ru, +77015288328
Галия ТАТИЕВА, к.э.н., доцент, Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, 10009, Республика Казахстан, г.Караганда, ул.Академическая 9, +77025895329

АКТУАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ЦИФРОВИЗАЦИИ ФИНАНСОВОГО СЕКТОРА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В РАМКАХ ЕАЭС

Данная статья рассматривает основные вопросы цифровизации финансового сектора в современных условиях развития экономики. Особое внимание уделяется внедрению инновационных технологий в сферу цифровой экономики.

В статье рассмотрены практические вопросы развития цифровизации на современном этапе. Установлено влияние цифровизации на различные сферы экономики, в частности влияние цифровизации на налоговое и таможенное администрирование

Ключевые слова: цифровизация, цифровая экономика, цифровые технологии, финансы, кредит, ЕАЭС.

Асель БЕКИШЕВА, магистрант, Қазтұтынуодағының Қарағанды экономикалық университеті, 10009, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., Академическая к-сі, 9, bekisheva_aa@mail.ru, +77015288328
Галия ТАТИЕВА, э.ғ.к., доцент, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, 10009, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., Академическая к., 9, +77025895329

ЕУРАЗИЯЛЫҚ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ОДАҚ АЯСЫНДА ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚАРЖЫ СЕКТОРЫН ЦИФРЛАНДЫРУДЫҢ ӨЗЕКТІ АСПЕКТІЛЕРІ

Бұл бап экономиканы дамытудың қазіргі заманғы жағдайларында қаржы секторын цифрландырудың негізгі мәселелерін қарастырады. Сандық экономика саласына инновациялық технологияларды енгізуге ерекше көңіл бөлінеді.

Мақалада қазіргі кезеңдегі цифрландыру дамуының тәжірибелік мәселелері қарастырылған. Цифрландырудың экономиканың түрлі салаларына әсері, атап айтқанда цифрландырудың салықтық және кедендік әкімшілендіруге әсері анықталды

Түйінді сөздер: цифрландыру, сандық экономика, сандық технологиялар, қаржы, кредит, Еуразиялық экономикалық одақ.

Assel BEKISHEVA, graduate Karaganda economic University of Kazpotrebsoyuz, 10009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Akademicheskaya str 9, bekisheva_aa@mail.ru, +77015288328
Galia TATIEVA, candidate of Economics, associate Professor Karaganda economic University of Kazpotrebsoyuz, 10009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Akademicheskaya str 9, +77025895329

ACTUAL ASPECTS OF DIGITALIZATION OF THE FINANCIAL SECTOR OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN WITHIN THE EURASIAN ECONOMIC UNION

This article examines the main issues of digitalization of the financial sector in modern conditions of economic development. Special attention is paid to the introduction of innovative technologies in the digital economy.

The article deals with practical issues of digitalization development at the present stage. The impact of digitalization on various sectors of the economy, in particular the impact of digitalization on tax and customs administration

Keywords: digitalization, digital economy, digital technologies, Finance, credit, Eurasian Economic Union.

Уже давно человечество переживает эпоху глобальных перемен, стадию развития информационного общества. На данном фоне проникновения и развития информационных процессов в отрасли экономики, постепенно начинают развиваться инновационные формы ведения хозяйственной деятельности, такие как Интернет-магазины, Интернет-банки, платежные системы, появляются новые виды денежных знаков (виртуальные валюты), создается и аккумулируется

целая отрасль экономики - "цифровая экономика". Данное понятие можно определить как экономическую деятельность, построенную на основе электронной коммерции, а также электронного денежного обмена. Здесь непосредственно подразумевается работа электронных сервисов, ориентированных на реализацию электронных товаров и услуг, зачастую с обменом электронными деньгами между участниками электронных сделок. По прогнозам

ведущих мировых экспертов, к 2020 году 25% мировой экономики будет цифровой, и внедрение технологий цифровизации экономики, позволяющих государству, бизнесу и обществу эффективно взаимодействовать, становится все более масштабным и динамичным процессом.

При формировании цифрового общества, внедрении экономических новшеств необходим мониторинг правовых, технических, организационных и финансовых изменений, для поддержания стабильности социально-экономических аспектов страны. Целью данной статьи является определение финансовых аспектов цифровой экономики в Республике Казахстан.

Правительство и государственные органы Казахстана, осознавая важность информатизации общества и развития цифровых технологий в определении долгосрочного экономического роста, принимают активное участие в развитии данной сферы как одного из ключевых направлений государственной политики. Масштаб цифровизации, ее контентное наполнение выделяются детальной проработанностью и актуальностью для дальнейшего развития общества. И по качеству проработки программы, и по уровню правительственной поддержки инициативы, и по оперативности реализации задач видно, насколько глубоко наша страна интегрировалась в трендовые процессы. Это особенно важно с учетом того факта, что, по версии ведущих международных экспертов, уже через два года четверть мировой экономики станет цифровой. Необходимо отметить, что вопрос развития цифрового мира - один из наиболее обсуждаемых на международной арене. Непосредственные реализаторы государственных программ в сфере цифровизации, говорят с глобальными технологическими лидерами на одном языке. Внедрение цифровизации во все сферы экономики позволит оптимизировать издержки, увеличить рентабельность бизнес проектов, повысить доходность инвестиций. Внедрение технологий цифровизации экономики, позволяет взаимодействовать государству, население, а также бизнесу, что в свою очередь способствует динамическому и масштабному развитию данного процесса. На данном этапе цифровые технологии, инновации играют значительную роль на мировом рынке. Ведущие игроки на мировом экономическом рынке используют цифровые инновации в различных сферах экономики. Цифровой разрыв между государствами-лидерами и отстающими странами увеличивается год от года. Мы приходим к выводу, что

развитие цифровой составляющей совместными усилиями государства и бизнеса, в том числе в таких отраслях: индустриальной, транспортно-логистической инфраструктуре, сельском хозяйстве, недропользовании, энергетике, образовании и здравоохранении. К примеру, Казахстан является одной из всего лишь 15-ти стран, где реализуются полномасштабные национальные программы цифровизации. Инициатива "Цифровой Казахстан" затрагивает практически все ключевые сферы общества, от создания инновационной экосистемы до укрепления человеческого капитала, от модернизации производства до формирования электронного правительства. Цифровая трансформация сегодня - это не только внедрение новых информационных технологий, но и модификация бизнес-процессов, новый уровень взаимодействия с партнерами и потребителями, внедрение новой системы управления и функционирования бизнеса. Цифровые технологии дали ряд преимуществ. Это упрощение доступа населения и бизнеса к государственным услугам, ускорение обмена информацией, появление новых возможностей для ведения бизнеса, создание новых цифровых продуктов и другие. Чтобы быть в тренде современных технологий, первый Президент Казахстана Нурсултан Назарбаев инициировал государственную программу "Цифровой Казахстан". Ее главная цель - повышение качества жизни населения посредством прогрессивного развития цифровой экосистемы и конкурентоспособности экономики Казахстана. Фундаментом программы "Цифровой Казахстан" стала госпрограмма "Информационный Казахстан-2020", утвержденная в 2013 году [2].

Государственная программа "Цифровой Казахстан-2020" является фундаментом для цифровой трансформации экономики страны. По мере внедрения новых технологий и проникновения их во все новые профессии, требует от всех работников постоянно заниматься над повышением своей квалификации. С учетом сложившейся ситуации стоит необходимость в долгосрочном развитии цифровых навыков по таким направлениям, как: развитие навыков профессиональных кадров; повышение привлекательности новых технологий и науки среди молодежи; развитие цифровых навыков среди всех слоев населения, включая малый и средний бизнес, госслужащих, пожилых; предоставление возможности обучения на протяжении всей жизни. На данной диаграмме 1 представлен объем прямых иностранных инвестиций в новейшие цифровые технологии.

Диаграмма 1. Объем прямых иностранных инвестиций, вложенные в IT технологии

Таким образом, за 12 месяцев 2018 года, по данным Министерства информации и коммуникаций РК, было выделено 118,3 млрд тенге (годовой рост на 0,9%) на развитие ИТ-сферы РК, в том числе на развитие электронного правительства, инфокоммуникационной инфраструктуры и информационной безопасности потрачено 62,6 млрд тенге, на проведение государственной информационной политики - 46,6 млрд тенге, на прочие расходы - 9 млрд тенге. При этом неосвоенные средства составили 100 млн тенге, что на 148,8 млн тенге меньше, чем годом ранее. По цифровым мероприятиям, реализованным в 2018 году, имеется ориентировочный экономический эффект в размере 58,3 млрд тенге.

Приток прямых иностранных инвестиций в ИТ технологии и другие информационные услуги по итогам 2018 года достигли 28,4 млн долл. США - на 1,7 млн долл. США больше, чем годом ранее. Годовой рост составил 6,4%. В 2017 году объем ПИИ в отрасль составлял 26,7 млн долл. США, уменьшившись на 21,2% год-к-году.

Стоит отметить влияние цифровизации на различные сферы экономики, в частности влияние цифровизации на налоговое и таможенное администрирование. На сегодняшний день ведется активная работа по цифровизации всей системы, то есть большая часть переведена на онлайн-режим. Данный режим является удобством, как для налогоплательщиков, так и для работников.

В рамках реализации Послания Главы государства народу Казахстана "Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции" от 10 января 2018 года Министерство финансов реализует ряд проектов, направленных на цифровизацию налогового и таможенного администрирования.

Так, по итогам 2018 года органами государственных доходов всего оказано - 22 млн услуг, в том числе в электронной форме - 20 млн. В результате проведенной работы Министерством финансов оказание государственных услуг в электронном формате планируется довести к 2025 году до 95%.

В целях кардинального упрощения процесса электронной уплаты налогов предусматривается переход на сервис единого электронного кошелька налогоплательщика. Для этого показательным является опыт Эстонии, где налогоплательщик уплачивает налоги по единому реквизиту, затем данная сумма автоматически расщепляется по всем налогам физического лица.

Таким образом, информационные системы Министерства финансов (ИС КГД через ИС Комитета казначейства) к концу 2019 года будут самостоятельно проводить разноску платежей, поступивших на Единый электронный кошелек, на соответствующие налоги, по которым возникли налоговые обязательства (декларации, расчеты, акты проверок, сведения уполномоченных органов).

В результате исключения ошибочной оплаты налогов будет обеспечено сокращение количества платежных документов, исключение не выясненных платежей и необоснованной пени, сокращение

количества зачетов и возвратов ошибочных платежей, сокращение количества инкассовых распоряжений, снижение затрат налогоплательщиков по времени, снижение нагрузки на ИС банков, казначейства.

Вместе с тем для перехода на единый сервис оплаты налогов посредством электронного кошелька требуется, кроме доработки ИС и актуализации баз данных, еще и большая работа по внесению изменений в бюджетное, банковское, налоговое, таможенное законодательство.

Одним из действенных инструментов сокращения доли теневой экономики и соответствующего увеличения налоговых поступлений в бюджет является сквозной мониторинг движения товара от импорта или производства до его конечной реализации на территории Казахстана.

Система сквозного мониторинга предоставит возможность анализировать ценообразование товаров по стране с отслеживанием всей цепочки поставки товаров.

Это позволит определить маржу при реализации товаров и, соответственно, правильность уплаты налогов. Система сквозного мониторинга содержит следующие проекты:

- ИС "АСТАНА-1";
- ИС "Маркировка товаров";
- ИС "Электронные счета-фактуры";
- Онлайн-ККМ;

Следует рассмотреть каждый проект по отдельности.

ИС "АСТАНА-1" имеет ряд преимуществ, включая возможность осуществления автоматизированного контроля всего таможенного процесса с момента подачи предварительной информации, применения системы управления рисками, оформления транзита, хранения товаров на складе временного хранения до контроля после выпуска товаров. Кроме того, проводится работа по информационному обмену посредством ИС "АСТАНА-1" с третьими странами об оформленных экспортных таможенных декларациях, что позволит осуществлять контроль товаров, импортируемых с этих стран, и значительно снизить объемы теневой экономики. Дальнейшее упрощение таможенного администрирования будет обеспечено за счет внедрения "Единого окна". В данной системе можно получить все необходимые разрешительные документы для ввоза и вывоза товаров, а также таможенные услуги в электронном виде.

Дальнейший контроль реализации товаров внутри страны будет осуществляться в информационной системе "Электронные счета-фактуры".

С 2014 года налогоплательщики выписывают электронные счета-фактуры на добровольной основе. При этом налоговым законодательством предусмотрен поэтапный переход налогоплательщиков на обязательность выписки ЭСФ с 2016 по 2019 годы. По состоянию на 15 января 2019 года количество зарегистрированных участников системы 281 тыс. (ИП - 108 тыс., ЮЛ - 173 тыс.), которыми выписано 163 млн ЭСФ. Из них 86 тысяч - плательщики НДС. Вместе с тем для удобства пользователей переведены в электронный формат и другие первичные документы: электронные

договоры, акты выполненных работ, на базе которых реализована возможность заполнения бланка ЭСФ в автоматическом режиме. В текущем году запланирована реализация сопроводительной накладной на товары в электронном виде.

Кроме того, в системе в 2018 году реализован модуль "Виртуальный склад", который учитывает движение и остатки товаров и является дополнительным инструментом для администрирования НДС. Запуск модуля производится поэтапно. С 1 апреля налогоплательщики, реализующие автотранспортные средства, выписывают счета-фактуры через "Виртуальный склад".

- Маркировка и прослеживаемость товаров.

В целях защиты от контрафактной продукции, выравнивания конкурентных условий бизнеса и сокращения объема теневой экономики ведется работа по созданию системы маркировки и прослеживаемости товаров. В рамках пилота по маркировке меховых изделий имеются положительные результаты. За 2018 год, по сравнению с 2017 годом, количество импортеров, оформивших декларацию на товары, увеличилось в 1,4 раза (с 63 до 90). Маркировка меховых изделий позволила выявить налогоплательщиков, занижавших доходы с целью применения предельного порогового значения по специальному налоговому режиму для льготного налогообложения. Количество субъектов, осуществляющих деятельность на основе патента, сократилось в 13 раз (с 247 до 19). Рост поступлений таможенных пошлин и налогов по импорту вырос в 1,5 раза (с 372 млн тенге до 516 млн тенге). Количество импортеров меховых изделий увеличилось в 2 раза (с 19 до 39). Работа в данном направлении будет продолжена с учетом замечаний и предложений депутатов при ратификации Соглашения "О маркировке товаров средствами идентификации в ЕАЭС"[5].

- Этапность внедрения онлайн-ККМ.

Применение онлайн контрольно-кассовых машин является завершающим звеном в системе прослеживаемости товаров от импорта (производства) до их конечной реализации. Применяемые сегодня контрольно-кассовые машины с фискальной памятью применяются в Казахстане с 1995 года и с учетом развития технологий являются технически устаревшими. Внедрение новых технологий, в том числе переход страны на применение онлайн-ККМ является неотъемлемой частью цифровизации налоговых администраций стран ОЭСР. Также для населения будут приняты меры по стимулированию при безналичных расчетах посредством начисления бонусов (cashback) от ББУ, а также проведения лотерей, а для бизнеса при покупке онлайн-ККМ - уменьшение сумм уплачиваемых налогов на стоимость онлайн-ККМ. Кроме того, планируется развитие мобильных онлайн-ККМ, являющихся приложением на смартфоне. Внедрение онлайн-ККМ уже дало эффект. Так, была выбрана фокус группа 1 700 субъектов предпринимательства, которые выбывали по одному чеку в день или показывали ежедневно

одинаковую сумму выручки, после направления им извещения увеличили выручку во втором квартале почти в 3 раза (с 68,4 млн тенге до 171,1 млн тенге). Дополнительно в бюджет, благодаря данной инициативе, по итогам второго полугодия поступило более 895 млн тенге.

- Возврат НДС с применением контрольного счета НДС.

Вопрос администрирования НДС представляет особую проблему для органов государственных доходов. Мошеннические действия, связанные с возвратом НДС, свойственны для систем взимания налогов как в развитых, так и в развивающихся странах. В настоящее время все налоговые администрации Евросоюза прорабатывают вопрос внедрения отдельного НДС-счета, при этом в отдельных странах ЕС уже применяется автоматизированная система отдельных платежей с применением специального банковского НДС-счета.

- Новый метод администрирования НДС с использованием Контрольного счета НДС позволит оптимизировать процессы администрирования НДС и обеспечить:

- невозможности применения "серых схем";
- поэтапный возврат НДС при реализации на территории Казахстана;
- ускоренный возврат НДС с 55 до 1 рабочего дня;
- отмену налоговых проверок (ежегодно проводится порядка 20 тысяч проверок, включая встречные проверки контрагентов-поставщиков).

Налоговым кодексом предусмотрено с 1 января 2019 года в Казахстане использовать Контрольный счет НДС для плательщиков НДС на добровольной основе. Данный механизм внедряется с применением технологии Blockchain.

Сама природа финансового обслуживания неразрывно связана с возможностью использования IT инфраструктуры и цифровых решений. Наиболее значимым трендом последних лет в финансовой отрасли стало предоставление онлайн-услуг посредством Интернета и мобильных приложений. На сегодняшний день практически во всех банках Казахстана внедрена система дистанционного банкинга. Услуги мобильного банкинга предоставляют 60% банков, которые обслуживают почти 90% всей клиентской базы банков. В этих системах зарегистрировано около 10 миллионов пользователей, из которых порядка 30% регулярно проводят операции. Национальный Банк Республики Казахстан активно применяет новые технологии в своей деятельности. Нацбанком запущена инновационная система InvestOnline, применяющая технологию "блокчейн". В рамках системы в качестве инструмента для инвестирования размещены краткосрочные ноты Национального банка. Все услуги системы доступны дистанционно, круглосуточно, в онлайн режиме и не требуют физического посещения финансовых и иных учреждений. Данный продукт направлен на дальнейшую дедолларизацию сознания граждан и расширение инструментов инвестирования и

сбережения средств населением. В среднем в день через систему граждане инвестируют средства на сумму около 2 млн тенге, покупая более 20 тыс. краткосрочных нот. В настоящее время в целях расширения цифровизации услуг в финансовом секторе проводится работа по внедрению системы моментальных мобильных платежей по номеру мобильного телефона и внедрению механизма удаленной идентификации клиентов для возможности дистанционного открытия банковского счета и получения иных востребованных услуг без посещения банка. Национальным Банком совместно с финансовыми организациями ведется работа по внедрению механизма удаленной идентификации клиента на базе биометрических показателей для расширения дистанционных финансовых услуг. Механизм удаленной идентификации клиентов позволит клиентам банков и иных финансовых/платежных организаций получать дистанционным образом любые финансовые услуги, используя любые доступные устройства (планшет, смартфон, компьютер), вне зависимости от географического расположения клиентов. Данный сервис будет способствовать расширению охвата банковскими услугами населения, в том числе, проживающих в отдаленных районах Казахстана. Система принесет значительные удобства клиентам, повысит уровень и эффективность оказания финансовых и других услуг и будет способствовать дальнейшему развитию дистанционных сервисов. Кроме эффекта на развитие отраслей экономики, цифровые решения несут с собой и новые риски. Чтобы соответствовать новому времени, нам предстоит сплотиться в единую нацию - нацию, стоящую на пороге исторического восхождения в условиях Четвертой промышленной революции"[1]. Нашему государству необходимо

взять инициативу по продвижению цифровой грамотности и обеспечению защиты безопасности данных. Повсеместное внедрение новых технологий и выбранный путь к цифровой экономике позволит обеспечить стране повышенную эффективность и прозрачность в органах государственного управления, в области по обеспечению занятости населения, а также повысить качество в сфере образования и здравоохранения, позволит улучшить инвестиционный климат [4]. Специалисты, которые будут работать в этой отрасли, должны обладать способностями гибкого мышления и умению воплощения в жизнь нового. Процесс цифровизации требует новых инноваций, постоянных обновлений, новых квалифицированных навыков и профессиональных знаний. Казахстан избрал верный путь в данном направлении.

Список литературы:

1. Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана. 10 января 2018 г. Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции. Официальный сайт Президента РК. [Электронный ресурс]. Режим доступа:<http://www.akorda.kz/> (дата обращения: 16.02.2018).
2. Государственная программа "Цифровой Казахстан" на 2017-2020 годы. Основание для разработки - Указ Президента Республики Казахстан от 1 февраля 2010 года № 922 "О Стратегическом плане развития Республики Казахстан до 2020 года".
3. <https://www.nationalbank.kz/>
4. Парманова О.А. Интеграционные процессы и диверсификация производства в нефтегазовом секторе РК. *InternationalScientificReview*. № 1 (43), 2018. С. 77-80
5. <https://www.zakon.kz/>

Шыңғыс ҚАРАБАЕВ, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университетінің PhD докторанты,
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қаласы, Академическая көшесі, 9, shingis_kz1@mail.ru,
87477140775

Галина КУПАЛОВА, э.э.д., профессор, Тарас Шевченко атындағы Киев ұлттық университеті, 01001,
Украина, Киев, Владимир көш., 60, prof.galina@gmail.com+380 (44) 239-33-33

СТРАТЕГИЯЛЫҚ БАСҚАРУ ОБЛЫСЫНДАҒЫ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕР ЭВОЛЮЦИЯСЫ

Андатпа. Стратегиялық басқару соңғы елу жылда үздіксіз дамып келе жатқан ғылым саласы. Осы кезеңде талданатын тақырыптар мен пайдаланылатын зерттеу әдістемелерінің шеңбері кеңейді. Әр түрлі зерттеу тақырыптарына қатысты теориялар мен тәсілдер, фирманың бәсекелестік артықшылықтары мен жетістіктерінің негізінде жатқан себептер анықталды. Бұл мақалада біз стратегиялық басқару саласында тұрақты қозғалыстағы зерттеудің екі аспектісінің бар екендігін көрсетуге тырыстық, олар бір жағынан фирманың ішкі факторлары мен сыртқы қоршаған орта арасындағы байланыс және екінші жағынан, макродеңгейлік талдау, микро деңгей арасындағы байланысты көрсетеді.

Түйінді сөздер: стратегиялық басқару, ішкі орта, сыртқы орта, макродеңгей, микродеңгей

Шыңғыс ҚАРАБАЕВ, докторант PhD Карагандинского экономического университета
Казпотребсоюза, 100009, Республика Казахстан, г.Караганда, ул. Академическая, 9,
shingis_kz1@mail.ru, 87477140775

Галина КУПАЛОВА, д.э.н., профессор, Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко,
01001, Украина, г. Киев, ул. Владимирская. 60, prof.galina@gmail.com, +380 (44) 239-33-33

ЭВОЛЮЦИЯ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ОБЛАСТИ СТРАТЕГИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ

Абстракт. Стратегическое управление относительно молодая дисциплина, которая неуклонно созревала за последние пятьдесят лет. За этот период расширился круг анализируемых тем и используемых методик исследования. Были разработаны теории и подходы, затрагивающие различные темы исследований, причины, лежащие в основе конкурентного преимущества и успеха фирмы. В этой статье мы постарались показать существование двух аспектов исследования в области стратегического управления в постоянном движении, которые, с одной стороны, отражают напряжение, которое исторически существовало между фокусом на внутренних факторах фирмы и внешней окружающей средой и, с другой стороны, напряжение между макроуровнем анализа, микроуровнем.

Ключевые слова: стратегическое управление, внутренняя среда, внешняя среда, макроуровень, микроуровень

Galina KUPALOVA, Doctor of sciences (Economics), Professor, Taras Shevchenko National University of
Kyiv, 01001, Украина, Kyiv, str. Vladimir. 60, prof.galina@gmail.com +380 (44) 239-33-33

Shyngys KARABAYEV, PHD Student, Kazpotrebsoyuz Karaganda Economical University, 100009, Republic
of Kazakhstan, Karaganda, Academics. Str.9, gulnur.tapenova_19@mail.ru, +7 701 954 30 32

THE EVOLUTION OF STRATEGIC MANAGEMENT RESEARCH

Abstract. Strategic management is a relatively young discipline that has matured steadily over the past fifty years. During this period, the range of topics analyzed and research methods used has expanded. Was the developed theory and approaches, and various topics of research, the reasons underlying the competitive advantage and success of the company. In this article we have tried to show the existence of two aspects of the study in the field of strategic management in constant motion, which, on the one hand, reflect the tension that historically existed between the focus on internal factors of the firm and the external environment and, on the other hand, the tension between the macro level of analysis, the micro level.

Keywords: strategic management, internal environment, external environment, macro level, micro level

Кіріспе: стратегиялық менеджмент облысындағы зерттеулер беталысы. Стратегиялық басқарудың теориясы салыстырмалы түрде жас (оның даму тарихы жарты ғасырдан аз) және серпінді дамып келе жатқан гуманитарлық ғылым саласы болып табылады. Оған тек стратегиялық басқарудың

тәжірибесімен ғана тығыз байланыс емес, сонымен қатар түрлі пәндерге қатысты зерттеу бағдарламалары мен облыстардағы идеялармен жан-жақты алмасу тән.

Тек 1960-жылдары ғана басқару стратегиясын оны өнер ретінде сипаттаудан ғылыми пән

терминдерімен түсіндіруге ауысты, оның тұп-тамырын Чандлер (1962), Ансофф (1965) және Эндрюстің (1971) еңбектерінен көруге болады [1,2,3]. Сол уақыттан бері ол елеулі түрде өзгеріп басқару облысындағы неғұрлым кемелденген, жинақталған салаға айналды. Стратегиялық басқарудың кемелдену деңгейіне жету жолы бірнеше факторлармен сипатталады.

Біріншіден, талқыланатын сұрақтар шеңбері кеңіді. 1960 жылдардағы "ең озық тәжірибені" зерттеу интернационалдандыру, фирмалар арасындағы ынтымақтастық, тауарлар мен қызметтер нарықтарындағы бәсекелестік стратегиялары, стратегиялық көшбасшылық, фирманың стратегиясы мен әлеуметтік жауапкершілігі арасындағы өзара байланыс және т.б.с.с. түрлі тақырыптарды талдауға мүмкіндік берді.

Екіншіден, пайдаланылатын зерттеу әдістері спектрінің айтарлықтай өсуі байқалады, және де олар одан да күрделі болады (Хоскинсон және басқалар, 1999; Кетчен және басқалар, 2008) [4,5]. Тереңдетілген тақырыптық зерттеулер күрделі эконометрикалық технологияларға, көп деңгейлі талдауға және соңғы уақытта гибридіті әдіснамаларға негізделген сандық құралдарды пайдаланумен ауыстырылды, онда бір зерттеу сандық және сапалық әдістерді үйлестіреді, әрі олардың әрқайсысы талданатын мәселенің сипатына бейімделеді [6].

Үшіншіден, пәннің өсіп келе жатқан кемелділігінің тағы бір көрсеткіші стратегияның немесе стратегиялық басқарудың анықтамасы немесе тұжырымдамасы сияқты кейбір базалық ұғымдарға қатысты өсіп келе жатқан консенсус болып табылады [7]. Стратегия тұжырымдамасының айналасындағы консенсус уақыт өте баяу, бірақ үздіксіз түрде жинақталып, таралғанын көрсетеді. Анықтамалардың алуан түрлілігі біз қарастырып отырған пәннің жалпы белгісі болып қала беретініне қарамастан, бұл ұғымдардың ядросы бірбіріне ұқсас болып табылады немесе соған жақын. Стратегияның тұжырымдамалары мен стратегиялық басқарудың негізгі аспектілері әртүрлі контекстерде және әртүрлі әдістемелермен жүргізілген екі зерттеулерге ұқсас екендігін айта кету керек. Ғалымдар жиынтығының айқын және айқын емес анықтамаларын талдай отырып, Наг және т.б. (2007) стратегиялық басқару тұжырымдамасының жеті негізгі компоненттерін анықтаған [8]:

- өнімділік;
- фирмалар;
- стратегиялық бастамалар;
- қоршаған орта;
- ішкі ұйым;
- менеджерлер/иеленушілер;
- ресурстар.

Түрлі ғалымдар әр түрлі тәсілдерді қолдана отырып зерттесе де стратегия тұжырымдамасының негізінде жатқан маңызды анағұрлым релевантты сипаттамалар барлығында да байқалады (Ронда-Пуло и Гуэрас-Мартин, 2012) [9].

Төртіншіден, академиялық қоғамдастықтың стратегиялық зерттеулерге деген қызығушылығы ұдайы өсуде, яғни осы саламен айналысатын ғалымдардың саны жағынан ғана емес, сонымен

қатар олардың халықаралық сипаты, сондай-ақ олардың өзара байланыстары тұрғысынан да жоғарылау байқалады. Егер біз критерий ретінде Journal of Strategic Management Journal (SMJ) жарияланымдарды алатын болсақ, ғалымдар арасындағы ынтымақтастықтың артқанын байқаймыз (Ронда-Пуло және Гуэрас-Мартин, 2010; Гуэрас-Мартин және Ронда-Пуло, 2013). Бұдан басқа, қазіргі уақытта Стратегиялық басқару қоғамы 80-нен астам елдің 3000-ға жуық мүшесін қамтиды [10,11].

Мәселенің зерттелуі. Стратегиялық басқару өзінің дамуы барысында теориялық, эмпирикалық және әдіснамалық сипаттағы білімнің үлкен көлемін жинақтады. Біріншіден стратегиялық басқарудың мәнін көрсететін кітаптар, мақалалар, журналдардың арнайы шығарылымдары немесе сол тақырыпқа арналған арнайы анықтамалар бар. Мысал ретінде Фредриксонның (1990), Румельттің (1994) және Петтигрю (2002) және т.б. кітаптарын айтуға болады [12,13,14,15]. Екіншіден, осы білім саласының шекарасын және басқа пәндермен байланысын зерттейтін журналдардың арнайы шығарылымдары пайда болды. Мысалы, SMJ, желілер мен одақтар, ұйымдық мүмкіндіктер, кәсіпкерлік, ғаламдық стратегия, стратегиялық үрдіс, ресурстарға негізделген көзқарас, эволюциялық тәсілдер, технологиялық құзыреттіліктер, стратегия және экономика, стратегиялық басқарудың психологиялық негіздері сияқты өзекті тақырыптар бойынша (Гуэрас-Мартин және Ронда-Пуло, 2013) арнайы журнал шығарылымдарын жариялаған [13]. Үшіншіден, соңғы жылдары стратегиялық басқарудың зияткерлік құрылымын және оның эволюциясын сипаттау және талдау үшін ғылыми өлшеу әдістерін пайдаланатын көптеген зерттеулер пайда болды. Осылайша, біз стратегияның немесе стратегиялық басқарудың тұжырымдамасын талдайтын зерттеулерге тап боламыз (Наг және басқалар. Ронда-Пуло және Гуэрас-Мартин, 2012), анағұрлым елеулі зерттеу бағыттары тақырыптары (Фуррер және басқалар (2008), зияткерлік құрылымы және неғұрлым ықпалды мақалалар мен авторлар (Рамос-Родригес және Руиз Наварро, 2004; Нерур және басқалар, 2008; алғашқы журналдар мен олардың профилдері (Азар және Брок, 2008; Гарсия-Мерино және Сантос-Альварес, 2009), немесе халықаралық академиялық қауымдастықтың құрылымы мен дамуы (Ронда-Пуло және Гуэрас-Мартин, 2010) [8,9,16,17,18,19,20].

Ғылыми өлшенетін құралдар қолданылған бұл зерттеулер стратегиялық басқару түсінігінің мәні көрсетілген еңбектерді ауыстырмайды, бірақ оларды толықтырады. сандық әдістерді енгізе отырып олар, стратегиялық басқару және оның дамуына қатысты нақты көрсеткіштерді айқындап, өлшеуге мүмкіндік береді. Сонымен бірге олар зерттеушілер мен тақырыптар арасындағы байланысты анықтауға мүмкіндік береді. Осы жоғарыда айтылғандарды қорыта келе біз стратегиялық басқару облысындағы әрқелкі және әр түрлі өзектілік аспектілерімен сипатталатын өткен және ағымдағы зерттеулер беталысын талдауға тырыстық. Стратегиялық басқару облысындағы ғылыми зерттеулер эволюциясы: екі жақты аспект. Стратегиялық басқару

фирмалардың табысты немесе сәтсіздігін түсіндіретін іргелі мәселе ретінде қарастырылады (Румельт және басқалар, 1994) [13]. Ол үшін бір фирманың неге табысты екенін, ал басқалары сәтсіз екенін анықтау керек; басқаша айтқанда, табыс факторларын анықтау керек. Бұл негізгі мотивацияны осы саладағы барлық зерттеушілер ұстанса да, қалай жүру керектігі анық емес. Бұл, стратегиялық басқарудың эклектикалық және пәнаралық сипатына (Хоскинсон және басқалар, 1999) орай әртүрлі экономика, ұйым теориясы, әлеуметтану, психология, менеджмент және т.б. салалар зерттеушілерінің назарын аударатынына байланысты [4]. Соның нәтижесінде зерттеушілердің қолданатын тәсілдері, қарастыру фокустары әркелкі болып жатады. Сонымен қатар, стратегияны зерттеу фирмамен байланысты болғандықтан қазіргі уақытта кез келген талдаудың негізгі элементтері болып табылатын құралдар фирмалардың өзінде немесе оларға кеңес берген стратегиялық кеңесшілерде пайда болды (Петтигрю және басқалар, 2002) [14]. Мұндай жағдай табыс факторларын іздеу фирманың әр түрлі қызмет аспектілеріне және қызығушылық тудыратын әр түрлі салаларға шоғырланғанын көрсетеді.

Факторлардың осы әртүрлілігін ұғыну тәсілдерінің бірі олардың кейбір критерий бойынша жіктелуі болып табылады. Жалпы, бір жағынан, көптеген зерттеушілер өзінің назарын фирманың күшті және әлсіз жақтары сияқты ішкі факторларына шоғырландыруға бейім. Екінші жағынан, табыс себептері қоршаған ортаның мүмкіндіктері мен қауіптерінде болып табылды. Баламалы және қосымша критерий қабылданған талдау деңгейіне сәйкес зерттеуді ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Бұл фирманы тұтастай алғанда - макродеңгейді немесе оның жекелеген тұлғаларының мінез-құлқына байланысты оның нақты аспектілерін - микродеңгейді қамтуы мүмкін. Осыған сәйкес стратегиялық басқару саласын дамытудың барлық кезеңінде екі жаққа тартысты анықтауға болады: біреуі ішкі және сыртқы пайымдаулар арасында, екіншісі макро - және микро деңгейлік пайымдаулар арасында. Әдетте, белгілі бір кезеңдер зерттеуде қандай да бір аспектінің басымдығын анықтады. Бұл жағдайды екі жақты маятникпен салыстыруға болады. (Хоскинсон және басқалар, 1999), онда негізгі назар ішкі немесе сыртқы факторларға немесе макро немесе микродеңгей мәселелеріне бөлінеді. Стратегиялық басқаруды қарастырған көптеген ғалымдар үшін оның эволюциясының негізінде жатқан басты сұрақтардың бірі фирма жетістігін түсіндірудегі ішкі және сыртқы факторларға басты назардың аударылуы. (Хоскинсон және басқалар, 1999) стратегиялық басқарудың сәттілік факторларын қалай ішкі және сыртқы ортадан іздейтінін түсіндіру үшін тербелмелі маятникпен салыстырды. Бұл авторлар үшін маятник 1960-жылдары басталған, ол кезде негізгі назар ішкі мықты және әлсіз жақтарға аударылған болатын, сондықтан мақсат сәтті фирмалардың негізінде жатқан факторды және оның тиімділігін анықтау болды. Бірақ біздің пікірімізше, стратегияның негізін қалаушылардың назары тек ішкі факторларға аударылғаны аса түсінікті емес. Осыған байланысты біз 1960-970 жылдары кейінгі теориялардың негізін қалаған жалпы

тәсілдер де қарастырылған деген көзқарасты ұстанамыз.

Осылайша, стратегия фирманы ішкі және сыртқы аспектілері маңызды болып табылатын қоршаған ортамен байланыстырудың тәсілі ретінде қарастырылды. Бұл фирмалардың ішкі ортасын (күшті және әлсіз жақтарын), сондай - ақ олардың сыртқы (мүмкіндіктері мен қатерлері) қарастырылатын SWOT-талдауда, стратегиялық матрицаларда (BCG өсу/нарық үлесі немесе McKinsey - нарықтың тартымдылығы-бизнес күші матрицасы) көрсетілді, олар екі жақты - фирманы және салалық ортаны бір аналитикалық құралда біріктірді.

1970-ші және 1980-ші жылдары зерттеушілер фирманың табыс кілтін сыртқы ортадан іздеді (Портер, 1980). Ұйым экономикасы, ұйым теориясының (Дженсен және Мэсклинг, 1976) және трансакциялық шығындар теориясының (Уильямсон, 1975, 1985) қосқан үлесі арқасында жетістікті іздестіру ішкі және сыртқы аспектілер қамтылған орта жағдайға келді [21, 22, 23, 24]. Варнейдің (1984) және Барнстің (1991) жұмыстарында ресурстарға (RBV) негізделген өсуді қарастыру қайтадан ішкі ортаға акцентті ауыстырды [25, 26]. Әр кезеңдерде әр түрлі факторлар жетістіктің кілті ретінде қарастырылып отырғанымен де олардың тек біреуі ғана маңызды дей алмаймыз, екі аспекті де өте маңызды екені айқын. Мысалы, қандай да бір саладағы оң өзгерістер жетістікке итермелегенімен де оны тиімді қолдану үшін компанияда құнды ресурстардың болуы да маңызды. Фуррер және басқалар (2008) 1980-2005 жж. арасында 26 жылда стратегия облысындағы ресурстарға негізделген зерттеулербаяу қарқынмен болса да өсіп отырғанын көрсетеді. 1980 - 1985 жж барлық стратегия облысында жарияланған жұмыстардың 9% ресурстарды жетістіктің кілті деп қарастырған болса, 2001-2005 жж ондай еңбектердің үлесі 38,3% құрап, өнімділіктен кейінгі екінші орынды иеленген. Өз кезегінде қоршаған ортаны және оның стратегияға ықпалын талдау қарастырылған кезең арасында 33%-дан 22,7% жеткен, ал стратегия бойынша жарияланған мақалалардың 11,4% салалық талдауға негізделген [16].

Жоғарыда келтірілген деректерден көріп отырғанымыздай, ішкі факторлардың маңыздылығы арта түсіп, сыртқы факторларға назар аудару біршама азайғанымен, стратегиялық басқаруды зерттеуде елеулі позицияны сақтағанын көрсетеді. Стратегияның көптеген зерттеушілері біраз уақыт ішінде ресурстарға негізделген көзқарастар таусылды ма, назар қайтадан фирмалардың сыртқы ортасына ауысты ма, немесе ол ішкі ортада әлдеқайда ұзағырақ қала ма деген сұраққа тоқталған. Жоғарыда аталған және басқа да зерттеулер негізінде біз одан әрі зерттеулер ішкі факторларды да, сыртқы факторларды да назардан тыс қалдырмайды деп есептейміз. Алдағы стратегия саласындағы зерттеулерде сыртқы ортада да, фирмалардың ішкі ортасы бойынша да жаңа тақырыптар мен тәсілдер зерттеледі. Стратегиялық басқарудағы талдау объектісі мульти-бизнес, мульти-нарық немесе трансұлттық корпорация болса да компания болып табылатынын көпшілік мойындағанымен (Румельт және т.б., 1994), табысқа

жету факторлары микро және макродеңгейге негізделуі мүмкін. Дегенмен, бүгінгі таңдағы соңғы зерттеулерде макродеңгейдің басым болып тұрғанын айта кету керек. Стратегия саласының негізін қалаушылар фирманың жетістіктеріне бүтіндей талдау жасап, талдаудың негізгі бірлігі ретінде фирманың өзін қарастырды. Мысалы, Чандлер (1962) немесе Ансофф (1965) жұмысында осындай көзқарас қалыптасқан. Макродеңгейде елеулі үлес қосқан ғалымдар арасында Бернс пен Сталкердің (1961 ж.), Лоуренс пен Лорш (1967 ж., Киерт және Марч (1963 ж.), Марч және Симон (1958 ж.) жұмыстарын атауға болады [27, 28, 29, 30]. Сондықтан біз макро мен микродеңгейлерді қарастыратын тәсілдер мен құрылымдар осы бастапқы кезеңде қатар өмір сүрді деп айта аламыз. 1980-ші жылдардан бастап өнеркәсіптік экономика саласындағы зерттеулерге үлкен мән берілуіне орай макроэкономикалық аспектілерге, атап айтқанда, өнеркәсіп құрылымына басты назар аударылды. Бұл сыртқы және макро-аспектілердің үстемдігі микро және макроұйымдық тәсілдер ықпалының тұрақты төмендеуіне әкелді (Рамос-Родригес, Руис-Наварро (2004) [17].

1990-ж басында стратегиялық басқаруда микротәсілге негізделген зерттеулер басым болды. Стратегиялық құнды ресурстар мен мүмкіндіктерге ие болу фирманың бәсекелік артықшылығының басты көзі деп танылды. Мұндай көзқарас қазіргі таңда да бар болғанымен, пайда табу үшін жеткіліксіз деп есептеледі, өйткені стратегиялық ресурстар бәсекелік артықшылық туғызып, қолдауға мүмкіндік беретінін біл жеткіліксіз, маңыздысы - қалай деген сұраққа жауап алу. Сәйкесінше 1990 жылдардың ортасына қарай ресурстармен тығыз байланысты тәсілдер пайда бола бастады. Мысалы, білімге негізделген тұжырымдама, ол бойынша адамдар мен олардың ара-қатынасына негізделген материалдық емес білім (Нокака, 1994; Грант, 1996) немесе фирма өзгермелі сыртқы ортаға бейімделуі үшін ресурстарды үнемі жақсартып, жаңартып отыру үшін динамикалық қабілет қалыптастыру (Тэс және басқалар., 1997; Ванг және Ахмед, 2007) [31, 32, 33, 34].

Соңғы уақытта микро-қорлар мен мінез-құлық стратегиясы саласындағы зерттеу бағыты стратегияға әсер ететін мінез-құлықты талдау үшін жеке деңгейге назар аударады (Фелин және Фосс, 2005; Пауэлл және т. б., 2011) [35,36]. Мақсаты мінез-құлық ғылымдары облысындағы білімді (негізінен психология және ұйымдық мінез-құлық саласындағы білімді) стратегиялық басқаруға қатысты мәселелерге қолдану болып табылады. Жалпы мақсат - адам танымының шынайы болжамдары, эмоциялар мен әлеуметтік мінез-құлық (Пауэлл және т.б., 2011) арқылы стратегияны қарастыру және талдау.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, стратегиялық басқаруға деген екі түрлі көзқарас та бір уақытта жұмыс істейді және үздіксіз дамуда, кейде бір-бірінен озық шығады. Соның салдарынан біз макро деңгейде де, микро деңгейде де, сыртқы факторларға да, ішкі факторларға да назар аударатын толық негізделген көзқарастарға кездесеміз. Осылайша стратегиялық басқару әлеуметтік ғылымның әр түрлі салаларынан көптеген зерттеулерге негізделе отырып дамып келе жатқан салыстырмалы түрде жас ғылым саласы деуге

болады. Соңғы бірнеше он жылда болып жатқан жағдайлар бұл саланың кемелденгенін көрсетеді, қазіргі таңда оның талдау әлеуеті, теориялар саны, әдістемесі көп болып табылады. Назар ішкі аспектіден сыртқы аспектіге, содан кейін кері ішкі аспектіге қалай ауысатынын бақылау үшін қолданылған ербелмелі маятникпен салыстыру стратегиялық басқару пәнінің эволюциясын жақсы көрсетеді мүмкін. Біріншіден, ішкі-сыртқы маятниктен басқа, екінші маятник жұмыс істейді, ол стратегиялық басқарудың негізгі мәселелеріне макро-және микродеңгейлік тұрғыда қарау арасында ауытқиды. Қазіргі таңда бұлардың екеуі де өзекті болып табылады. Қос маятниктің бұл бірлескен қозғалысы ғылыми пән ретінде стратегиялық басқарудың үлкен күрделілігін көрсетеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Chandler, A., 1962. *Strategy and Structure: Chapters in the History of American Industrial Enterprise*. MIT Press, Cambridge.
2. Ansoff, H.I., 1965. *Corporate Strategy: An Analytic Approach to Business Policy for Growth and Expansion*. McGraw Hill, New York.
3. Andrews, K., 1971. *The Concept of Corporate Strategy*. R.D. Irwin, Homewood.
4. Hoskisson, R.E., Hitt, M.A., Wan, W.P., Yiu, D., 1999. Theory and research in strategic management: swings of a pendulum. *Journal of Management* 25 (3), 417--456.
5. Ketchen, D., Boyd, B., Bergh, D., 2008. Research methodology in strategic management. Past accomplishments and future challenges. *Organizational Research Methods* 11 (4), 643--658.
6. Molina-Azorin, J.F., 2012. Mixed methods research in strategic management: impact and applications. *Organizational Research Methods* 15 (1), 33--56.
7. Guerras-Martín, L.A., Ronda-Pupo, G.A., 2013. Strategic management journal. In: Augier, M., Teece, D.J. (Eds.), *The Palgrave Encyclopedia of Strategic Management*. Palgrave Macmillan, Houndmills.
8. Nag, R., Hambrick, D.C., Chen, M.J., 2007. What is strategic management, really? Inductive derivation of a consensus definition of the field. *Strategic Management Journal* 28, 935--955.
9. Ronda-Pupo, G.A., Guerras-Martin, L.A., 2012. Dynamics of the evolution of the strategy concept 1962--2008: a co-word analysis. *Strategic Management Journal* 33 (2), 162--188.
10. Ronda-Pupo, G.A., Guerras-Martin, L.A., 2010. Dynamics of the scientific community network within the strategic management field through the Strategic Management Journal 1980--2009: the role of cooperation. *Scientometrics* 85 (3), 821--848.
11. Guerras-Martín, L.A., Ronda-Pupo, G.A., 2013. Strategic management journal. In: Augier, M., Teece, D.J. (Eds.), *The Palgrave Encyclopedia of Strategic Management*. Palgrave Macmillan, Houndmills.
12. Fredrickson, J.W. (Ed.), 1990. *Perspectives on Strategic Management*. Harper Business, New York.
13. Rumelt, R.P., Schendel, D.E., Teece, D.J. (Eds.), 1994. *Fundamental issues in strategy. A research agenda*. Harvard Business School Press, Boston.

14. Pettigrew, A., Thomas, H., Whittington, R. (Eds.), 2002a. Handbook of Strategy and Management. Sage, London.
15. Pettigrew, A., Thomas, H., Whittington, R., 2002b. Strategic management: the strengths and limitations of a field. In: Pettigrew, A., Thomas, H., Whittington, R. (Eds.), Handbook of Strategy and Management. Sage, London, pp. 3---30.
16. Furrer, O., Thomas, H.A., Goussevskaia, A., 2008. The structure and evolution of the strategic management field: a content analysis of 26 years of strategic management research. International Journal of Management Reviews 10 (1), 1---23.
17. Ramos-Rodríguez, A.R., Ruiz-Navarro, J., 2004. Changes in the intellectual structure of strategic management research: a bibliometric study of the Strategic Management Journal 1980---2000. Strategic Management Journal 25, 981---1004.
18. Nerur, S.P., Rasheed, A.A., Natarajan, V., 2008. The intellectual structure of the strategic management field: an author co-citation analysis. Strategic Management Journal 29 (3), 319---336.
19. Azar, O.H., Brock, D.M., 2008. A citation-based ranking of Strategic Management journals. Journal of Economics and Management Strategy 17 (3), 781---802.
20. García-Merino, T., Santos-Ivárez, V., 2009. Characterizing the top journals in strategic management: orientation, style, originality, and readability. Journal of Scholarly Publishing 40 (4), 420---439.
21. Porter, M.E., 1980. Competitive Strategy. Free Press, New York.
22. Jensen, M.C., Meckling, W.H., 1976. Theory of the firm: managerial behaviour, agency costs and ownership structure. Journal of Financial Economics 3, 305---360.
23. Williamson, O.E., 1975. Markets and Hierarchies: Analysis and Antitrust Implications. Free Press, New York.
24. Williamson, O.E., 1985. The Economic Institutions of Capitalism: Firms, Markets, Relational Contracting. Free Press, New York.
25. Barney, J.B., 1991. Firm resources and sustained competitive advantage. Journal of Management 17 (1), 99---120.
26. Barnard, C.I., 1938. The Functions of the Executive. Harvard University Press, Cambridge.
27. Burns, T., Stalker, G.M., 1961. The Management of Innovation. Oxford University Press, Oxford.
28. Lawrence, P., Lorsch, J., 1967. Organization and Environment: Managing Differentiation and Integration. Irwin, Homewood.
29. Cyert, R.M., March, J.G., 1963. A Behavioral Theory of the Firm. Prentice-Hall, Englewood Cliffs.
30. March, J.G., Simon, H.A., 1958. Organizations. Wiley, New York.
31. Mintzberg, H., 1990. The design school: reconsidering the basic premises of strategic management. Strategic Management Journal 11, 171---195.
32. Nonaka, I., 1994. A dynamic theory of organizational knowledge creation. Organization Science 5 (1), 14---37.
33. Grant, R.M., 1996. Towards a knowledge-based theory of the firm. Strategic Management Journal 17 (Winter special issue), 109---122.
34. Teece, D.J., Pisano, G., Schuen, A., 1997. Dynamic capabilities and strategic management. Strategic Management Journal 18 (7), 509---533.
35. Wang, C.L., Ahmed, P.K., 2007. Dynamic capabilities: a review and research agenda. International Journal of Management Reviews 9 (1), 31---51.
36. Felin, T., Foss, N., 2005. Strategic organization: a field in search of micro-foundations. Strategic Organization 3, 441---455.
37. Powell, T.C., Lovaglio, D., Fox, C.G., 2011. Behavioral strategy. Strategic Management Journal 32, 1369---1382.

Назым БУКИРБАЕВА, тарих ғылымдарының магистрі, Экономика, бизнес және құқық колледжі, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, 100009, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., Академическая көшесі., 9, nazym-2111@mail.ru, 87212562380

Молдир АЛШЫНБАЕВА, оқытушы Е.А.Букетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті a_moon86@mail.ru. 87472496624

ҚАЗАҚ ЖҰРТЫНЫҢ ҒҰН ЖӘНЕ ТҮРКІ АТАУЛАРЫМЕН АЛҒАШ ТАНЫЛУЫ

Аталмыш мақалада қазақ жұртының алғаш рет тарих сахынасына ғұн және түркі атауларымен шығуы және осы атаумен таңылған жауынгер халықтың ерлігі туралы баяндалады. Фольклор деректердегі ғұн-түркі дәуірінің моңғол-татар кезеңімен және Қазақ хандығы тақырыптарының арасындағы сабақтастық көрсетіледі.

Түйінді сөздер: ғұн, түрік, оғыз, фольклор, көне қазақ тарихы, алаша, "он ок", нурин, дулу, Аттила, Арыстан, ашин, теле, жужан.

Назым БУКИРБАЕВА, магистр исторических наук, колледж Экономики, бизнеса и права, Карагандинский экономический университет Казтребсоюза, 100009, Республика Казахстан, г. Караганда, ул Академическая, 9, nazym-2111@mail.ru. +77212720707

Молдир АЛШЫНБАЕВА, преподаватель Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова a_moon86@mail.ru. 87472496624

ПЕРВОЕ ПРИЗНАНИЕ КАЗАХСКОГО НАРОДА КАК ГУНЫ И ТЮРКИ

В этой статье казахский народ впервые вышел на историческую сцену с именем гунны и тюрки и описывается героизм воинов. Фольклорные источники гунно-тюркского, также монголо-татарского периода показывают непрерывность от Казахского ханства.

Ключевые слова: Гун, тюрки, Огуз, фольклор, древняя казахская история, алаша, "он ОК", нурин, дулу, Аттила, Арыстан, ашин, теле, жужан.

Nazym BUKIRBAEVA, master of historical Sciences, economic, business and law college of Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz, 100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Akademicheskaya str. 9, nazym-2111@mail.ru, 87212562380

Moldir ALSYNBAEVA, teacher Karaganda state University. E. A. Buketova. a_moon86@mail.ru. 87472496624

THE RECOGNITION OF THE HUNS TURKIC NAMES PARTICIPATED FOR THE FIRST TIME

This article for the first time tells about the output of the Kazakh people to the historical stage with the names of the Huns and Turkic peoples and the feat of the people-warrior-internationalist. The folklore sources reflect the continuity between the Mongolian-Tatar period of the Hun-Turkic period and the themes of the Kazakh khanate.

Keywords: tyurik, Oghuz, folklore, ancient Kazakh history, Alash, "he's OK", nurin, dulu, Attila, Arystan, asin, the body of Guzan.

Қазақ атауымен XV ғ. екінші жартысында хандығымызды құрсак, ел ретінде қалыптасу процесі ұзақ әрі гүлдену мен құлдырауы қатар алмасқан заман ағымымен тарих сахынасында қалыптасып, дамыдық. Ел ретінде қалыптасу процесін бағалау, әлі де болсын дерек көздерінің аздығы, әрі нақтыланбауы салдарынан бұл тақырып өзекті зерттеу саласы болып отыр. Фольклор деректеріне сүйене отырып Түріктен Моңғол мен Татар бөлінген деген тұсынан [9]. Және жазба деректердегі VI ғ. "без жүз шаңырақ" (ашин) моңғол, түркі теңізіндегі бір тамшыдай ғана болатын" деген мәлімет елдіктің бастауын атам замандарға жетелейтіндігін аңғарамыз [133, 23-24]. Ашин (моңғол) руының халайығы азшылықты құраған туралы материалдарды арқау етіп, ұлт ретінде бой

көтеруіміз ғұн, түркі дәуірінен тамыр алып жатқаның баян етуді мақсат еттік. Әрі, ғұн, түркі кезеңдерін қарастыра отырып жалпы ғұн, Батыс түрік, түркеш, оғыз тобының төңірегінде зерттеу жүргізіп моңғолдардың қалыптасу тарихын ашу болды. Төменде біздер моңғол-татар жұртын және Алаша хан бейнесін зерттей отырып моңғол мен татар тобының негізінде құрылған Шыңғысхан жұрты екендігімізді айқындауды мақсат етті.

Қазақ даласы тас дәуірінен бастап адамзат мекені болып, осы қара шаңырақтан сан түрлі ұлтар бой көтерген. Қола дәуірінде қалыптасқан шаруашылық қазақ болмысымен ұштасып, негізгі кәсіп түрі көшпелі мал шаруашылығы болып қала берді. Осы кезеңде қазақ даласында турлар мен ариилер мекен

етіп, әлемнің өзге аймақтарына қоныстанып, көптеген ұлтар мен ұлыстардың қалыптасуына әсер етті.

Темір дәуірінде қазақ даласында сақ тайпаларының бірлестіктері мекен етіп қазақ этносының қалыптасу процесінде маңызды рол атқарды. Сақ бірлестігі ыдырағанан кейін, ұланғайыр Еуразияның көп бөлігінде сақтардың ұшқыншағы негізінде ғұн мемлекеттік бірлестігі қалыптасты.

Б.з.б. I мың жылдықта қазіргі Моңғолияның оңтүстігіндегі Ордостан Каспий өңіріне дейінгі Орталық Азияның ұлан-байтақ кеңістігін тегі мен этникалық құрамы жөнінен әр түрлі тайпалар мекендеген [135, 245].

Шаруашылықтың біртіндеп дамуы, тұрмыстың біршама ортақтығы, этникалық жақындық, саяси тәртіп факторы Орталық Азияда ертедегі таптық ірі бірлестіктердің құрылуына әкеп соқты. Олардың уақыты жағынан алғашқылары сюнну (ғұн) болды. Б.з.б. III ғасырлардың аяғында қытай деректемелерінде пайда болған сюнну (ғұн) атауы тегі әр түрлі тайпаларды біріктірген және Тынық мұхит пен Солтүстік Қытайдан Алтай мен Жетісуға дейінгі аймақта, ал кейінен одан әрі батысқа да ара-тұра таралып отырған саяси құрылымға да қатысты болды [135, 245]. Ибн әл-Факихтың (X ғ.) географиялық еңбегінде IX - X ғасырлардағы оғыз тайпалары өте қызықты мәліметтер бар, мұнда ол кимектермен және тоғыз-ғұндар мен оғыздардың "патшалар" (мәлік) екені және түріктерде басқалардан көбірек құрметтелетіні айтылады [135, 316]. Оғыздардың ғұндардан тарағанын Әбілғазы бахадүр шежіресі құптайды. Ғұн атауында мемлекеттік бірлестіктің құрылуы саяси билікте оғыздардың үстем болғандығынан көрініс береді, оған тағы бір дәлел Аттила, Арсила, Арыстан деген бір мазмұндағы билеуші лауазымы ғұндарға да, оғыздарға да тиесілі болғанда [135].

Шежіре деректеріміз жазба деректерме қабыса бермейтін тұстарын да аңғарамыз. Себебі Қазақстан тарихы оқулықтарында үйсін, қаңлы, ғұн бірлестіктері қатар өмір сүрген, бірі-біріне қатыссыз үш түрлі этникалық бірлестік ретінде қарастырылады. Алайда фольклор деректерімізде үйсіндер мен қаңлылар ғұндардың арғы атасы болып топтасады. Сонда ғұндардың этникалық тегі туралы мәселе әлі анықталмаған. Зерттеушілердің көпшілігі оларды түріктердің арғы аталары деп болайды. Ғұндардың күдіреті тасып тұрған кезде, олардың бірлестігіне басқа бірнеше тайпалар қосылған, сондықтан "Ғұн" атауы этникалық болудан гөрі саяси одақ атауына қарай айналыңқыраған. Ғұн тайпаларының бір одаққа бірігуіне негізгі себеп қытайлықтардың бұларға қарсы төрт ғасырға созылған кескілескен соғысы болуы керек.

Моңғол нәсілдес, түркі тілдес ғұндар қалың қауымды құраса, онда ғұндар болашақ Түрік қағанатының іргесін қалағаны, ал қалың түркілердің моңғол тектес болғаны.

Ғұндар б.з.д. 204 жылы бой көтеріп, біздің заманымыздың 216 жылына дейін дәурен сүрді. Шаңырағын көтеруші әйгілі Мөле (Боғда) батыр. Мекен-тұрағы - Орта Азия, оның ішінде негізінен қазіргі қазақ даласы. Шаруашылық-мәдени сүлесінің негізі - көшпелі мал шаруашылығы. Өз кезінде 24 тайпалық одақтан құралған ғұндармен бүкіл Еуразия қос құрлығында иық

теңестіретін бірде-бір ел болған емес. Махмұд Қашғаридің "Түркі тілдерінің сөздігі" атты әйгілі еңбегінде аталатын 24 тайпаның, сол сияқты қазақ фольклорында күні бүгінге дейін айтылатын "24 баулы елдің" Ғұн заманынан жеткен жаңғырық екені назар аударады. Ғұндардың қаһарлы тегеуріні шығысында Ұлы Қытай қорғанының салынуына, батысында Рим мемлекетінің құлауына себепші болды. Қытайдың "Жылынама" атты байырғы кітабында мынадай өлендер бар (Мұхтархан Оразбайұлының аудармасы):

Тұрағы жоқ, үйі жоқ,

"Ғұндар бәле болды ғой..."

"Іргесін еш жерге көмбеген

Ғұндар апат әкелді ғой..."

"Терістікке қорған соғуға

Жарлық келді патшадан..." [55, 26-27].

Қазіргі тарихи үрдістегі Азиялық ғұн ұлысы (48-156 ж.ж.), Батыс Ғұн ұлысы (350-469 ж.ж.), Ақ Ғұн ұлысы (367-560 ж.ж.), Табғаш дәулеті (386-557 ж.ж.) деп жүргендердің бәрі де Ғұн ұлысының аясынан шаңырақ көтерген. Олардың еңсесін көтеріп, ел еткендер: Түмен, Мөде (Боғда), Баләмір, Жұлдыз, Қаратүн, Айбарыс, Оқтар, Атыл (Аттила), Теңізек, Күн-хан, Шама-хан сияқты Ғұнның біртуар ерлері еді. Тек жеке тұлға ғана емес, иісі Орта Азиядағы Үйсін, Арғын, Алшын, Қаңлы, Ұйғыр, Қыпшақ, Қырғыз, Оғыз, Қарлұқ сияқты тайпалар мен ел-жұрттар да Ғұнның бауырынан өрбіген ұрым-бұтақ [55, 26-27]. А. Сейдімбеков қазақ руларының негізгі құрамы "Ұлы халықтардың көші" негізінде қазақ даласына қоныстанған ғұн тайпасының негізінде құрылғандығын баяндайды.

Ғұн және түркі дәуірі аралығында 200 жылдық үзілістің болғандығын аңғармыз. Бұл процесс ғұндардың құлдырауымен тікелей байланысты болды, яғни ұланғайыр жерді бір орталықтан басқарудың тиімсіздігі салдарынан туындағын бытыранқылық, қытай елімен орнаған құдандалық қарым-қатынас ғұндардың тарих сахынасынан кетіп, "түрік" атауымен қайта бой көтеруіне негіз болды.

Халықтардың ұлы қоныс аудару дәуірі (II-V ғасырлар) Қазақстанның, Орта Азия мен Шығыс Еуропаның этникалық және саяси картасын едәуір дәрежеде өзгертті. V ғасырда түркі тілдес теле (тирек) тайпалар одағының саны көп топтары Солтүстік Моңғолиядан Шығыс Еуропаға дейінгі далалық өңірге қоныстанды, оңтүстігінде олардың көшіп жүрген жерлері Әмударияның жоғарғы ағысына дейін жетті [135, 396].

VI ғасырдағы Қазақстан жерлері күдіретті держава - билеушілері түрік тайпасының әлеуметтік ашин руынан шыққан Түрік қағанатының билігіне түсті. Түрік этносының өзі қағанаттың құрылған алдындағы кезеңде Ганьсу, Шығыс Түркістан және Алтай аудандарында III ғасырдан VI ғасырға дейін кезең-кезеңмен қалыптасты [135, 396].

Қытай тарихында "бес тағы тайпаның дәуірі" (304-399 ж.ж.) деп аталатын заманда Солтүстік Қытайды Хұндар мен сәнбилер жаулап алып бағындырып сол жерде баянсыз мемлекеттердің негізін салды [133, 8].

Тобалар солтүстік Қытайды бағындырған кезде, олардан жеңілген тайпалардың ішінде "Бес жүз шаңырақ ашин" руы бар еді. "Осынау бес жүз шаңырақ", Хундар мен сәнбилер IV ғ. қытайлардан

жаулап алған Шэньсидің батыс бөлігін мекен еткен "эртүрлі рулардың қосындысынан" шыққан болатын. Ашин Хэсиді (Ордостың батысындағы Хуанхэ шығанағы мен Наньшаннің арасындағы облыс) билеген Хүн кінәзі Муганға бағынып тұрған. 439 ж. хұндарды жеңіп, Хэсиді Вэй империясына қосып алған кезде, "Ашин бес жүз үймен жужандарға қашып барады да, Алтай тауының күнгеі бегіне қоныстанып, жужандарға темір өндіріп беріп тұрады" [133, 22].

Түркі байрақтарына бөрінің басы алтынмен әшекейленіп салынған, ақырында түріктердің шыққан тегі жөніндегі екі аңызды ең әуелгі ана - қаншық қасқыр делінеді. Бір-бірінен сәл ғана айырмасы бар аңыздың екеуінде де нағыз тарихи оқиғаның Ашин ордасының Ганьсудан көшуінің ізі де жоқ. Сондықтан да аңыздар Алтайда туған деп ойлаған жөн, бәлкім, бұл аңыздар келгендердің айрықша хұқын дәлелдеу үшін әдейі шығарылған да шығар, кім білген [133, 22-23].

Бірінші аңыздың бір қызық жері - бұл аңыз "хұндар үйінің бір тармағының Батыс өлкеден батысқа қарай кеткенін" яғни Аттила мемлекетін біледі. Бұл тармақты көршілері түптікіямен қырып алғанды; тек бір тоғыз жасар бала ғана аман қалады, ал жаулар оның да қол айағын шауып, саздаққа лақтыра саалды. Сол арада одан бір бөрінің қаншығы ұрықтанады. Дегенмен баланы дұшпандары өлтіреді де, қаншық қасқыр Алтайға қашып барып, сонда он бала табады. Бұл әулет бірте-бірте өсіп-өніп көбейіп, "арада бірнеше буын өткесін, Әсенше деген біреу бүкіл ұлысымен үнгірден шығады да, өздерін жужан ханының бағынушы боданымыз деп мойындайды". Бұл аңызға жүгінсек, алтайлық түрік-түкіюлер батыс ғұндардан шыққан, бірақ тікелей емес, мистикалық жолмен, қаншық қасқырдың араласуымен шығады, ал егер біз батыс ғұндардың 468 ж. көзі жойылып кетіп, түріктердің халық ретінде 545 ж. еңсе көтергенін ескерсек, онда олардың жедел көбейіп, пәлен буынның ауысып үлгергеніне таң қалмасқа болмайды! [133, 22-23].

"Түрік" этнонимінің алғаш рет аталуы қытай жылнамаларында кездеседі және ол 542 жылға жатады. Қытайлар түріктерді сюнулердің (ғұндардың) ұрпақтары деп санаған [135, 196].

"Түркіттер" халқы, Алтай мен оның бөктерлеріне тән орманды-дала ландшафты жағдайындағы этникалық араласу нәтижесінде V ғ. аяғында пайда болған [133, 24].

552-553 жылдары Түріктердің батысқа жасаған соғыс жорықтары бұдан да күшті болған Иштеми бастап, оны батыс түріктердің түп атасы және Батыс Түрік қағанатының негізін салушы деп атайды. Ху елін жуасытуға аттанады және "он тайпалық" деп атап өзін қаған (Шисин було қаған) деп жариялайды. Жетісудың ежелгі түркі тілді тайпалары Батыс Түрік қағанатының этникалық-саяси құрылымында айқын бейнеленеді [135, 297].

Түрік қағанаты Шығыс Түрік және Батыс Түрік қағанаттарына бөлінген кезде Батыс Түрік қағанаты құрамында "Он тайпалық" дулу және нушибилердің болғанын Л. Гумилев қытай дерек көздері арқылы баяндайды. Болмаса Батыс Түрік қағанаты "ежелгі үйсін жеріне ірге тепті", этникалық-саяси ұйтқысы - "он тайпа" он-оқ будын [135, 300]. Ал Шығыс түрік қағанатының негізгі этникалық тобы татарлар екендігін

аңғардық. Сондағы Түріктен Моңғол мен Татар хан болып екі ағайынды бөлінгендігін фольклор деректері ұсынады. Бұл сонда Түрік қағанатының екі тармаққа бөлінгендігінің баяны болады.

Батыс Түрік қағанаты әлсіреген тұста, "Он жебе" құрамына кірген тайпалардың енді қаған атымен емес, өз туын көтеріп қимыл жасауы жиілей түскен. Қағанаттың сол қанаттың құрамына кіретін, халқы көп болған түркештер VI ғасырда-ақ Шу-Іле қос өзені аралығындағы үлкен аймақты алып жатқан [135, 303]. "Он тайпалық" одақ түркеш атауымен қалыптасқан болады.

552-554 жылдардың арасында түріктер шығыста қайлар (татаптар), қидандар және отыз-татарлар тайпаларын, солтүстікте Енесей қырғыздарын өздеріне бағындырып алды [135, 297]. Шығыс Түрік қағанатындағы қайлар (татаптар), қидандар және отыз-татарлар тайпалары Моңғолдың татар тармағы болуы мүмкін. Бұл турасында біздер татар баянында толықтырамыз.

Махмұд Қашқари кимектердің үшінші тайпасы - татарлар бірінші рет отыз-татарлар деген атпен VI ғасырлардағы оқиғаға байланысты VIII ғасырлардағы көне түркі жазбаларында келтіріледі. Түріктердің басқа жазбаларында олар тоғыз-татарлар ретінде мәлім. Тоғыз-татарлардың негізгі оғыз тайпаларымен тұрақты саяси өзара іс-қимылы татар тайпаларының бұл тобын VIII ғасырда Моңғолияның оңтүстік шығыс жағында мекендеген деп санауға мүмкіндік береді. 740-840 жылдарда татарлар Ұйғыр қағанаты құрамына кірді. Ұйғыр қағанаты күйрегеннен кейін татарлар оғыз-ұйғыр тайпаларымен бірге Шығыс Түркістанға көшіп барды. "Худуд әл-алам" ананимі татарды сенімен тоғыз-ғұздарға жатқызады. Махмұд Қашқари де татарларды түркі тілдес тайпалар арасында атайды [135, 328].

С.Г. Кляшторныйдың пікірінше, қыпшақтардың ежелгі тарихы сир (немесе қытай деректері бойынша се) деген тайпа атауымен байланысты [135, 328].

IV ғасырда се тайпасы өз көршілерін бағындырып алады. Оларды қырғынға ұшыратқан билеуші рулар жаңа конфедерацияны басқарды. Қытай тарихнамасында олар IV ғасырдан VII ғасырға дейін сеяньто деген атаумен белгілі. VI ғасырдың орта шенінде сеяньтолар түрік қағандарына саяси тәуелді болды. Олардың едәуір бөлігі Хангайда тұрды, басқа бір бөлігі Шығыс Тянь-Шаңға көшіп барды. VII ғасырдың бас кезінде Солтүстік Моңғолияда сеяньтолар телелердің он тайпасы одағын басқарды. 630 жылы сеяньтолар бұл одақтан бөлініп шығып, орталығы Отюкенде болған өзінің Сир мемлекетін құрды. Оның шекарасы Алтай мен Хинган, Гоби мен Керуленге дейін ұлғайды. Солтүстік сеяньтолардың қағаны Енесей қырғыздары елін бағындырды. 646 жылы тоғыз-ғұздар сеяньтоларды жеңіліске ұшыратты, сөйтіп сирлер мелекеті құлады. Алайда көп кешікпей түріктермен одақтасқан сирлер Орталық Азияда қаарлы күшке айналды. 691 жылы түріктермен бірге олар тоғыз-ғұз тайпаларының конфедерациясын басқарған ұйғырлардан Отюкен даласын тартып алды. 742 жылы Орталық және Батыс Моңғолиядағы өз мемлекеті құлағанға дейін түіктер мен сирлер (қыпшақтар) тоғыз-ғұздарға елу жыл бойы билік етті [135, 328].

Ашин атымен бас қосқан сол бір "бес жүз шаңырақ" қайдан шықса да, бәрібір олар әскери тұрмыс шырғалаңы Қытайдан Алтайға иіріп әкелгенге дейін өзара моңғол тілінде сөйлескен. Алтайда түркітілді орта жүз жыл болғаннан кейін кейін, әлбетте, олардың сөйлеу тілі тез өзгеруі керекті, өйткені "без жүз шаңырақ" моңғол, түркі теңізіндегі бір тамшыдай ғана болатын. VI ғ. орта кезінде Ашин руының халайығы мен оның серіктері біржолата түріктеніп, моңғол тілінің нышанын тек өздері ала келген атақтарында ғана сақтап қалған деп ойлауға болады [133, 23-24]. Ашин тобы түркілер ішінде ақсүек "патша" әулетке жатты. Майқы би де Алаша ханды асылдың сынығы деп бағалаған болатын, яғни елді бір отралыққа бағындыратын, түр-сипаты келіскен, көзінің оты бар хан әулетінің лайықты өкілін кездестіріп, болашаққа деген үмітінің қайта тұтанғанын аңызда баяндайды.

Жужан билеушісі Анахуанның Буман қағанға қаһарына мініп айтқан сөзі: "Сен менің телмірген теміршімісін..." - деп кемсітуіне қарамастан, күш жігерін жиып айласын асырған болатын [133, 27]. 551 жылы Бумын қытай ханының қызын алып көшпелілер арасында аброй-беделін арттырып 552 жылы тосыннан жужандарға шабуыл жасап, толығымен жеңіп шығады. Бумын Ильхан лауазымын алады, 552 жылы аяғында қайтыс болады. Таққа оның баласы Қара Ысқақ хан лауазымымен отырады [133, 27]. 555 жылы Жужандарды түріктер мен қидандар тас-талқан етеді [133, 28]. Осылайша қашақ, қаракшы жужан тайпаларының өмір сүру дәуірі аяқталды.

Авар (жужан) қағаны Анағұй өзін өзі өлтіргеннен кейін түрік билеп төстеушілері қағанат атағын алады, сөйтіп аварлардың бұрынғы күш қуатына да, олардың барлық иеліктеріне де өзін мұрагер ретінде орнықтырады [135, 297]. Қытай мәліметтеріне қарағанда, елге ханды жариялаудың күрделі рәсімі болған: бекзаттар оны ақ кигізге отырғызып, күн жолының ыңғайымен қаумалай шеңберді тоғыз рет айналдырып, сосын оны ақбоз атқа мінгізген... [133, 51]. Бұл хан көтеру салты қазақ дәстүрімен қабысатындығын аңғарамыз.

Жужандар халқының шыққан тегі туралы мәселе талай рет қойылғанымен түпкілікті шешуін тапқан емес. Бұл арада мәселені осылай қоюдың өзі дұрыс емес екенін айту керек, өйткені оның шығу тегін емес, қалай құрылғанын сөз еткені оны. Жужандардың (Әбілғазы шежіресіндегі жалайырлардың жужан теріп жеуі мәселесі көтеріледі) халық ретінде бірінғай этникалық тамыры болмаған. Жужан халқының пайда болуының өзіндік өзгешелігі бар. Заман азып, ел бұзылған кездері жаман ат тағылып халық қатарынан шығып, қаңғып кететіндер ұдайы болып отырған. IV ғ. орта кезінде де ондайлар аз болмаған. Тоба ханның ордасында немесе хун шаньюінің астанасында тұра алмайтын кісілер иен далаға безіп кеткен. Рақымсыз қожаларынан кеткен құлдар, әскерден қашқан қашақтар, жұрт соққан ауылдардың қайыршы кедейлері сонда барып паналаған. Олардың бәріне ортақ нәрсе - шыққан тегі де, тілі де, діни сенімі де емес, өздерін қайыршы халіне жеткізген тағдыр-талайы ғана болған; ал оларды билеп-төстеп ұйымдастыруға мәжбүр еткен де сол қатал тағдыры [133, 10-11].

200 жыл өмір кешкен жужан ордасы кері кетпесе, ілгері баспаған - өйткені бар күш-қуаты көршілерін

талауға жұмсалған. Қытай деректерінде жужандарды хундарға туыс тайпа деп есептейді. Қытай тарихшыларының шала-шарпы мәліметтері бойынша жужандар сәнбише, яғни моңғол тілінің бір диалектикасында сөйлескен болуға тиіс, өйткені қытай тарихшысы олардың хандарының атақ-дәрежесін қытай тіліне аударғанда, ол түп нұсқасында - Вэй мемлекеті тілінде, яғни сәнбише сөйлейтінін атап өткен [133, 11]. VI ғ. 20- жылдары жужандар мемлекеті құлдырайды [133, 20].

Жужан хандығының негізгі күші теле тайпаларын қарауына бағындырып ұстай білгендігінде болса керек. Бытырап жатқан ел болғандықтан да, телелер жужандарға қарсы тұра алмайды, сөйтіп оларға алым-салық төлеуге лажсыздан көнеді [133, 12].

Теле тайпалары жужандарға аса қажет болады, ал жужан ордасының телелерге мүлде қажеті жоқтұғын. Жалпы, жужандар бейнеті көп еңбекті сұқаны сүймейтін адамдардан құралған еді, ал олардың балалары еңбектің орнына алым-салық жинап, олжа табуды артық санайды [133, 8].

Телелер мал шаруашылығымен, олар тек малын бағып, ешкімге ештеңені төлемей, еркін жүргісі келетін. Осындай ыңғай-бейіміне орайлас етіліп, қос халықтың саяси жүйелері қалыптасқан еді: әскери күштің көмегімен көршілерінің есебінен күн көру үшін жужандар бір ордаға бас қосады; телелер байланысы нашар тайпалардың әлсіз бірлестігі болып қала берді, бірақ барша күш-жігерімен өздерінің тәуелсіздігін сақтап қалуға тырысады [133, 12].

Телелер жужандармен қатарлас өмір сүріп жатты, бірақ оларға ұқсас ешбір белгісі болмайтын. Олар хундар империясы құрамынан ерте шығып, қарапайым ақсақалдық қауым мен көшпелі тұрмысын сақтап қалады. Қу мекиен меңгеру түзді мекен еткен жарлы-жақыбай көшпелілер қытайландыру ісінен де қалыс қалады, өйткені шолдаланың несіне қызығады. Телелердің жалпыға ортақ ұйымы болмаған, әрбір 12 рудың әрқайсысын ру басы ақсақалдар басқарған және "ағайын туысқандар ынтымақтасып тұрған" [133, 12].

Халқалар мен жоңғарлардың теле тайпалары түріктердің талапайына түсіп отырған [133, 54]. Бүгінгі Моңғолия деп атнылып жүрген мемлекетіміз, әуелде Халқа мемлекеті деп аталса, моңғол шапқыншылығы жылдарында да халқалықтар деп аталып жүрген топ, әп-сәтте, яғни 1924 жылдан бастап моңғолдардың тап өзі болып шықты. Халқалықтардың моңғол болуынақандай дерек көздерінде мәлімет бар деп сұрақ қойсақ? Жауабы еш негіз, жоқ деп бекітер едік, бәлкім моңғол жасақтарының шағын ғана қауқарсыз бір тармағы болды дер едік (қара қалмақ-моңғолдың әлсіз тармағы).

Е. Прицак "будын" терминін ұлыстың бір бөлігі деп түсінеді, оның көне моғол термині "ирген" терминімен қатар қояды. Алайда жоғарыда келтірілген бектерді будундерге қарсы қою ғана емес, сол сияқты А.Н. Кононовтың "ирген" терминін ер (еркек) - кин (көптік жалғауы) деп талдағаны "еркин - ирген" (сөзбе-сөз - "еркектер тобы") дербес түсінік екенін көрсетеді, ал "будын" релятивті түсінік яғни ханның, бектердің будуні - қарашасы атанғаны болады [133, 59]. Моңғол және түркі тілі өзіндік ерекшелігі болды, дегенмен қалын түркі жұрты моңғол диалектикасына жойылуына әсерін

тигізді. Аталмыш "еркин", "будын" сөздері казак тіліндегі қолданыстағы сөз деп айтуға болады.

Ұлан-байтақ жер енді ғана қалыптаса бастаған мемлекеттің шеңберінде ұзақ уақыт қала алмайтын еді. Олар іштен және сырттан болатын қысымға қарсы тұра аларлық өзара байланысты біртұтас экономикалық және этникалық-саяси организм болмады. Тек қарудың күшіне ұзақ уақыт сүйеніп тұра алмады. Әлеуметтік қайшылықтардың шиеленісуі, Суй Қытайының қағанат шекараларына шабуыл жасауы (581-618 жылдар), ақырында, оның табиғи түрде бөлінуіне әкелді. Түрік қағанаты 603 жылы Батыс және Шығыс Түрік қағанаты болып бөліну процесін аяқтады. Батыс Түрік қағанаты Шығыс Түрік қағанатына біршама саяси тәуелділікте болды, онда үкімет билігі түріктердің қаған руы ашиналардың қолында болды [135, 300]. Қазак фольклорында сипатталатын:

Түнектен алтыншы ата Алаша хан,

Туыпты деп осылай санайды екен.

Баласы Алаша хан Моңғұл, Татар,

Япас жөні осылай болып кетті [134, 173-175].

Аланшань (Алаш) атауы Түрік қағанатынан ертерек қалыптасқан бағзы атау. Алашаны Моғол мен Татардың атасы деп сипаттаса. Біздің болжамымызда Түрік қағанатының Батыс Түрік және Шығыс Түрік қағанатына бөлінуі деп түсіндіруге болады.

Кім білмес баяғы өткен Оғыз ханды,

Қаратқан қол астына талай жанды.

Басында Азияны түгел билеп,

Үрім, батыс, арабтың көбін алды.

Жазады талай елдің тарихшысы,

Адамнан өзгеше еді қылған ісі.

Үш жүз қырық жыл бұрын пайғамбардан,

Атағы жер жүзіне шыққан кісі.

Оғыз хан - Моғұл ханың немересі,

Ақтаған еді оның өз әкесі.

Ерлігі, естілігі, әділеті,

Адамда болған емес бір теңдесі.

Айтайын Атолланың (Аттила) қылған ісін,

Көп ед деп ойлаған жұрт оның күшін.

Азия, Еуропаны түгел билеп,

Көбі ауған Атолладан қорыққаны үшін [134, 60].

Атолла Моғол ханның баласы еді,

Басы үлкен, кеудесі кен, аласа еді.

Мың үш жүз елу жыл болды өлгеніне,

Оның да қылған ісі тамаша еді [134, 60]. Аталмыш қытай казактарының фольклор мәліметтерінен Аттиланы Оғыз хан деп алмастырса, Моғолдың немересі деп те сипаттайды. Алашань тауларында - аде-эдиздер, Ордостан батысқа қарайғы далаларда - хуньдар мен кибилер өмір сүрген, деп "алаша" атауы ғұн заманымен сабақтасып жатқанын көрсетеді, эдиздер атауы - оғыздер, оғыздар деген атауға жақындығы көрініс береді [133, 262].

Сонда моңғол, оғыз деп сипаттап отырғанымыз ғұндар болғандығы. Ғұндар да, түркілерде Еуразияның ұланғайыр аймағын иемденген. Жалпы түркі тілді тайпалары туысқан ғұн тайпалары негізінде құрылды деп топшылауға болады. Біздің көтеріп отырған мәселе түркі тайпаларының бір бөлігінен казак рулары қалыптасса да, Моңғолдың кара шаңырағы Қазақ даласы екендігін аңғарамыз. Шыңғысханды өзге түркі тілдес елдерден бұрын казак халқына жақын екендігін көреміз.

Түркі халқының Византия елшілерін қандай сый-сияпатпен қабылдағанын Менандр келістіре сипаттап жазған. Түркілердің аста-төк алтынды, байлықтары әлбетте таланып алынғанды, бірақ өздерін әлемнің жартысының қожасына айналдырған түріктер жеңісі кездейсоқ нәрсе болмайтын. Олардың жалпы көшпелілер деңгейінен жоғары тұрған әскер мен басқару жүйесін шебер құрғаны сондай, түріктер сол жеңісіне лайық жұрт болған деп толық сеніммен айта аламыз [133, 55].

Энгельс: "Барша мәдениетті халықтар өзінің қаармандық дәуірін - болат семсер дәуірін бастан кешірді. Мұны темірді балқытып, өндеген түріктерге де қолдануға болады. "Байлық тез көбейді, бірақ жеке адамдардың байлығы ретінде көбейді". Тонаушылық соғыстары жоғарғы әскербасының, сол сияқты оған бағынатын әскербасылардың өкіметін күшейте түседі... король үкіметін мирасқа айналдыру, асылтектілер мирасқорларының негізі қаланды [133, 62-63].

Ашин әулетінің мемлекеті міне қандай болған. Ол рулық құрылысты жалмап, жұтып қойған әскери демократия сатысында тұрады және оның найзасының ұшы өзінің қанау объектісі болып табылатын көршілеріне қарсы кезеулі тұратын. Тонаушылар мен тоналушылардың ара қатынасында да бітіспес қайшылықтар жататын; Ашин мемлекетінің сырттай Спартакқа ұқсайтын да кезі барды, бірақ бұл одан әлде неше есе қуатты да үлкен еді (С.П. Толстов).

Мұндай жыртқыш-мемлекеттің негізгі құш қайраты оның әскері мен басқару жүйесі болатын [133, 63].

Этноним ретінде тоғыз оғыздар (қауымы) - ұйғырлар және үш оғыз - қарлұқтар пайда болған. Білгеханның: "Тоғыз-оғыз халқы менің өз халқым болды" деп жар салған [133, 23-24].

Дулулар ежелгі хұндардың жаугершілік машықтарын мирас еткенді және солар сияқты, "атты айкастың айтулы елері" болатын. Бір кездері хұндарды "халықтарды билеуге" жеткізген қам-харекет, енді қатты қарсылыққа душар болды [133, 154]. Л. Гумилевтың тұжырымындағы дулулар VII ғ. Батыс Түрік құрамында болғаны, Әбілғазының бізге берген Майқы (ақсақ) би дулат, доғлаң (ақсақ) атауынан дулат тайпасы тарады деген шешіре деректері бояма сипат алған болады. Әйтсе де дулат пен дулулар атауының ұқсастық болуы да ғажап емес. Болмаса Майқының осы дулаттарға, яғни моңғолдардың жоғарғы тобына басшылық жасауы негізінде қалыптасқан атау болуы мүмкін.

Төмендегі Л. Гумилевтың мәліметіне үнілсек: Жоңғарияны қайта қосып алу Батыс қағанатының халықаралық беделін өсірді, бірақ бұл нығайтудың аяғы ішкі қайшылықтарды шиеленістіре түсті де, жаңа дүрбелең тудырады. Шын мәнінде Сыжабғы мен Шениді жеңу жергілікті тайпалардың түріктерді жеңген салтанаты болатын. Әулетті сақтау әлі де болса мемлекет бірлігін берік сақтап тұрған, бірақ Ышбара Төлішад-ханның нақты әскери күші жоқтығын, ол тек өз еркімен бағынатын бектерге ғана сүйенетін, бұл мейілінше сенімсіз нәрсе еді. Дулы мен нушибилердің бектері өздеріне сырттан төнетін қауіп жоқтығына көздері жетісімен-ақ, олар ханға өз дегенін істете бастайды. Ол жоғарғы өкіметті бұрынғыдан бетер әлсірететін реформаны жүзеге асырады. 635 жылы дулу мен нушеви тайпалары өздерін-өздері

басқаруға қол жетеді, дулының бес тайпасы мен нушевидің бес тайпасы бір басшылықтан алады, бірақ ашин руынан емес, тегі, жергілікті тайпалар тектілерінен алған болуы тиіс. Бұл бастықтардың әрқайсысы шадпен, яғни текті ханзада дәрежесімен теңестіріледі. Олардың әрқайсысына өкімет бейнесі ретінде бір-бір жебеден беріледі де, "Оң оқ түріктері" деген ат содан шығады. Екі одақтың, дулы мен нушевидің шекарасы болып, Шу өзені белгіленеді [133, 210]. Аталмыш дерек көздерінен дулаттардың да, нурлардың да Әбілғазы бахадүр шежіресі бойынша сол бір аз моңғол тобына жатқызғаның білеміз. Дулат атауының пайда болуын Шыңғысхан дәуірімен сабақтастырылады. Дегенмен жоғарыда біздер Л. Гумилевтың Ашин атымен бас қосқан сол бір "бес жүз шаңырақ" қайдан шықса да... өзара моңғол тілінде сөйлескен. Алтайда түркітілді орта жүз жыл болғаннан кейін кейін, әлбетте, олардың сөйлеу тілі тез өзгеруі керекті, өйткені "без жүз шаңырақ" моңғол, түркі теңізіндегі бір тамшыдай ғана болатын. VI ғ. орта кезінде Ашин руының халайығы мен оның серіктері біржолата түріктеніп, моңғол тілінің нышанын тек өздері ала келген атақтарында ғана сақтап қалған деп ойлауға болады [133, 23-24]. Ашин тобы түркілер ішінде ақсүек "патша" және моңғол тобына жатты. Моңғол тілінде сөйлегендер оғыздар болды, яғни дулулар мен нушибилер.

Үкі 653 ж. өз ордасын баласы Чженчуге (жиенше ме) Ашин руының ең соңғы бегіне қалдырып, қайтыс болады, біз оны соңғы түрік ханы деп атауға хақымыз бар [133, 216]. Нурин және дулулар ашин әулетінің өмір сүру уақытын тоқтатқандығын көреміз. Бұл тұста жазба және ауызша дерек көздерінің шатасуы байқалады. "Шина қыздан туған Шыңғысхан" деп сипаттайтын Сүйінбай жыраудың жыр шумақтары жалғанға шығады, болмаса Алоңғоны Шина деп қасиетті рухпен байланыстыруда шатасушылыққа жол берілді деп болжауға болады. Болмаса оғыздар (моңғолдар) жаңа бой көтеріп жатқан елге қасиетті бояумен өң беру мақсатында Алоңғоның нұрдан (қасиетті рухтан) үш ер баланы дүниеге әкелуі, осылайша нурин тарихын құрып Шыңғысханның шыққан тегін құдайдың қасиетті рухымен сабақтастырған тарих жазылған болады.

Білге-қаған ескерткішінің мәтіндерінде бектерге және халыққа арналған сөздер бар. Онда мынадай жол кездеседі: "... менің шын жүректен шыққан сөзімді сендер осыған қарай отырып, он жебе ұлдарына және олардың таттарына (татар) жеткізіндер!" [135, 302-303]. Мәтін жолдардан біздер "он оқ елі" ұлдары деп билеуші топ өкілдерін атады (ашин-оғыз) және татар деп өзге түркі тілдес тайпаларды көрсеткен болу керек.

Хуанхэ жағалауларында. 630 ж. тұтқындалып, "қайыршылық күйге түскен бірнеше жүз үй" санатында 631 ж. Алашанға (Тиянь-шань атауы осыған байланысты тағылуы мүмкін) қоныстанған түріктер тобына қайта оралайықшы. Қытай тарихшысының пікірі бойынша олардың кейінен "көбейіп кеткені" сонша 641 ж. өзінде Сымоханның "100 000 халқы, сол халқының есебінен 40 000 саптағы әскері және 90 000 жылқысы" болған, ал 670 ж. түріктер көтеріліске шығып, Империямен соғыса

алатын әл-дәрменге жеткен [133, 264-265]. Адамдардың мұншалықты шапшаң көбейе алмайтындығы санақ ғылымынан белгілі. Бұл арада бастапқы материалдан бір нәрсе алынып қалғандығы байқалады. Өтсе де біздің бақытымызға "Селегі тасындағы" жазудан табылған бір сөйлемнің мағынасы халықтың осындай түсініксіз өсімінің сырын аша алады. Онда 80-жылдары қағанатын қайта қалпына келтірген түріктер "қыпшақ-түріктер" деп аталған [133, 264-265]. Қыпшақ сөзі, қашақ, жаң-жақтан еркіндікке қашып келген түркі руларының жиынтығынан құрылуына байланысты "қыпшақ түрік" атауы қолданылуы мүмкін. Жазық кең даланы Дешті Қыпшақ деп атаудың өзі қашақтардың даласы деп сипаттауға болады.

Көне замандарда қыпшақтар Алтайдан, қытайлықтар Чжелян деп аталған алқапта өмір сүрген. Ол дыбыстарының естілуі бойынша қытайша жазылған кәдімгі Жылан алқабы болғандығы сөзсіз (мұндағы таудың Жылан тау, қаланың Змеиногорск аталуы да осыдан). Грумм-Гржимайло оларды бомның дінлін тайпасының үрім-бұтағы деп есептейді. Сірә, олар түріктерге бағынышты халықтардың бірі болса керек. Ал 630 ж. солармен жеңіліс таукіметін бөлісіп, өзге жеңілгендердің қатарында өздерінің бұрынғы мырзаларымен бірге Алашанға қоныстанған. Бұл бүкіл халық емес, ал соның бір бөлігі ғана болғандығы даусыз, өйткені қалғандары қаңлылармен араласып, командар немесе қыпшақтар деген атпен белгілі болған халықты құраған. Ашин хандарының қалпына келтірген ордасының екінші бөлігі сияньто ұрпақтары - сирлер болып шыққан. Бұл Тоныкөк жазуынан көрініп отыр. Онда "тюрксир будун" , яғни түркі-сир халқы деген сөз бар [133, 265]. Алашан атауы түркілердің атам замандағы ұлы билеушілерінің біріне тағылған, Түркінің атасы болып табылатын Алаша ханға заманында ол мекен еткен аймаққа есімін беру заңды құбылыс. Кейінде Шыңғысханды осы есімімен Алаша хан деп атау заңды процес, себебі Шыңғысхан да Түркі жұртын бір тудың астына қайта топтастырған тарихындағы ұлы тұлғала.

646 ж. имперліктер мен олардың одақтастары - ұйғырлар сеяньто хандығын жойып, халқын аяусыз қырғынға ұшыратқаннан кейін сеяньтолықтардың қалғандары Бейшань тауы тарамдарына бытырап кетеді. Сондықтан олардың түріктерге деген ескі өшпенділігі енді қытайлықтарға деген одан да күшті өшпенділікпен алмастырылды. Демек, олардың түріктерге қосылғандығына таңғалатын еш нәрсе жоқ. Олар түріктердің туы астында бұрынғы мәніне қайта ие болатынына және өздерін сонша қаталдықпен қырып-жойған қытайлықтардан өш алатындарына үміттенді [133, 265].

Бұған қоса Ордос пен Алашанда оңтүстік хунндардың қалғандары мен өзге түркі тілдес тайпалардың жұрнақтары өмір сүрді. Ашин хандарының ордасын олар да көбейтті. Жорықтар жауынгерлерді жақындастыра түсті, ажалмен бетпепет келгенде жанындағының көмегін сезіну тірі қалуының кепіліне айналды. Шалғай далалардағы біркездері бір-бірілерін жек көретін тайпалардың бәрі енді қол ұстаса шығыс пен батысқа соғыспен барып

жүрді. Сөйтіп тағдырларының ортақтығы олардың әр тайпадан шыққан ала-құлалық жігін біртіндеп жоя бастады. Әрине, олар өз әскерлерінің бір-бірімен шайқасқаның жақсы түсінді. Алайда болмыстың шығармашылық күші ескіріп бара жатқан сана-сезім қауызын күйрете алды. Сонымен VII ғ. 50-жылдардың өзінде бұрынғы жауластар достарға айналды, ал содан жиырма жыл өткеннен кейін олардың балалары "көк түрік" деген бір халық болып бірікті [133, 265-266].

Батыс Түрік қағанаты әлсіреген тұста, "Он жебе" құрамына кірген тайпалардың енді қаған атымен емес, өз туын көтеріп қимыл жасауы жиілей түскен. Қағанаттың сол қанаттың құрамына кіретін, халқы көп болған түркештер VI ғасырда-ақ Шу-Іле қос өзені аралығындағы үлкен аймақты алып жатқан және Жетісудағы керуен жолдарының көбі солардың бақылауында болған. Түркештердің ықпалы бірте-бірте күшейе түсіп, территориясы да ұлғая түскен. Үшілік бұрын Шудың солтүстік-батыс жағында болған өз ордасын ол Суябқа көшіріп, оны Үлкен орда деп атады; Күнгіт қаласында оның Кіші ордасы болды [135, 303]. Аталмыш осы аймақта моғолдардың да Үлкен және Кіші ордалары болған. "Он жебе" ұғымы моңғол тарихында бірлікті сипаттайтын Алоңқоның оқиғасын көрсетеді.

Сары түркештер қара түркештерден жеңіліске ұшырап, үстемдік қара түркештерге ауысты. "Жаңа Тань тарихында" Түрке қағанатында әлеуметтік өзгерістердің болғанын көрсетеді, бұл құжатта былай делінген: "Шығындар (ақсүйектер) күн сайын өсіп жатты, ал қор деген болған жоқ. Соңғы жылдары ол (қаған) тапшылықты сезіне бастады, сондықтан талап алынған олжаларды бірте-бірте бөліске салмай, өз қолына ұстады". Дау-жанжалдар қара түркештер мен сары түркештердің билеуші топтары арасындағы күреске ұласты [135, 304]. Түркештердің де "он жебе" елі екі қанатқа бөлініп, бірі "ақ сүйек" тобына жататыны бұл тұста да көрініс беріп Батыс Түрік құрамындағы "Он тайпалық" дулу және нушибилердің "Он жебе" Түркеш қағанаты болып құрылған. 756 жылы қарлұқтардың тегеурініне шыдамай құлаған. Дегенмен түркеш халқының саны көп болуына орай қарлұқтардың шапқыншылығынан түгел қырғынға ұшырады деп айту қиынсыз.

Жетісуда түркештердің мұрасы үшін қарлұқтар мен оғыздар арасында күрес өрістеді деп оқулықтарымызда түркештермен оғыздарды екі бөлек этноқауымдастық тұрғысында сипаттау орын алса, ұланғайыр Жетісу, Тұрфан аймақтарын иеленіп жатқан түркештер оғыздар атауымен қалыптасып және олар өз иеліктері үшін қарлұқтамен күреске түскен болады. Өйткені алдыңғы ортағасырлық жазба деректерде келтірген оғыздардың атақты аңыздарына сәйкес, Ыстықкөл мен Талас аумағы оғыздардың ежелгі отаны деп аталған. Осы тайпалардың нәтижесінде оғыздардың негізгі бөлігі Жетісу шегін тастап шығып, Сырдарияға көшуге мәжбүр болды [135, 307]. Оғыздардың отаны ежелгі түркештердің территориясы болып отыр.

Оғыздар түр-сипаты тұрғысынан монғолоидтық таза топқа жататын болса (Тудельский дерегі), қарлұқтар монғолоидтық белгілердің болмашы қоспасы бар европоидтық антропологиялық тұрпатқа ие болды [135, 311]. Түркі тайпаларының ішінде оғыздар ғана таза монғолоидтық сипат алған. Қарлұқтарды шежіре деректерде сарт деп, тәжіктерге жақындатады.

Қазақ аңыздарында Түріктен Моңғол мен Татар тарады деп көрсетсе, моңғолдардың "оң оқ елі" екендігін жоғарғыдағы деректерді қорыта отырып аңғарармыз. Моңғолдардың азшылыққа ие болғаны әуелден аян. Қазақ шежіресінде Ұлы жүз Үйсіннен тараса, Орта жүздің аға руы Арғындар, яғни қаңлылардан тараған қауымға жатады, шежіре деректері Орта жүз руларын арғындарды, яғни қалмақтарды моңғолдардың әлсіз тобына жатқызады. Қыпшақ, кимектер де, татарлардың да сан жағынан басымдыққа ие болғаның көптеген дерек көздері құптайды. Аталмыш екі ұғым бір тайпаны, яғни қыпшақтар туралы баянды мәлімдейді. Сонда үйсіндер мен қаңлылар моңғолдарға жатса, өзге шашыранқы жатқан ғұн-түркі қауымы татарлар деп Дешті Қыпшақта қашақтардан (қашқындардан) құралған қалып болады.

Ашина, бөрі ұрпағы тобы өзінің өмір сүру дәуірін аяқтаса да, Алтайда ашина тобының руларына қосылған ғұн тайпасының сарқыншақтары "он оқ елінің" негізін қалады және осы оғыз тобының құрамынан болашақ нурин және дулу тобы қалыптасып, бөрі тотемі қасиетті рух, нұрмен алмастырылды. Ғұн, түркі дәуірін ауқымды зерттеу қажеттілігі айқын көрініс береді. Бәлкім біздің зерттеуімізде пантүркілік, ұлтшылдықтың көрінісі орын алса айып етпеулерімізді сұраймыз. Қазақты "сорлы", "тағы" деп баға бергенде намыссыз бас шұлғып келісуіміз шыңдыққа тік қараудан емес, жалған дәлелге көндіккеннен қалыптасқан құлдық психология болар. Осы салада түркі, моңғол дәуірі бойынша дерек көздерімен жұмыс жасай отырып, тарихымыздың ғажап тұстарын айқара ашып, қазақтықпен марқаятын ұлық тарихымызға куәгер боламыз. Әйтсе де тарихымызда дағдарыс, тоқырау кезеңдері орын алды, сырт көз үніле отырып оның да себебін жаңаша ұғына түсерміз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әбілғазы бағадүр хан. Түрік шежіресі. - Алматы: Қазақстан, 1997. - 208 б.
2. Гумилев Л.Н. Көне түріктер: көпшілік оқырман қауымға арналған. Алматы. "Білім", 1994-480 бет.
3. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 1-том. - Алматы: "Атамұра", 2010. - 544 бет.
4. А. Сейдімбек "Қазақ әлемі". Этномәдени пайымдау. Оқу құралы.- Алматы, "Санат" 1997. - 464 б.
5. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. - "Фолиант", 2009. Т 32: Тарихи жырлар -400 б.

Назым БУКИРБАЕВА, тарих ғылымдарының магистрі, Экономика, бизнес және құқық колледжі, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, 100009, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., Академическая көшесі., 9, nazym-2111@mail.ru, 87212562380

ШАҒАТАЙ ҰЛЫСЫ - МОҢҒОЛДАРДЫҢ ҚАРА ШАҢЫРАҒЫ

Аталмыш мақалада Шыңғысханның қара шаңырағы Моғолстан ұлысы деп сипатталды. Ұлы моңғолдарға негізінен Ұлы жүз қазақтары мен қырғыздар жататындығы баяндалады. XIV-XV ғасырлардағы Моғолстанның саяси жағдайы көрсетілді.

Түйінді сөздер: моңғол, қазақ, Моғолстан, Шыңғысхан, Шағатай, Ұлы жүз.

Назым БУКИРБАЕВА, магистр исторических наук, колледж Экономики, бизнеса и права, Карагандинский экономический университет Казтребсоюза, 10009, Республика Казахстан, г. Караганда, ул Академическая, 9, nazym-2111@mail.ru. +77212720707

УЛЫС ЧАГАТАЯ - РОДИНА МОНГОЛОВ

Данная статья рассматривает государству Могулистан, улус Чагатая как родину Чингисхана. Великим монгольским племенам относятся роды Старшего джуза и киргизы. И рассматривается политическая положение Могулистана в XIV-XV веках.

Ключевые слова: монгол, казах, Могулистан, Чингисхан, Шагатай, Великое (Орда) жуз.

Nazym BUKIRBAEVA, master of historical Sciences, economic, business and law college of Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz, 100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Akademicheskaya str. 9, nazym-2111@mail.ru, 87212562380

ULYS CHAGATAYA - BIRTHPLACE OF THE MONGOLS

This article focuses on the state of Mogulistan, ulus Chagatai as the homeland of Genghis Khan. The great Mongolian tribes include genera Senior Zhuz and Kyrgyz. And the political situation of Mogulistan in XIV-XV centuries is considered.

Keywords: Mongolian, Kazakh, Moghul, Qingshankou, Shagatai, the great Zhuz.

Моңғол шапқыншылығынан кейін Шағатай ұлысы Моғолстан деп аталып, оның Моңғолиямен, яғни моңғолдармен еш қатысы жоқтығы тайға таңба басқандай аса сенімділікпен, әншейін жәй сәйкестік деген баға берілді. Осылайша қазақ пен моңғолдың екі бөлек ұлт екендігі және аталмыш моңғолдың қазақ даласына шапқыншылық жасап, ғасырлар бойы қалыптасқан материалдық мәдениетімізге тоқырау әкелді деп баға берілді. Моңғолдар жергілікті халықтарға сіңісіп кетті, бүгінде осы себепті Моңғолияда моңғолдардың демографиясы төмен деп баға берілуде, сонда әлемнің төрттен бірін иемденген моңғол-татардың қалың қолы қарғыс алып жоқ болды ма? Моңғол мен Моғолстан атаулары арасында байланыс бар ма? Моғол-татарлар деп жүргеніміз түркі халықтары, оның ішінде қазақ, өзбек, қырғыз, ноғай, татар, башқұрт, қарақалпақ жұртшылықтары емес пе деген сұрақтар туындап, аталмыш түркі жұртының ішінде шынайы моңғолдар кімдер болғанын зерттеу өзекті тақырып болып отыр. Себебі аталмыш елдердің моңғол дәуірі кезеңі жабық тақырып болып келді. Қазақтың ауызша деректерін арқау етіп, моңғол мен қазақ тарихын сабақтастыра отырып Моғолстанның, моңғолдардың, яғни Ұлы жүз қазақтарының нақ өзі екендігін саралап зерттеу арқылы ашу мақсатымыз болып отыр.

Шығыстанушы В.П. Юдиннің мақаласы деректемелерде Моғолстан мен Моғолияның моғолдары деген атпен белгілі XIV-XVII ғасырлардағы рулар мен тайпалар тобына арналған, ол моғолдардың қалыптасқан қазақ, қырғыз, ұйғыр халықтарымен, лобнорлықтармен этникалық байланыстарын көрсеткен. В.П. Юдиннің пікірінше "моғолдар" термині, Дунайдан Ертіске дейінгі аумақта "өзбектер" термині сияқты этноним сипатында болған, яғни халықты білдірген деген көзқарасын айтқан [29, 53].

М.Х. Дулати моғолдар мен моғол хандары өздерінің ата-бабаларының өмірі туралы мағлұматтардан бейхабар болмасын, ұмыт қалмасын деген ниетте қолына қалам алып тарих жазғанын баяндайды. Себебі дәл қазіргі уақытта моңғолдардың қол астындасең бір шет жерлер мен ең аз тайпалар қалып отыр, ал бір кездері Шыңғысхан ұрпақтары мен үрім-бұтақтары көптеген елдерге қоныс тепкен, әлемнің төрттен біріне билік жүргізген [8, 169].

М.Х. Дулатидың: "Шыңғысханның төрт ұлы болды. Жаулап алған жерлерін осы төрт ұлына бөліп берді. Әрқайсысының билік жүргізген ұлысына жаулап алған жерінің төрттен бірі тиді. Тарихи кітаптардың егер бір жерінде төрт ұлыс аталатын болса, онда әңгіме Шыңғыс ханның төрт баласы туралы айтылып отыр деп білу керек". Ғалым Мырза

Ұлықбек "Тарих" жазып, әлгі тарихты "Ұлыс-и арбаа" - "Төрт ұлыс" атаған [8, 169].

Сол төрт ұлыстың бірін моғолдар құрады. Моғолдар бірі моғол, бірі шағатай болып бөлінді. Бірақ екі топ әрқайсысы өзі құқы үшін таласып бір-бірімен жауласып, бірі екіншісін мұқатып, шағатай моғолдарды "жете" деп, ал моғолдар шағатайды "қараунас" (қара тобыр) деп атаған. Қазір шағатайдың ішінде олардың патшаларынан, Бабыр патшаның балаларынан басқа ешкім де қалған жоқ, олардың мұраға қалған жерлерінде шағатайлардың орнына әртүрлі адамдар қоныстанған [8, 169]. М.Х. Дулатидың Шыңғысханның төрт ұлыстың бірін моғолдар құрады. Моғолдар бірі моғол, бірі шағатай болып бөлінді деп баяндайтын тұсынан біздер Шағатай хан қара шаңырақтың иесі болып қалғанын аңғарамыз. Ал, Төлеге келер болсақ оның иелігі Қытай жерінде болды. 1231 жылы Өгедей хаған Қытай еліне аттанып, олар қытайдың әскеріне қырғидай тиіп, "қалаларын қоршап қиратқандықтан ызасы кернеп, хағанға қас жасапты",- деп сырқаттануың киелі жер-суын бүлдірумен байланыстырып, ол сырқаттың емі ең жақын туысын құрбандыққа шалу арқылы қайтарылды. Қасындағы ең жақыны Толдүй болды [11, 184]. Төлені бүгінгі Моңғолия деген аймақта жүргенін көрмейміз. Әбілғазы бахадүрдің шежіресінен біздер Төленің Үгедей ханды аман алып қалу мақсатында құрбан болды деген мәлімет келтіргенін көреміз. Ал, Төленің ұрпақтары Қытай мен парсы жерлерінде билік құрғанын тарихи мәліметтерден хабардармыз және де Төлеге қара шаңырақ қалды деген дерек көздерін қайдан алынғаны туралы еш мәлімет жоқ.

"Қазақстан тарихы" басылымы жоғарғы оқу орындары оқытушыларымен Ғылым академиясының Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнография институты мен Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты әзірлеген ұжымдық еңбек өте ауқымды көлемде дерек көздерімен жұмыс жасағаны аңғарылады. Әйтсе де, Шыңғысхан төрт ұлына үлес бөліп берді: кіші ұлы Төлей Шыңғысханның негізгі жұрты - Моңғолияның өзін, сондай-ақ моңғолдың тұрақты 129 мың адамдық армиясының 101 мыңын алды деген дәйексіз деректі арқау етеді [29, 77]. Ресей империясы, Кеңес үкіметі болмасын шынайы тарихты жасыруға әрекеттенді. Осылайша моңғол мен татарды өзге жұрттан іздеуге негіз болды. Мысалы, татарлар елін Алтын Орда деп атауды қолға алып, татар тамырымызды ұмыт қылдық, 1924 жылы халқалықтарды Моңғолия деп жариялау моңғолдық болмысымызды жоғалтты. Дегенмен ислам дінінің орнығуымен өтен моңғол-татар тарихымыздан арлану орын алып, өз ішімізде де ерлік тарихымызды күйреттік. Осылайшы жазба дерек пен ауызша дерегі ұштаспайтын өткені жоқ жалған тарихтың иесі болып қалдық. Бүгінде біздер моңғол-татардың ұрпағымыз деген тұжырым ұсынар болсақ ат тонымызды ала қашатын күге жеттік.

Үкідай қағанның ұлы Күйік хан өлгеннен соң Толы хан ұлы Менку қаған болды [9, 110]. Үгедей ханның "ұлы хан" тақ мұрасына Төле ұрпағы Менкудің отырғанын байқаймыз. Шежіре деректеріміз және "Моңғолдың құпия шжіресі" мен "Алтын шежіреден" Төле ұрпақтары қара шаңырақты иеленді

деген дерек кездестірмейміз. Шыңғыс әулетінің билік ету кезеңдері баянында Қ. Халид Үшінші кезең Төле хан әулетінен Иранда 1249 жылдан соң Абакан ханмен басталып, сегіз кісі дербес, он кісі бірігіп қос үкімет құрған, барлығы 18 адам билік еткен. Ақыры 1342 жылы Нушаруан (Анушерван) ханмен аяқталып, бір ғасырдай билік құрған. Абакан хан Төле ханның немересі Һалаку баласы,- деп Төле ұрпақтарының саяси биліктегі мардымсыздығын көрсетеді [20, 63-67].

Шыңғысханның екінші ұлы Шағатайдың иелігіндегі жерлер Оңтүстік Алтайдан Әмударияға дейінгі, "ұйғырлар өлкесінің шекарасынан Самарқан мен Бұхарға дейінгі жерлерді", яғни Шығыс Түркістанды, Түркістан мен Мауараннахрдың деңіз қамтыды. Жамал Қаршидің деректері бойынша, Шағатай иеліктерінің негізгі бөлігін құраған өлке Аларғу елі деп аталған; оның басты қаласы Алмалық болды. Шағатайдың жазғы ордасы Іле өзенінің алқабындағы Құяш деген жер болды. Оның мирасқорларының ордасы, Жувейни деректері бойынша, түрікше Ұлығ-Ив (Иф) деген атпен, яғни "Үлкен үй", ал нумизматика деректері бойынша Орду әл-Азам деген атпен мәлім болған. Шағатай мен оның оның мирасқорлары иеліктерінің құрамына Балх және Хорасан өлкелері де кірді [29, 77].

Моғолстанда да нақ сондай процесс болды. Онда орта ғасырлардағы деректемелерде "моғолдар" деген жинақтаушы этникалық-саяси терминмен белгілі дуғлат (дулат), керейіт (керей), қаңлы (бекшік), қарлұқ, барлас, шорас, жалайыр, қалаушы, бұлғашы тайпалары және басқалары мекендеді. Бұл рулар мен тайпалардың негізгі бөлігі қазақ халқының басқа бір тармағы - Ұлы жүз құрамына енді. Шығыс Түркістанның моғолдары Тянь-Шань өңірін мекендеген этникалық топ ұйғырлардың құрамдас бөлігі болды, қырғыздардың құрамына кірді [29, 105].

Моңғол империясы хандық құрушы Шыңғыс ұрпақтарының бірлесіп билейтін меншікті жері деп саналды. "Сырттай қарағанда басқару мен бүкіл ел хандық дәрежесі бар бір адамға ғана сеніп тапсырылған сияқты көрінгенмен, - деп жазды Жувейни, - шындығында бүкіл ұрпағы мен немере ағалары жерді және қоғамдық дәулетті ортақтаса пайдаланды". Моғолстан Шыңғысханның ұрпақтары мен немере ағайындарының жері болғаны [29, 83].

Қазақстан және оған шектес Жайық пен Еділ арасындағы, Оңтүстік Сібір мен Алтай, Тянь-Шань мен Арал өңірлері аумағындағы жерде аталған мемлекеттердің бір жарым ғасыр бойы тіршілік етуінің қорытындысында осы аумақтағы этникалық дүние өзгерді. Моғолдарға дейінгі және моғолдар кезеңінде көптеген алуан түрлі тайпалар мен руларды біріктірген Алтын Орданың қыпшақтары мен татарларының, Шағатай ұлысы моғолдарының орнында жаңа этнос-халықтар мен этникалық-саяси қауымдар: ноғайлар (маңғыттар), башқұрттар, көшпелі өзбектер, қазақтар, қырғыздар, сібір татарлары, ұйғырлар, қарақалпақтар және басқалары пайда болды (Абрамзон С.М. Киргизы и их этнические и историко-культурные связи. Л., 1971; Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. М., 1973, 172-176 б.; Кузеев Р.Г.

Происхождение башкирского народа. Этнический состав, история расселения. М., 1974; Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа. Историко-этнографическое исследование на материалах Кипчакского компонента. Ташкент, 1974; Талмыкырв И.Х., Керейтов Р.Х., Сикалиев А.И. Ногайцы. Черкесск, 1988, 11-19-б.; Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. М., 1992, 454-б.) [29, 105-106].

Бірақ моңғолардан Тұрған мен Қашқар маңында отыз мыңдай адам қалған, ал Моғолстанды өзбек пен қазақ басып алған. Қырғыздар да моңғол тайпасынан бола тұра хандарға көп қарсылық жасағандықтан, олар моңғолдардан бөлініп кеткен. Моғолдар тұтастай мұсылман болып, ислам дініне кірген. Ал қырғыз сол күйінде кәпір болып қала берген. Бұны ұзағырақ етіп түсіндіруіміздің мәні мынада: қазір моңғолдар ең шетте жатқан әрі халқы аз ел болып отыр. Олардың істері жайындағы әңгіме моғолдардың басқа ешкімге қажеті жоқ деп М.Х. Дулати Моғолстанның саяси билігінің әлсірегенін баян етеді [8, 170-171].

XIV ғасырдың ортасына қарай Шағатай ұрпағы мемлекеті дербес мемлекеттерге айналған батыс және шығыс бөліктерге бөлінді. Моғолстан аталған бұрынғы Шағатай ұрпағы мемлекетінің шығыс аймақтарының көшпелі шонжарлары хижра бойынша 748 /1347-1348 жылы Шағатай ұрпағы Тоғлық-Темірді хан қойды. Мұнда XIV ғасырдың ортасында саяси өмірдегі басты рөлді Мауараннахардан бөліну жолындағы қозғалысты бастаған дуғлат тайпасының көсемдері атқара бастады. Дуғлаттар бұл кезде Жетісудағы ең ірі түркі тайпаларының бірі болатын және едәуір аумақты жерді мекендейтін [29, 121].

Дуғлаттардың феодал үстем табы XIV ғасырда Шығыс Түркістанның отырықшы-егіншілік жазираларына да иелік етті. Мырза Мұхамед Хайдар дуғлат руының шонжарлары Шығыс Түркістандағы өз иелігін (икта) XIII ғасырда-ақ алған деп жазды. "Шағатай хан өз мемлекетін (үлестерге) бөлгенде. Ол әмір Полатшының атасы Өртөбеге (Өрте-Баракқа) Маңлай Сүбені (облысын) берді... Оның шығыс шекарасы - Құсан (Құша) мен Тарбүкір; батыс шекарасы - Шаш (Ташкент), Ғаз бен Жақишма, оның соңғысы Ферғана уәлаятында орналасқан; солтүстік шекарасы - Ыстықкөл, оңтүстігінде - Жарқан мен Сарыұйғыр. Әмір Полатшы билеген осы аталған бүкіл аймақ Маңлай Сүбе аталды. Сол уақытта бұл елде бірнеше қалалар болды. Олардың ішіндегі ең үлкендері: Қашғар, Қотан, Жаркент, Қашан, Ақшыкент, Әндіжан, Ақсу, Атбасы, Құсан. Осы қалалардың ішінен әмір Поладшы Ақсуды өзінің ордасы етіп тандап алды" [29, 121].

Дуғлат көсемдері арқылы моғол шонжарлары Жетісу мен Шығыс Түркістанда өз билігін нығайтқанымен, көршілес Мауараннахр Ақ Орданың феодалдары сияқты қалыптасқан дәстүрді бұзуға және Шыңғыс әулетінен билікті тартып алуға батылы бармады. Полатшы таққа өзі қойған ханды отырғызбақ болып, Шағатай әулетінен Дува ханның немересі 18 жастағы Тоғлық-Темірді қалады... [29, 122]. Шыңғысхан ұрпақтары әр өңірде хан болса да, жергілікті саяси басымдыққа ие ру-тайпа көсемдерінің шешімімен тақ мұрагері тағайымдалған

болатын. "Қара шаңырақта" негізінен дулат рулары мен Шағатай ұрпақтары орналасқан еді. Осылайша дулат көсемдері өз ықпалын Моғолстанда ғана емес, күллі Шыңғыс иелігінде жүргізуге әрекеттенгенің аңғарамыз.

Өздері қойған адамды хан етіп бекіте отырып, дуғлат әмірлері ел ішіндегі өз ықпалын нығайтып қана қоймай, сонымен қатар өз иеліктерін түрік әмірлерінің билік үшін шиеленскен күресі жүріп жатқан Ферғана мен Мауараннахр тарапынан болатын шапқыншылықтан қорғауға, ол былай тұрсын, көрші елдердің ісіне араласуға тырысты [29, 122]. Осы тұста дулат көсемдері Шыңғысхан заманындағы артықшылықтарды Шағатай ұрпақтарын қолдай отырып қана иеленетіндіктеріне сенімді болды. Осылайша хандық билікті иеленбеді, себебі әлі де болсын Шыңғыс дәуірінен ұзақтамаған болғандықтан. Майқы бидін ұрпақтар мол артықшылықтарға ие болып өз биліктерін тек Моғолстанда ғана емес, Шыңғысханның өзге ұлыстарында да жүргізуге әрекеттенгенін байқаймыз. Шыңғысхан заманында барластар тәрізді қол қусырып қалған болса, нурын топынан тән мүмкіндікті пайдаланып Ақсақ Темір іспеті Моғолстанның бір бөлігін иеленер еді. Ал сол тұста дулаттардың Маңлай Сүбен тәрізді мол жер иелігінің және лауазымдық артықшылықтарының болуы өзге қадамдарға итерген жоқ. Қайта бұрынғы Моңғол империясының кезіндегі билікке Шыңғыс ұрпақтарын қолдай отырып қана Шыңғысханның дулаттарға тиесілі еткен артықшылықтарды жүзеге асыруға мүмкіндік екенің сезінді, әрі жаугершілік заманда аман қалудың құралы ретінде пайдаланды. Сол тұста Шыңғыс ұрпақтарына туыскандығы жағынан жақын дулат, барлас, қиат рулары еді. Уақыт өте Шыңғысханның сол және оң қанаттары моңғолдарға бағынудан бас тартып, қайта моғолдардың шұрайлы әрі экономикалық маңызды аймақтарын иемдену мақсатында жаугершілік соғыстарын бастап, ұдата түсті. Оқулықтарымызда моңғолдар жергілікті халыққа сіңісіп кетті деп келтіреді. Әйтсе де дулат, барлас, жалайыр, керей, аргунут рулары бүгінгі қазақ руларының негізгі белді рулары екендігі хақ. XV ғасырдың бірінші жартысында Алтын Орда бірнеше бөліктерге бөлініп, оларға әртүрлі бағыттағы Жошы әулетінің өкілдері биледі. Осыған байланысты әл-Айни "олардың әрқайсысы (Жошы руынан шыққан кісілер) өз өлкесін билейді және олардың бірде-бірінің ісі оңға баспады" деп жазды. 1438 ж. Ортаңғы Еділ жағалауында Қазан хандығы құрылды да, XV ғасырдың басында Хаджи-Тархан (Астрахан) тағына отырған Темір-Құтлықтың немересі Ұлық-Мұхаммед билікті қолға алды. XV ғасырдың 2-ширегінде шығыс еуропа далаларын, Дон мен Төменгі Еділ жағалауын Ұлық-Мұхаммедтің інісі, Темір ұлы Алтын Орда ханы Кішік-Мұхаммед басқарды. Ағайынды екеуі Алтын Орда билігі жолында ұзақ соғыты. 1443 ж. Қырым хандығы бөлініп шықты; Кішік-Мұхаммедтен соң, 1466 ж. Астрахан хандығы жеке бөлінді, ал Алтын Орданың қалған бөлігінде, Еділ мен Дон аралығында және Сарайда Кішік-Мұхаммедтің ұлы Ахмет хан билік құрды. Оның мемлекеті Үлкен Ода деп аталды. Тап

осы Ахмет ханы Жәнібектің Шайбани әулетіне қарсы күресіндегі одақтасы болды [29,137].

Уәйіс ханның тұсында (1418 жылдан 1428 жылға дейін, "қазақтық жасау", (қарақшылық жасауы ма?, болмаса тұрақсыз әскер жасап шабуыл жасау ма?) Мұхаммед Хайдар Дулатидың айтуынша, Шер-Мұхаммед билеген кезеңдегі аздаған үлестермен) ойраттардың Моғолстанның шығыс шекараларына қысымы күшейе түсті. Алғашқыда ойраттар мен моғол көшпелі феодалдарының басқыншылық мүдделері оңтүстік-шығыс бағытта ғана қайшы келді [29, 152-153].

Ұлықбектің 1425 жылғы Жетісуға жасаған жорығын жазған Темір әулетінің тарихшылары бұл аймақта қалмақтардың болғаны туралы ешқандай дерек бермейді. Уәйіс хан қалмақтардан қашығырақ болу мақсатында өз орталығын Тұрфаннан Моғолстанның орталық аумағы - Іле жағасына, Ілебалыққа ауысты. 30-шы жылдары Жетісуға қалмақтар шапқыншылықтарын үдетуі салдарынан, Ыстықкөл төңірегіне дейін жетті деп жазады Мырза Хайдар; дәлірек айтқанда, қалмақтардан қорғану үшін Ыстықкөл аралдарының біріндегі Қой-сой мекенінде қамал салдырған бекшік (қаңлы) тайпасының әмірі Мир Хақберді ғана аздап қақтығысып қалды [29, 152-153].

XV ғ. 50-жылдары Жетісу өңірінен Ортаңғы Сырдарияның бүкіл алқабын талан-таржыға түсіп, каталдықпен тонады. Темір әулеті мирасқорлары да талан-таржыға түсті, Әбілхайыр хан қалмақтардың әскери қолбасшысы Үз-Темір тайшымен тым қорлықты бітім шарттарына қол қоюға мәжбүр болды. 50-жылдары Түркістан аймағына жүйелі түрде шапқыншылық жасауды ойрат феодалдарының басты мақсаттары болғанына қарамастан аумақтық үлес алуына жеткізе қоймағанын көрсетеді. 1469-1470 жылдары Жетісуға Амансанжы тайшының 300 мың адамдық ұлысы келіп, кескілескен шайқаста Моғолстан ханы Жүністі ойсырата жеңді. 80-90 жылдарда Жетісудың шығыс бөлігінде, "Алаша хан" деген атақ алған, қырғыздар билеушісі Ахмет хан қалмақтармен табандылықпен шайқасқан [29, 153-154]. Ахмет ханның қалмақтарға қарсы шапқыншылығында "алаш" ұранымен шабуыл, зор қалмақтың үрейін тудырған болатын, содан берді Ахмет ханды Алаша хан деп атап, қазақтың елдігінің басына айналған Алаша хан осы Ахмет хан болды ма деген шатасушылыққа жол алдырған, әйтсе де Шыңғысханның (Алаша хан) ұрпағы, қара шаңғырағының иесі екендігінде еш күмән жоқ, Ахмет хан атасы Шыңғысханның ерлігін қайталады десе болар. Батыс Жетісу тұрғындары суармалы егіншілікпен шұғылданды. Деректемелерде көшпелілер үшін аса шұрайлы бұл жайылымдар Текес пен Күнгес алқабындағы өңірлер болатын. Деректемелерде моғол билеушілері пайдаланған ғажайып "Ұлы Жұлдыз" және "Кіші Жұлдыз" жайлаулары атап өтілген. "Есенбұға хан жылдың бұл мезгілінде Шығыс шекарада (Моғолстанның) орналасқан жазғы жайлау Кіші жұлдызды жайлайтын". Тарихи хронологияларда Шарын мен Шелек арасындағы Әбіш жазығындағы жайылым әлденеше рет айтылады, "бұл атам заманнан бері

Жете (яғни Моғолстан) хандарының ордалары тұратын жер және олардың әскерлері дем алатын жер еді". Сондай-ақ Ыстықкөлдің жайлаулары мен басқа аймақтардағы жазғы жайлаулар мен қысқы қыстаулар да аталады [29, 175].

Дуғлаттар. Дуғлат ұлыбектері Моғолстанда қызмет сатысының ең жоғарғы дерлік шыңына көтерілді. Нақты өкімет билігіне тек кей кездерде ғана қолы жеткен хандар тұсында ұлыбектер іс жүзіндегі билеушілерге айналды. Аса ірі мұрагерлік игілік - Маңлай Сүбенің еншісін солар иеленді. Ұлысбегі тікелей армияға басшылық етті, мемлекеттің көптеген ішкі істерін жүргізді. Ол шенеуліктер аппаратын басқарып, алым-салықтар жинауды, қаржының жұмсалуды бақылады. Ұлысбегі қызметін ұзақ уақыт бойы дуғлаттар - Хұдайдад әмір мен оның ұрпақтары атқарды, солардың қатарында Мұхаммед Хайдар Сайид Әли әмірді, өз атасы Мұхаммед Хайдар мен әкесі Мұхаммед Құсайын мырзаны айтады. Мұхаммед Хайдардың айтуына қарағанда Шыңғысхан кезінің өзінде дуғлат әмірлеріне Қашқарияның бір бөлігі (Мұнлай Сүбе), сонымен қатар жер иеліктерімен тағы да жеті "сыйлық" (немесе "артықшылық" - мансап) берілген көрінеді. Тоғлық-Темір хан мен Қызыр ханның тұсында ұлысбегіне берілетін сый-тарту саны он екіге дейін ұлғайтылды, соған сай ұлысбегінің құқығы да өсті. Олардың ішінде ең бастылары мыналар: дуғлаттар басшысы "бүкіл моғол ұлысының бас әмірі" болды, оның есімі фирмандарға (хан жарлықтарында) "моғол ұлысының сардары" деп жазылды, яғни ол "бұл туралы ханға баяндамай-ақ қосын әмірлерін, яғни әскер бөлімдерін қызметтен босатып немесе (кез келгенін) қызметке тағайындай алатын" бүкіл әскерлердің бас қолбасшысы болып табылды. Оның барлық жарлықтары хан мен ұлысбегінің мөрімен бекітілді, бұл жағдайда соңғысының мөрі хан мөрінен төмен басылды [29, 188].

Ұлысбектер Маңлай Сүбені сойырғал құқытарына пайдаланды, оны тәуелсіз иелікке айналдыруға күш салды [29, 189].

М.Х. Дулати: "Әкемнен талай естігенімдей, Моғолстанның әйгілі аймағы Күлтөбеде ерте көктемде бие байланып, алғашқы қымыз ашытылып, моғолдың ежелгі салт-дәстүрі бойынша қымыз ішу тойы жасалады",- деді [8, 91].

Әу баста Есенбұға ханнан кейін, Тоғлық Темір ханнан басқа, моғол жұртында Шағатай хандарынан ешкім қалмаған еді. Тоғлық Темір өлгеннен кейін әмір Қамараддин Тоғлық Темір ханның барлық балаларының түбіне жетті. Тек қана Қызыр қожа хан қалған еді. Қызыр қожа балаларының ішінен моғол хандарының ең соңғысы - осы Мұхаммед хан [8, 94].

Есенбұға ханның әскерінің көптігі сонша олар үш қатар болып сап түзеп Әндіжанды айналдыра қоршады. Қорғанның әр тұсынан жер асты жол қазып, қорғанды алды. Мырза Әлі кучак хан сарайында (аркада) қалды. Ең соңында татуласып көп сыйлықтар тапсырды. Хан Әндіжан уәлаятының тұрғындарын түгел тұтқындап, барлығын алып оралды. Қазірге шейін сол тұтқынға алынған елдің ұрпақтары Қашқар мен Моғолстан жерінде тұрып жатыр [8, 110].

Сұлтан Әбу Саид мырза бұл хабарды естігенімен, Есенбұға ханға тойтарыс беруге дәрменсіз еді. Өйткені ол Моғолстанға барса, Есенбұға хан Моғолстаннан шеткері кетіп қалар еді. Самарқан әскерлеріне кең байтақ далада Есенбұға ханның қай түпкірге тығылып қалғанын табу қиын болмақ. Сондықтан олар амалсыз кері қайтпақ. Ал әскерлер кетісімен, Есенбұға хан да өз жұртына қайта оралады. Сөйтіп Есенбұға ханды жазалау мүмкін болмас еді [8, 110].

Екіншіден, Есенбұға ханның әскерінің көптігінен Сұлтан Әбу Сайд әмірлері оларға қарсыласуға шамасы келмейтін де еді. Сұлтан Әбу Сайд Есенбұғаға алданып Иракқа да бет ала алмай да қалды. Содан соң Есенбұға ханның ағасы Жүніс ханды Ирактан алғызып оған қарсы жіберді, ондағысы осылайша ағалы-інілі екеуі бір-бірімен тартысып жанжалдасып жатса, уәлаяттың шекарасы тыныш табар деген ойы еді [8, 110].

Сұлтан Әбу Саид Темір ұрпақтарының ішіндегі мемлекеттің тұтқасын мықтап ұстай білген теңдесі жоқ патша болды.

Жүніс ханға адам жіберіп, Иактан алғызды. Хорасанда ол Жүніс ханды Бағ-и заған бағындағы сарайға жайғастырды да оның құрметіне патшалық той жасады [8, 111].

Ханнан бөлініп әрқайсысы өз бетінше кетіп, қорған тұрғызған моғол әмірлері ханға да бағынбайтын. Хан да оларға тиіспей жүрген себебі - бір күндері өзіне қайта оралар деген үміті бар еді. Сол заманда Әбілхайыр ханның Дешті Қыпшақ даласына түгелдей билік жүргізіп отырған кез еді. Жосы ұрпағының сұлтандары жорық жасап, Жәнібек хан мен Керей хан одан қашып, Моғолстанға кетіп қалған еді. Есенбұға хан оларды құрметпен қарсы алып, қоныстануға Моғолстанның батыс жағындағы Шу өзені алабындағы Қозыбасыны берді. Олар бұл аймақта тыныш өмір сүрген. Әбілхайыр хан қайтыс болған соң өзбек ұлысы бір-бірімен шайқасып, араларында үлкен келіспеушілік туды. Жұрттың көпшілігі Керей хан мен Жәнібек ханның жанына кетіп қалды. Олардың саны екі жүз мың адамға жетті, оларды өзбек-қазақ деп атай бастады. Қазақ сұлтандарының алғаш билік жүргізуінің басы 870 (1465-1466) жылдан басталды. /Алла жақсы біледі/. 940 (1533-1534) жылға дейін қазақтар Өзбекстанның көп бөлігіне өз биліктерін толық жүргізген еді [8, 110].

Есенбұға хан заманынан Рашид хан уақытына дейін моғолдар мен қазақтар арасында достық пен татулық орнаған еді, алайда Рашид сұлтан оны бұзды [8, 111].

855 (1451-1452) жылы Әбілхайыр хан қайтыс болғаннан кейін, ел арасында алауыздық туып, елдің көбі қазақтың Керей хан мен Жәнібек ханына қосылды. Керей хан, Жәнібек хан мен Әбілхайыр хан балалары арасында бұрыннан қатты араздық бар еді. Сол себептен Әбілхайыр хан балалары моғол хандарымен де қас болды. Өйткені моғол хандары Керей хан мен Жәнібек ханның жақтастары еді. Әбілхайыр хан қайтыс болғаннан кейін олардың жұрты Буруж оғлан төңірегіне қайта топталды. Буруж оғлан Әбілхайыр ханның үлкен баласы болатын.

Керей хан мен Жәнібек хан толық күш алған соң Буруж оғлан олардан шет кетіп, Түркістан [қаласы] маңында болды. Моғолдардың Түркістанға келе жатқан хабарын естіп, біраз ойлана келе Қаратоғайдағы Жүніс хан ордасына шабуыл жасады. Тағдырдың жазғаны шығар, ол күні хан ордасының барлық адамы аң аулау үшін Сейхун дариясының арғы бетіне мұз үстімен өтіп кеткен еді [8, 119].

Анда жүрген Жүніс хан бұл хабарды естіген соң, жинала бастаған әскерлердің де түгелденуін күтпей, шұғыл жетіп үйге кірген Буруж оғланның басын кесіп, найзаға түйреп, жоғары шаншып қойды. 20 мың өзбектен құтылып кеткендер кемде-кем. Хан жеңіспен ордасына келді. Ертесінде әскерлер жиналған соң өзге өзбектердің соңына түсті. Әбілхайыр ханның тірі қалған сұлтандары да қашып кетті [8, 119]. Осылайша моғолдардың жеңіске жетті.

Жүніс хан қыс мезгілін Қаратоғайда өткізіп, көктем шыға Ташкентке келді. Ол өзі жеңіліс тапқан қалмақтардан қорқып, Моғолстан жаққа жайылым іздеп бара алмады. Со кезде Ташкент билеушісі қолға түсіп, оның айналасына жиналған моғол әмірлерінің барлығы да хан алдына барып, оған кезінде қарсы болған себебін - өздерінің қаладан қатты безгендігін, ал ханның қалаға әуес екендігін айтып түсіндірді. Хан тәуба етіп, бұдан былай қалаға беттемейтіндігін баяндады. Осы жағдайдың сарынында қалмақтар өз жұртына оралып, Моғолстан бос қалды. Хан моғолдар көшін бастап Моғолстанға келді [8, 120-121].

Жүніс хан қайта хан тағына отырған соң моғол елі мен әмірлері ханның бұдан былай өздерін қала мен уәлаятта тұруға әмір етуге уәдесін алды. Өйткені моғолдардың барлық сергелдеңі мен реніші осыдан шыққан еді. Хан шарасыздан уәдесін беріп, Моғолстанға келді. Амасанжы Тайшы және қалмақтар өз ордаларына оралып, моғол жері қалмақтардан босады. Хан қаланы ұмытып, бірнеше жыл Моғолстанда тұрды. Моғол ұлысы ханды әбден жақсы көріп бағынды [8, 121]. М.Х. Дулати өзінің туып өскен Моғолстан аймағы туралы саяси ақпарды ауқымды тұрғыда ашып көрсете білді. Және тағы бір ескеретін жағдай моғолдар деп аса сенімділікпен Моғолстан жұртын басып айтып кетті.

892 (1486-1487) жылы Сұлтан Жүніс хан қайтыс болған соң, сол жылғы кеңесте моғолдардың салтымен Сұлтан Махмұд хан таққа отырды. Мырза Омар Шейх пен Мырза Сұлтан Ахмет әр тараптан [Сұлтан Махмұд ханға] қарсылық әрекеттер жасауға кірісті. Әбілхайыр ханның баласы Буруж оғлан өлгенен соң, Шаһибек хан көп тауқымет тартқан. Ең аяғында шөл даладағы сергелдеңге шыдай алмай Мауараннаһрда Сұлтан Ахмет мырзаға нөкер болды [8, 139]. Қазақ хандары Керей мен Жәнібек хан балалары, Сұлтан Махмұд хан арасында ежелден келе жатқан достық "Шаһибек ханның біздің жауымыз екенін біле тұра оны неге Түркістанға әмір етіп тағайымдайсың?" - деп наразылық білдірді, осының салдарынан дау-дамайға айналды. Сөйтіп осы керістің салдарынан Сұлтан Махмұд хан мен өзбек-қазақ арасында екі рет шайқас болды. Екеуінде де Сұлтан Махмұд хан жеңіліске ұшырады [8, 142]. Осы қақтығыстар Моғолстан мемлекетінің саяси күш

куатын толықтай күйретті. Моғолстан мемлекеті XVI басында өмір сүруін тоқтатты.

Қырғыздар. Моңғолдардан Тұрфан мен Қашқар маңында отыз мыңдай адам қалған, ал Моғолстанды өзбек пен қырғыз басып алған. Қырғыздар да моғол тайпасынан бола тұра хандарға көп қарсылық жасағандықтан, олар моғолдардан бөлектеңіп кеткен. Моғолдар тұтастай мұсылман болып, ислам дініне кірген. Ал қырғыз сол күйінде кәпір болып қала берген, ол себептен де моғолдардан іргесін бөлектеген. Бұны ұзынырақ етіп түсіндіруіміздің мәні мынады: қазір моғолдар ең шетте жатқан әрі халқы аз ел болып отыр. Олардың істері жайындағы әңгіме моғолдардан басқа ешкімге қажеті жоқ. Сол себепті қадірлі кісілер мен ғалымдарға мұндай ауыр міндет (бұл "тарихты" жазуды) жүктеп, оларды қиын жағдайға тап қылмайын деген ойға келдім. Қабілет-қарымымның жеткіліксіздігі мен мүмкіндіктің жоқтығы маған кедергі бола алмады, қауқарсыз қауырсыным мен дәптердің шарасыз беттеріне мүмкіндігінше жазуға болатын оқиғаларды түсірдім",- деп Хайдар Дулати біздерге моғолдар ол бүгінгі ұлы жүз рулары мен қырғыздар екендігін тағы бір дәлелдеп кетті [20, 186]. Халқа халқы қарақалмақ, яғни моңғолдың әлсіз тобына жатса да, ұлы моңғол руларына топтастыра алмаймыз. Халкалықтардың жасанды тарихты жамылуы Қытай мемлекетінен қорғанудың тәсілі болар, әрі экономикалық тиімді факторлары әсер етері хақ. Ал, Моғолстан деген мемлекеттің Жетісуда бой көтеруі моңғолдардың "қара шаңырағы" деген мөр десек те болар.

За монгольскую эпоху (XIII-XV) о киргизах долго известий нет, и выступают они на сцену, как и дулаты, лишь в XV веке, во время падения власти джагатаидов в оставшейся было им верною восточной половине джагатаева улуса [16, 120].

Әбілғазы баһадүр хан: - "Қырғыз, Кәмкамжүтелінің баяны. Оғыз ханның Қырғыз атты бір немересі болып еді, бұлар соның нәсілінен. Бұл уақытта қырғыз нәсілінен аз кісі қалды. Моңғолдар мен басқа да рулар отқа өртеп, суға ағызып, олардың жерін басып алып, өздері кейін қырғыз атын алды" [9, 34]. Н. Аристов енесей қырғыздары мен Алатау қырғыздары шығу төркіні жағынан бірі-бірінен алшақ, мүлде қатысы жоқтығын айтады. Енесей

қырғыздары фин, неміс халықтарына тілі және түр-сипаты жағынан жақын, ақ-сары, көк көзі келеді деп ажыратып айтады [16, 232]. Көрші қырғыз елі моңғол халқының тармағынан болып шығады. Тарихымызда мәлім қырғыздарды төртінші жүзіміз деп баян ететін тұстан біздер қырғыздармен туысқандығымыздың жақын екендігін аңғарамыз. Оған бірден-бір дәлел этникалық түр сипатымыз, тіліміз және дәстүріміз жағынан ұқсастық айқын көрініс береді. Сонда моңғолдар Енесей қырғыздарын алмастырған болар.

Моғолстан мемлекеті де билеуші хан есімімен ұштастырылып: "Тоғылық-темір хан ұлысы", "Қызыр-қожа хан ұлысы" деп аталған. Деректемелерде "Ұлыс-и моғұл" деген этникалық-саяси атау да қолданылған (Низам ад-дин-Шаһи Зафар-наме) [29, 195]. Алайда осы мемлекеттің аумағы мен этникалық құрамы негізінде жаңадан бой көтерген Алаш жұртының сарқыншағы болған қазақ және қырғыз елінің іргетасы қаланды. Оның ішінде Моғолстан жұртшылығы негізінен қазақтың Ұлы жүз деп аталған ру тайпалық бірлестігі болып қалыптасты. "Ұлы" деген тенеу беріп, қазақтың бір тармағы, жүзі деп көрсету ұлт тамыры тарихынан терен мәлімет беретін атау алған еді. Кезіндегі Ұлы моғолдар елі, "Ұлыс-и моғұл", бүгінде негізінен қазақтың Ұлы жүзі деп тарих беттерінде жазылуда.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мұхамед Хайдар Дулати. Тарих-и Рашиди. - Алматы: Санат, 1999. 656 б.
2. Моңғолдың құпия шежіресі. (XII-XIII ғасырлардағы көшпелілер шежіресі) (Екінші басылым). - Алматы: Өнер, 2009 - 216 бет.
3. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық 2-том. - Алматы: "Атамұра", 2010. - 640 бет.
4. Әбілғазы баһадүр хан. Түрік шежіресі. - Алматы: Қазақстан, 1997. - 208 б.
5. Халид Құрбанғали. Тауарих хамса (бес тарих). - Алматы: Қазақстан, 1992. 228- б.
6. Аристов Н.А. Қазақ этногенезі мен этникалық тарихы. 2-ші бас. Толық. - Астана: "Астана кітап", 2007, - (Қазақ этнографиясының кітапханасы), 2-ші том - 372 б.

Olzhas KALAGANOV, *master, teacher of the Foreign and Russian languages chair, Karaganda Economic University of Kazpotrebooyuz, 100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Akademicheskaya str. 9, olzhas.zar@mail.ru, +77712854170*

Amina ZHUMAGALIYEVA, *master, teacher of the Foreign and Russian languages chair, Karaganda Economic University of Kazpotrebooyuz, 100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Akademicheskaya str. 9, zhumagalieva_amina@mail.ru, +77017581016*

FOREIGN LANGUAGE IN THE SPHERE OF TOURISM AND HOSPITALITY

The article is devoted to considering the prospects of foreign language training of bachelors for Tourism and Hospitality industry. Special attention is paid to the role of the interdisciplinary approach and psycholinguistics as the interdisciplinary science in solving a number of problems associated with the formation of linguistic competencies of future bachelors. The significance of the research within the professional discourse as one of the most effective ways to achieve the objective is discussed.

Keywords: language competence, psycholinguistics, professional discourse, tourism, hospitality

Олжас ҚАЛАҒАНОВ, *магистр, оқутушы, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, 100009, Қазақстан республикасы, Қарағанды қ., Академическая көш., 9, olzhas.zar@mail.ru, +77712854170*

Амина ЖУМАГАЛИЕВА, *магистр, оқутушы, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, 100009, Қазақстан республикасы, Қарағанды қ., Академическая көш., 9, zhumagalieva_amina@mail.ru, +77017581016*

ТУРИЗМ ЖӘНЕ ҚОНАҚЖАЙЛЫҚ САЛАСЫНДАҒЫ ШЕТ ТІЛІ

Мақала Туризм және қонақжайлылық индустриясына арналған бакалаврларды шет тілін оқыту перспективаларын қарастыруға арналған. Болашақ бакалаврлардың лингвистикалық құзыреттерін қалыптастырумен байланысты бірқатар мәселелерді шешуде пәнаралық ғылым ретінде пәнаралық тәсіл мен психолингвистиканың рөліне ерекше назар аударылады. Мақсатқа жетудің ең тиімді әдістерінің бірі ретінде кәсіптік дискурстағы зерттеудің маңыздылығы талқыланады.

Түйінді сөздер: тілдік құзыреттілік, психолингвистика, кәсіби дискурс, туризм, қонақжайлылық

Олжас КАЛАҒАНОВ, *магистр, преподаватель, Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, 100009, Республика Казахстан, г. Караганда, ул. Академическая 9, olzhas.zar@mail.ru, +77712854170*

Амина ЖУМАГАЛИЕВА, *магистр, преподаватель, Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, 100009, Республика Казахстан, г. Караганда, ул. Академическая 9, zhumagalieva_amina@mail.ru, +77017581016*

ИНОСТРАННЫЙ ЯЗЫК В СФЕРЕ ТУРИЗМА И ГОСТЕПРИИМСТВА

Статья посвящена рассмотрению перспектив обучения иностранным языкам бакалавров для индустрии туризма и гостеприимства. Особое внимание уделено роли междисциплинарного подхода и психолингвистики как междисциплинарной науки в решении ряда проблем, связанных с формированием лингвистических компетенций будущих бакалавров. Обсуждается значение исследования в рамках профессионального дискурса как одного из наиболее эффективных способов достижения цели.

Ключевые слова: языковая компетенция, психолингвистика, профессиональный дискурс, туризм, гостеприимство

Reforming socio-economic relations in Kazakhstan, the signing of the Bologna Agreement, the expansion of the tourism and hospitality industries, as well as the strengthening of ties with foreign partners, lead to a sharp increase in the need for specialists who speak foreign languages. At the same time, the requirements for their level of training are also increasing. In such a situation, a high level of proficiency in a foreign language turns into educational value. According to the Bologna Convention, the training of bachelors of a

new generation requires a more thoughtful attitude of the students themselves to the learning process and steadily leads to a reduction in the time for determining priorities. The processes of globalization at the present stage undoubtedly develop society, but at the same time shorten the period of study within the framework of modern educational trajectories. The main problem of vocational education today is the problem of transferring knowledge from the field of their mastery into the professional sphere. It is due to the

contradictions between the content, forms and conditions of cognitive activity and assimilable professional activity. The solution of this problem, in turn, requires more active involvement of students in solving their own educational and socio-cultural problems. This is of particular importance in the preparation of bachelors in the field of tourism and hospitality, especially if we take into account the significant innovative changes in the tourist sector of the economy at the present stage. It should be noted that the steady growth in the number of objects of international importance in the Republic of Kazakhstan, the expansion of recreational zones and objects not only in our country, but also abroad. All this requires the involvement of highly qualified specialists in the field of tourism and hospitality, as well as linguists with in-depth knowledge of tourism and hospitality. Attention is drawn to such an extremely important circumstance: as part of the training of specialists in tourism and hospitality, many countries are guided by the Global Code of Ethics for Tourism adopted in 1999 by the WTO General Assembly, the core position in education says: "Entrepreneurs and employees of the tourism sector and related industries have the right and the obligation to undergo proper initial training and constantly improve their training and professional qualifications." The training of such kind of service personnel implies a professional knowledge of foreign languages at a sufficiently high level, which will help to attract foreign capital to this sector of the economy and to get more profit. Therefore, it is necessary at the very early stages to begin training staff in the field of tourism and hospitality in a foreign language.

In order to prepare bachelors in a foreign language to be successful and promising, it is necessary to acquaint students with new trends in the scientific paradigm, where, along with other equally important branches of knowledge, one of the leading places belongs to interdisciplinary approaches. Moreover, at the present stage, the expediency of establishing interdisciplinary connections between high school general scientific and major disciplines is seriously substantiated, which is one of the defining conditions for the development of students educational and professional motives. The modern concept of higher education implies the formation of metaprofessional thinking on the basis of methodological competence, value orientation and readiness for innovative professional activity in future bachelors.

However, proficiency in a foreign language is possible only with the constant application of knowledge in practice, which allows you to make a communicative approach leading in teaching a foreign language, in order not only to expand the general linguistic outlook of students, but also to develop the skill of applying the acquired knowledge of a foreign language in various communication situations. Thus, within the framework of the modern concept of higher education, the teacher should implement innovative approaches to teaching foreign languages, which are used throughout the civilized world of education and are aimed at organizing the creative process of interpersonal interaction in the system of classroom

training according to the scheme: teacher - student - student.

It is necessary to take into account the fact that, at the present stage, Western and domestic linguistics are increasingly considered from the perspective of psycholinguistic studies, which primarily include problems of speech generation and perception, speech communication, as well as applied aspects of the theory of speech activity. That is why there is a need to transfer this kind of knowledge to students of non-linguistic specialties as well. Indeed, in the system of vocational training of students, a foreign language is considered not only as a goal, but also as a means of developing a student's personality, taking into account his motives, interests, needs and abilities. In the framework of the Bologna Convention, obtaining such knowledge is mandatory for European bachelor and master students.

In this sense, the most striking example is psycholinguistics, which, being an interdisciplinary science, was designed to solve the global problems of modern linguistics in order to determine the place of other studies in the linguistic paradigm at this stage of development of this branch of science. That is why, to study the basics of psycholinguistic studies, the course "Introduction to Psycholinguistics" was introduced, in particular, for bachelor-linguists, which allows analyzing psychological and linguistic patterns in generating speech in all spheres of human activity. It is also necessary for the assimilation, analysis of information and its transfer for realization in speech communication in the process of accumulation and assimilation of linguoculturological, ethnopsycholinguistic, as well as applied (psychological, linguistic and informational) material through the implementation of all the knowledge and skills accumulated in the course of classes.

The tourism business is particularly developed and has a lot of directions. It includes international tourism, and the main condition for working in this area is an excellent knowledge of English as a language of intercultural communication. of travel agencies English is necessary for communication with clients from different places of the planet for employees. The quality of service depends on the language skills: ability to organize a trip, meet a client, provide hospitality, lodge a client in a hotel, resolve a conflict situation, provide various services - all of this is the responsibility of workers in the tourism sector. Moreover, there is always the opportunity to develop professionally in this direction. Language is necessary not only for travel agents, but also for professionals working in the hotel business and resorts, as well as guides and organizers of cultural events.

Often, tourists from Russia and the CIS countries abroad find themselves in rather critical and ridiculous situations due to ignorance of the language of the country where they come as tourists or employees of various companies. They may well be the victims of fraudsters, currency exchangers, employees of hotels and shops. To stay in countries where the official spoken language is English, not enough knowledge of the basics of the language that you acquired in school and university, where we studied only grammar. As a rule, you will not be able to understand what the staff of a

hotel or a shop says to you, much less to communicate with them.

It is necessary to know the spoken language. After all, you just need to protect yourself in a foreign country, as there may be unforeseen circumstances of a different nature, where you will need to protect your interests. Possessing colloquial English, you can bargain with the purchase of a product, ask the right way to your hotel. Why precisely English? Because it is international, it is spoken in all countries of the world, even if it is not the official language there. With the knowledge of English, traveling in a foreign country will be more pleasant and comfortable.

There are some advantages of the tourism and hospitality spheres:

1. Travels. This is the best in such a career. A great option for those who want to travel around the world. Wherever in the world you go, there are hotels and hotels everywhere. Everywhere there are tourists. Now people can go anywhere, and therefore jobs are everywhere.

2. A huge number of foreign friends, colleagues and clients. This can be called a "network" of professional and friendly relations with people. English is the ideal language for international tourism because you can communicate with people from all over the world. That is, your "network of connections" will constantly grow. The more different people you know, the better you understand how life is organized in the world, and this will help you find more opportunities to work in the future.

3. Perspective future. It is a growing industry with a large variety of jobs. If you start working in this area, you will have many opportunities to learn new things, meet new people, change jobs, visit new places, learn new foreign languages, get promoted and start making more money.

A competitive specialist in the modern world is a person with knowledge of at least one foreign language. According to the scientist-methodologist A.N. Shchukin, the profile of teaching a foreign language is a complex type of training in a particular area of knowledge, which depends on the capabilities and characteristics of an educational institution, as well as on the desires and needs of students studying a foreign language [1, p. 79-94].

According to the concept of the Russian scientist-teacher I.L. Bim, the philological profile of education allows you to provide fluency in the language within the boundaries close to the level of a native speaker, and the possibility of professional activity as a teacher, translator, philologist [2, p. 8-14]. It can also serve as a basis, a foundation for the further specialization of teaching.

With a non-philological profile, a foreign language can be not only a goal, but also a means of studying another non-linguistic subject matter, such as, for example, tutoring, computer science, public relations, restaurant business, hotel industry, etc., ensuring proficiency in the professional and business language. communication with the prevailing possibility of written communication (reading, writing). Mastering the skills of oral speech communication with a non-

philological profile is rather difficult, therefore, the focus is on written communication (reading and writing). It includes several types of professional speech activity:

1. Reading and translation: reading printed, handwritten and electronic texts in order to extract the necessary information and its analysis, in particular reading texts in the specialty (educational and methodical courses of the authors E.V. Moshnyaga "Hospitality Tourism", "English for Travel", G. Sayrett "English for Travel Agencies". Reading and translation of original texts in the specialty with partial reliance on a dictionary (advertising booklets, prospectuses, descriptions, tourist reviews), documents of a legal nature (contract for the provision of tourist services); written and oral translation from a foreign language and into a foreign language of information relating to the sphere of basic professional activity (using a dictionary); development of skills to overcome various types of language difficulties (lexical and phraseological, grammatical, stylistic).

2. Writing skills: the ability to write business documents (letters, contracts, contracts, faxes, emails), conduct business correspondence, write a resume, CV (curriculum vitae - description of life and professional skills). Following B. Spolsky, we believe that in this kind of speech activity, it is necessary to focus on objective diagnostic tools, having stopped our choice, in particular, on written testing (input, intermediate, final) [3, p.1].

3. Listening, the main focus is on the formation of the ability to isolate basic information while listening to text of medium duration (2-3 minutes) with the "removal" of a certain part of difficulties through a series of preparatory exercises and familiarization with the form of follow-up control (scheme, table, questions, to be answered, etc.) [4, p. 3-13].

4. In speaking skills, the teacher focuses on building monologue and dialogical statements with predetermined content (description, narration, reasoning), invites students to participate in discussions on specialized topics (travel, hotel accommodation, national cuisine, etc.).

The non-philological learning profile determines the optimal conditions for the functioning of the foreign language teaching system, including goals, objectives, content, methods, principles and means of teaching. It promotes practical mastering of the language only in the areas of professional communication, while the philological profile implies the fluency in the language at the final stage of specialist training.

According to the latest media reports, the Kazakhstani economy loses 47% of the profits due to the low level of proficiency in a foreign language (especially English), this is due in particular to the fact that there are gaps that lead to serious failures in the implementation of professional activities, for example, to a misunderstanding in procedures for conducting business negotiations internationally. If you pay attention to the number of hours of foreign language allotted for bachelor's studies in tourism and hospitality, management, economics and finance in individual Russian universities, the question arises: how can a teacher be able to overcome the disadvantages of future

bachelor's language training and carry out this training in full volume? But in many highly developed countries (for example, in Germany, Italy, Japan) the role of a foreign language (especially English) in the content of education increases from year to year. By increasing in the curriculum the hours set aside for the study of foreign languages, as well as sending students to study abroad, officials in these countries justify such an educational policy by increasing the mobility of the workforce. This aspect is also important for the involvement of various sectors of society in the process of internationalization, which requires improving and increasing the teaching of a foreign language at all levels of the system of continuous education. The above very objectively indicates the need to significantly expand the boundaries of the Bologna Agreement, of which our country is a participant and implementing partner, and whose framework restrains the solution of the above problems.

Of course, modern pedagogical thought offers various approaches to their solution. However, in the context of a non-linguistic university, one of the most acceptable ways to achieve the objectives is to implement the research within the framework of the domestic psycholinguistic paradigm. Consider this process in more detail.

According to Wilhelm von Humboldt, the language is part of the culture of the people. This is a manifestation of the national spirit. Language in its interdependent relations is the creation of the national language consciousness, because it develops according to the laws of the spirit, and therefore according to the laws of human consciousness [5, p. 301-303].

Analyzing the role of language and consciousness in the framework of professional mastery of linguistic knowledge, skills and abilities, it should be noted that modern processes of globalization, integration and differentiation make scientists somewhat differently consider many scientific theories and evolutionary processes occurring at this stage in the development of society. There is a growing interest in various phenomena of language and culture, which determine the uniqueness of certain groups of people, identified on any basis and united by value guidelines that influence the interaction of representatives of various corporate cultures. This should include subcultures, which include representatives of the same professional group, united by the interests of various theories of their professional group, including representatives of the subculture, owning and not owning information on this subject.

In the past century, linguistics was focused on the study of various structural elements of the language: its grammatical form, different lexical units (words, phrases, phrasal elements of the language), which helped to find social class, professional, age differences within linguistic groups, and also reflected the belonging of speakers language to various territorial dialect groups that retain specific local features. In each language,

vocabulary is differentiated by style and forms the basis of the language.

As English became the language of international communication, modern technology and commerce, its importance grew. An increasing number of firms and enterprises are interested in the creative and professional exchange of both information technologies, know-how achievements, and the staff of those and others [6, p. 91-104].

There is a growing need for the creation of specific areas in teaching a foreign language. Traditionally, linguistics was engaged only in the study and description of the rules of language use.

Today, linguistics can be attributed to promising sciences, which readily use in their research the latest advances in psycholinguistics and ethnopsycholinguistics. This allows us to take into account the peculiarities of production and speech perception both in ontogenesis and at different stages of personality formation and formation, as well as the stages of speech communication between representatives of various ethnic groups and peoples, as well as their cultures at the present stage of civilization development.

Therefore, the application of innovations in the science of language is becoming more and more obvious, as well as the application of an interdisciplinary approach within the framework of professional discourse, which is undoubtedly influenced by the cultural component of the nations in which it is carried out. One cannot but agree with the opinion of N.V. Ufimtseva and E.V. Kharchenko, who also recognize the influence of national culture on all subcultures existing within its framework, including corporate ones [7, p. 11-12].

That is why the need to study psycholinguistics and ethnopsycholinguistics within the framework of modern linguistics does not cause any doubts in modern linguists.

Reference list:

1. Shukin A.N. Teaching of foreign languages. Theory and Practice, M., 2004. C. 79-94.
2. Bim I.L. The problem of profile teaching of foreign languages № 6. C. 8-14.
3. Spolsky B. Measured words: the development of objective language testing. Oxford, 1995.
4. Sparks R.L., Ganschow L. Foreign language learning differences: affective or native language aptitude differences? // The Modern Language Journal. 1991. Vol. 75, issue 1. P. 3-13.
5. Humboldt V. "Thinking and Speech" // [FAV. Works on linguistics]. (Translated from German) M.: Progress, 1984. 400 p. P. 301-303.
6. Sokolova E.U. "Psycholinguistic research of language consciousness in corporate communication" // Collection of proceedings. M.: RIPO IGUMO, 2008. 148 p. P. 91-104.
7. Harchenko E.V. "Models of speech behavior in professional communication." Chelyabinsk: Publisher: SUsU, 2003.

Гульбаршын БЕЛГИБАЕВА, кандидат педагогических наук, Карагандинский Государственный университет им. Е.А. Букетова 100026, Республика Казахстан, г. Караганда, ул. Карбышева 7, каб 304
belgibaeva64@bk.ru, +77014453955

Гүлден ТЕМИРХАНОВА, магистрант, Карагандинский Государственный университет им. Е.А. Букетова, 100026, Республика Казахстан, г. Караганда, ул. Карбышева 7,
dentemira@mail.ru, +77765964555

НАБЛЮДЕНИЕ КАК МЕТОД ИССЛЕДОВАНИЯ В ПСИХОДИАГНОСТИКЕ

В данной статье выделяются и описываются характерные особенности наблюдения, как метод исследования в психодиагностике. В статье раскрываются содержание понятия наблюдения, методы и этапы наблюдения, виды наблюдений. Целью статьи является практическое применение методики наблюдения исследования для психологов-педагогов в своей профессиональной деятельности.

Ключевые слова: психолог, индивид, метод исследования, наблюдение, профессиональная деятельность, педагогическое исследование.

Гүлбаршын БЕЛГИБАЕВА, педагогика ғылымдарының кандидаты, Е.А. Букетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті 100026, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ. Карбышев көшесі, 7, каб. 305
belgibaeva64@bk.ru, +77014453955

Гүлден ТЕМИРХАНОВА, магистр, Е.А. Букетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті 100026, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ. Карбышев көшесі, 7, dentemira@mail.ru, +77765964555

ПСИХОДИАГНОСТИКАДАҒЫ ЗЕРТТЕУ ӘДІСІ РЕТІНДЕ БАҚЫЛАУ

Бұл мақалада психодиагностикадағы зерттеу әдісі ретінде бақылаудың тән ерекшеліктері сипатталады. Мақалада: бақылау ұғымының мазмұны, бақылау әдістері мен кезеңдері, бақылау түрлері ашылады. Мақаланың мақсаты психолог-педагогтарға өз кәсіби қызметінде зерттеуді бақылау әдістемесін практикалық қолдану болып табылады.

Түйінді сөздер: психолог, индивид, зерттеу әдісі, бақылау, кәсіби қызмет, педагогикалық зерттеу.

Gulbarshyn BELGIBAeva, candidate of Pedagogical Sciences, Karaganda State University. E.A. Buketova, 100026, Republic of Kazakhstan, Karaganda, st. Karbysheva 7, office 304
belgibaeva64@bk.ru, +77014453955

Gulden TEMIRKHANOVA, magister, Karaganda State University. E.A. Buketova, 100026, Republic of Kazakhstan, Karaganda, st. Karbysheva 7, dentemira@mail.ru, +77765964555

CONTROL AS A METHOD OF RESEARCH IN PSYCHODIAGNOSTICS

This article highlights and describes the characteristics of observation as a method of research in psychodiagnosis. The article reveals the content of the concept of observation, methods and stages of observation, types of observations. The purpose of the article is the practical application of research observation methods for psychologists-teachers in their professional activities.

Keywords: psychologist, individual, research method, observation, professional activity, pedagogical research.

На этапе становления интеллектуальной, культурной, информационной цивилизации XXI века предложены устойчивые подходы к формированию профессионально-педагогической культуры педагога-психолога. В современных социокультурных условиях, осознание того, что устойчивое развитие общества, новые стратегические ориентиры в экономике, политике, необходимость для людей, чтобы развивать новых социальных ролей с учетом открытости общества, его быстрой информатизации и динамичности - все это кардинально изменило требования к образованию [1,2]. Становится все более очевидным, что любая модернизация системы образования в

первую очередь Учитель как носитель культуры, научного знания, культурно-педагогического наследия общества.

В контексте модернизации образования в Республики Казахстан, переход на двенадцатилетнюю систему образования, педагогические психологи сталкиваются с проблемой решения социально-педагогических задач с учетом мировых тенденций и закономерностей развития образования. В государственной программе развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы. Она ориентирована на формирование профессионально компетентной личности, конкурентоспособного специалиста, который способен самостоятельно и

творчески решать профессиональные задачи, осознавать личную и общественную значимость профессиональной деятельности, нести ответственность за ее результаты [3]. В результате конкурентным ресурсом деятельности педагога являются не столько специальные знания, овладение информацией, освоенные технологии обучения и воспитания, сколько общая и профессионально-педагогическая культура обучающихся. При решении проблемы формирования профессионально-педагогической культуры педагога в системе повышения квалификации важно не только овладеть культурно-педагогическим наследием, но и включить педагога в процесс инновационной деятельности по созданию и внедрению педагогических инноваций.

Следовательно, в "эпоху знаний", "общество знаний", в "эпоху культурной личности" образование взрослых перестает означать только передачу знаний, оно становится обменом человеческим опытом и интересами, которые впоследствии помогают строить как жизнь каждого индивида, так и жизнь общества. Успешный переход к рыночной экономике и обществу, основанному на знаниях, должен сопровождаться процессом непрерывного образования - пожизненного обучения [4, С.69].

Развитие образования, повышение эффективности всего педагогического процесса связаны многими современными философами, психологами и педагогами с профессиональным успехом педагога. Профессиональная успешность создает реальные предпосылки для самореализации и развития творческих способностей учителя. Оно влияет на личность педагога в целом, помогает осознать себя и значимость своей деятельности, а также стимулирует формирование интегративных социокультурных, интеллектуальных, нравственных качеств, степень развитости которых входит в профессиональную культуру специалиста.

Одним из важных аспектов в психологии является то, что психолог должен обладать достаточным количеством профессиональных знаний и умений. Однако только наличие знаний не гарантирует достижение одной из главных целей профессиональной деятельности психолога - нахождение (понимание) реальной причины того или иного психологического явления, поступка или поведения человека в целом.

Для повышения эффективности профессиональной деятельности психологам необходимо обеспечить достаточное количество совершенных психологических наблюдений, характеризующихся высоким разрешением. Однако это не будет фундаментальным решением проблемы, поскольку в настоящее время психодиагностика достигла такой стадии, когда только увеличение количества методик или их совершенствование уже не может обеспечить существенного улучшения профессиональной деятельности психологов [5].

В своей профессиональной деятельности психолог непосредственно занимается наблюдаемыми симптомами, внешними поведенческими показателями на основе исследования, сравнения,

интерпретации которых он должен вынести суждение об определенном психологическом явлении, его причинах, которые не поддаются непосредственному восприятию. Таким образом, он оперирует двумя составляющими частями объекта психодиагностического исследования - внешней (видимой) и внутренней (невидимой), которые должны одновременно находиться в поле его профессионального сознания.

Есть способы познания объективной реальности, это методы исследования. С помощью методов каждая наука извлекает информацию об изучаемом предмете, анализирует и обрабатывает полученные данные.

"Часто говорят, и не без основания, - писал И. П. Павлов, - что наука движется толчками в зависимости от успеха техники. С каждым шагом техники вперед мы, кажется, поднимаемся на ступень выше, с которой открывается более широкий горизонт с невиданными ранее объектами" [6].

Методы научного исследования всегда тесно связаны с объектом познания и исследования. Средства извлечения информации должны соответствовать специфике предмета. Это означает, что наука должна разрабатывать и использовать свои собственные методы, отражающие особенности изучаемых явлений.

Основным критерием педагогических исследований является то, что они должны быть спланированы, организованы и проведены таким образом, чтобы не нанести ни малейшего вреда здоровью и развитию субъектов. Преимущество в том, что они оказывают положительный воспитательный эффект.

Мы будем называть традиционные методы доставшиеся современной педагогике по наследству от исследователей, стоявших у истоков педагогической науки. Эти методы используются Платон и Квинтилиан, Коменский и Песталоцци. Традиционные методы педагогического исследования включают наблюдение, изучение опыта, первоисточников, беседу. [7]

Наблюдение является наиболее доступным и распространенным методом изучения педагогической практики.

Наблюдение считается старейшим психологическим методом. Наблюдение-это описательный метод психологического исследования, заключающийся в целенаправленном и организованном восприятии и регистрации поведения изучаемого объекта. Наблюдение-это целенаправленное, организованное и определенно фиксированное восприятие исследуемого объекта. При наблюдении явления изучаются непосредственно в тех условиях, в которых они происходят в реальной жизни. Наблюдение применяется, когда невозможно или невозможно вмешаться в естественный ход процесса.

Наблюдение, как метод исследования в психодиагностике, может быть разным. Он может быть осознанным и нет, внешним и внутренним, сплошным и выборочным, систематическим. Главными особенностями метода наблюдения являются: непосредственная связь наблюдателя и

наблюдаемого объекта; пристрастность (эмоциональная окраска) наблюдения; сложность (порой невозможность) повторного наблюдения. В естественных науках наблюдатель, как правило, не влияет на исследуемый процесс (явление). В психодиагностике существует проблема взаимодействия наблюдателя и наблюдаемого. Если субъект знает, что за ним наблюдают, то присутствие исследователя влияет на его поведение. Ограничения метода наблюдения привели к другим, более "совершенным" эмпирическим методам исследования: эксперименту и измерению [8].

Преимущества метода наблюдения - позволяет напрямую и зафиксировать акты поведения, позволяет одновременно охватить поведение ряда лиц по отношению друг к другу или к определенным задачам, предметам и т. д. Также позволяет произвести исследование независимо от готовности наблюдаемых субъектов. Достичь многомерности охвата, то есть фиксации сразу по нескольким параметрам - например, вербального и невербального поведения. Недостатком метода наблюдения является множественность мешающих факторов. Наблюдателя настроение, социальное положение наблюдателя по отношению к наблюдаемому, предубеждение наблюдателя, комплексность наблюдаемых ситуаций, эффект первого впечатления, усталость наблюдателя и наблюдаемого, ошибки оценки, "эффект снисходительности", ошибка усреднения (боязнь крайних суждений), ошибки моделирования, ошибка контрастности. Сингулярность наблюдаемых обстоятельств, приводящая к невозможности сделать обобщающий вывод, основанный на изолированных наблюдаемых фактах. Необходимость классификации результатов наблюдений. Потребность в больших затратах ресурсов (времени, человека, материала). [9]

Виды наблюдения: наблюдение, как метод исследования в психодиагностике, может быть различным. Бывает: полевые (в быту) и лабораторные, явные и скрытые, прямые и косвенные, включенные (которые могут быть открытыми и закрытыми) и не включенные, прямые и косвенные, непрерывные и выборочные (по определенным параметрам).

Результаты наблюдений, проведенных в исследовательских целях, как правило, фиксируются в специальных протоколах. Хорошо, когда наблюдение ведется не одним человеком, а несколькими, а затем полученные данные сравниваются и обобщаются (методом обобщения независимых наблюдений) [8]. При использовании метода наблюдения необходимо максимально полно соблюдать следующие требования: предварительно запланировать программу наблюдения с выделением наиболее важных объектов и этапов наблюдения. Проводимые наблюдения не должны влиять на естественный ход изучаемого явления. По наблюдению того же психического явления целесообразно проводить на различных лицах. Даже если объектом изучения является конкретный человек, лучше и глубже познать его, сравнивая с другими. Наблюдение должно быть повторным, а при

изучении личности - систематическим. Важно, чтобы она была последовательной, то есть повторные наблюдения учитывали информацию, полученную из предыдущих наблюдений.

Этапы исследования путем наблюдения:

1. Определение предмета наблюдения, объекта, ситуации.
2. Выбор метода наблюдения и регистрации данных.
3. Создайте план наблюдения.
4. Выбор метода обработки результатов.
5. На самом деле наблюдение.
6. Обработка и интерпретация полученной информации.

Наблюдение может осуществляться непосредственно исследователем, либо посредством приборов наблюдения и фиксации его результатов. К ним относятся аудио -, фото -, видеотехника, специальные смотровые карты.

Научное познание как способ отражения реальности неизменно предусматривает восприятие особенностей явлений природы и сфер человеческой деятельности. Говоря в широком смысле, любой метод эмпирического исследования содержит в себе элементы наблюдения за объектами с целью изучения их специфики и изменений. Более того, эксперимент, тестирование, устный или письменный опрос, экспертная оценка, контент-анализ и др., вполне могут рассматриваться как типы наблюдений, различающиеся по своим условиям и характеру процедур, выполняемых в этом процессе. Однако в научной традиции давно закрепился особый, относительно независимый наблюдательный метод, сочетающий наблюдение и самонаблюдение (интроспекцию). Конечно, в рамках конкретной науки, этот метод приобретает свое специфическое содержание. Тем не менее, она, безусловно, основана на двух принципах: пассивности субъекта познания, выражающейся в отказе от вмешательства в изучаемые процессы с целью сохранения естественности их протекания; - непосредственности восприятия, подразумевающей ограничение возможности получения данных пределами наглядно представленной ситуации настоящего (там обычно что происходит "здесь и сейчас").

В психологии под наблюдением понимают метод изучения психических особенностей индивидов на основе фиксации проявлений их поведения. Невозможно наблюдать внутренние, субъективные сущности мышления, воображения, воли, темперамента, характера, способностей и т. д., взятые сами по себе, вне конкретных внешних проявлений. Предметом наблюдений являются вербальные и невербальные акты поведения, которые происходят в конкретной ситуации или среде. Они выделены и должным образом зарегистрированы, становятся характеристиками интеллектуального и личностного развития, динамики достижений, выраженности состояний и многое другое.

В зависимости от степени вовлеченности исследователя в исследуемую среду существуют два вида наблюдений: - включенные, когда происходит личное участие наблюдателя в воспринимаемой и фиксируемой им деятельности. Однако, другие люди

обычно считают его участником события, а не наблюдателем; - сторонние, когда событие происходит без непосредственного участия наблюдателя, действуя как бы "со стороны". Следует отметить, что в большинстве случаев поведение людей резко меняется, если они замечают, что они стали объектом исследования. Таким образом, нарушается требование сохранения естественных условий изучаемой деятельности. Но на практике по этическим или иным причинам, далеко не всегда можно провести исследование их психических особенностей, которые невидимы для субъектов.

Все виды наблюдений могут быть объединены различными способами. Контролируемое наблюдение-заранее предвидит ситуации наблюдения и конкретные способы регистрации фактов; используется в описательных и экспериментальных исследованиях, когда исследователь знаком с изучаемым явлением.

Неконтролируемое наблюдение применяется в исследованиях разведывательного плана с целью предварительного знакомства с проблемой, в ходе реализации отсутствует детальный план действий наблюдателя, определены лишь самые общие черты ситуации. Открытое наблюдение: предполагает предупреждение наблюдаемого о наблюдении, проводится с целью изучения психологической совместимости группы, экипажа, а также выявления лиц, склонных к отклоняющемуся поведению.

Скрытое наблюдение - осуществляется наблюдателем инкогнито, когда наблюдаемые не знают, что они являются объектом исследования,

Включенное наблюдение-сам наблюдатель является членом группы, поведение которой он исследует: вовлекает наблюдателя, непосредственно участвующего в событиях, исследователь может не выделяться как наблюдатель (скрытое включенное наблюдение), проводя исследование этого множества как бы изнутри. Метод наблюдения является одним из наиболее сложных и трудоемких методов исследования, предполагающий составление программы наблюдения.

Программа предписывает этапы процедуры исследования с использованием метода наблюдения: выявляется проблемная ситуация, определяются цели и задачи, определяется объект наблюдения (отдельные лица или группа), субъект наблюдения (индивидуальное или групповое поведение), ситуации наблюдения; выбирается метод наблюдения и регистрации данных; строится план наблюдения (ситуации - объект - время); выбирается метод обработки результатов; наблюдение осуществляется в соответствии с планом; обработка и интерпретация полученной информации. Для регистрации различных действий объекта наблюдения (единиц наблюдения) используются следующие документы: карта наблюдения - предназначена для регистрации признаков

наблюдения в строго формализованном и, как правило, в кодированном виде; протокол наблюдения - предназначен для комбинированной регистрации результатов наблюдения в формализованных и неформализованных процедурах. Отражает алгоритм взаимодействия различных карт наблюдения; дневник наблюдателя - предназначен для записи результатов наблюдения и сведения. Он отмечает не только информацию об объекте, но и действия исследователя в ходе наблюдения, дается оценка инструментария. Таким образом, подводя итог вышесказанному, можно сделать вывод, что наблюдение отличается от пассивного созерцания окружающей действительности тем, что оно: подчинено определенной цели; осуществляется по определенному плану; оснащено предметными средствами для осуществления процесса и фиксации результатов. Наблюдение отличается разнообразием видов и имеет свои специфические особенности. Наблюдение применяется, когда невозможно или невозможно вмешаться в естественный ход процесса. От соблюдения правил наблюдения зависит его выполнение. Очень важно, чтобы психолог соблюдал этические нормы, анонимность. Наблюдение-активная форма чувственного познания, позволяющая накапливать эмпирические данные, формировать первоначальные представления об объектах или проверять связанные с ними исходные предположения. Наблюдение исторически является первым научным методом психологических исследований.

Список литературы:

1. Концепция образования Республики Казахстан до 2015 года // "Учитель Казахстана", № 1-2, 15 января 2010. - 2-6 с.
2. Садыков Т.С., Абылкасымова А.Е. Методология 12-летнего образования // Учебное пособие.- Алматы: НИЦ "Гылым", 2009. - 116 с.
3. Государственная программа развития образования в Республике Казахстан на 2011-2020 годы // "Казахстанская правда", 16 октября 2010. - 7-9 с.
4. Образование через всю жизнь: взгляд из Боровичей // Под ред. Гаврикова А.Л., Литвиновой Н.П., Шерайзиной Р.М.- Боровичи, 2010. - 116 с.
5. Ануфриев А.Ф. Психологический диагноз. - М.: Альфа, 1993.
6. И.П. Подласый. Педагогика. - М.: Владос, 1999. - 44 с.
7. И.П. Подласый. Педагогика. - М.: Владос, 1999. - 49 с.
8. Абрамова Г.С. Общая психология. - М.: Академический проект, 2003. - 230 с.
9. Ганзен В.А., Балин В.Д. Теория и методология психологического исследования // Учебное пособие. - СПб.: РИО СПб ГУ, 2001. - 180 с.

Мәнетай БӘДЕЛХАН, аға оқытушы, Қазтұтынуодағы Қарағанды Экономикалық Университеті,
Қазақстан Республикасы, 100009, Қарағанды қаласы, Академиялық көш., 9, manatay@bk.ru,
87021645843

ҚЫТАЙ ИЕРОГЛИФТЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ДАМУ КЕЗЕҢДРІ

Бұл мақалада Қытай иероглифтерінің ерекшеліктері және даму кезеңдрі туралы айтылған. Қытай тіліндегі аса күрделі мәселенің бірі Қытай иероглифтерін еске сақтау және әр иероглифтердің шығу тарихын білу. Иероглифтердің әр даму кезеңдерін еске сақтау қажеттігі қарастырылған.

Түйінді сөздер: иероглиф, иероглифтік жазба, иероглифтерді реформалау кезеңдері, иероглифтердің даму жолдары, Қытай иероглифтері.

Манетай БАДЕЛХАН, старший преподаватель, Карагандинский экономический университет
Казпотребсоюза, Республика Казахстан, 100009, город Караганда, ул.Академическая,9,
manatay@bk.ru, 87021645843

ОСОБЕННОСТИ И ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ КИТАЙСКИХ ИЕРОГЛИФОВ

В данной статье описаны особенности китайских иероглифов и этапы развития. Нужно знать, что в китайском языке самой большой проблемой является запоминание китайских иероглифов, а также историю появления каждого иероглифа. Также рассмотрена необходимость запоминания каждого из этапов развития иероглифов.

Ключевые слова: иероглиф, иероглифическое письмо, этапы реформирования иероглифов, пути развития иероглифов, Китайские иероглифы.

ManatayBADELKHAN, Senior teacher, Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz, The Republic of
Kazakhstan, 100009, Karaganda, Akademicheskaya street, 9, manatay@bk.ru, 87021645843

THE PECULIARITY AND STAGES OF CHINESE CHARACTERS DEVELOPMENT

This article describes the features of Chinese characters and stages of development. It is necessary to know that in Chinese the biggest problem is to remember Chinese hieroglyphs, as well as the history of the appearance of each hieroglyph. Also the article considered the need to remember each of the stages of the development of hieroglyphs.

Keywords: hieroglyph, hieroglyphic script, the stages of reforming the hieroglyphs, the ways of hieroglyphs' development, Chinese hieroglyphs.

Қытай иероглифтері- әлем халықтарының әрқилы жазбаларының ішінде ерекше және өзгеше. Ертеректе иероглифтер 3500 жыл бұрын пайда болған деп саналған. Кейбір ғылымдар иероглифтер 6000 жыл өмір сүріп келеді дейді "Иероглиф" - сөзі грек сөзінен шыққан. Оның бірнеше мағанасы бар. Бірінші мағанасы "тастарда қашалған ұлы хаттар". "Иероглиф" түсінігі және "Иероглиф жазбалары" кең ұғым алады және оның мағанасы ежелгі грек ғана емес, басқа да соның ішінде қытай, египет,маия,ассиро-вавилон жазбалары бейнеленеді, бірақ бұл елдердің бәрінде иероглиф тек тарихи жазба болып қалады, ал қытай иероглификасы қазірге дейін дамып, жаңарып қолданылып келе жатыр.Шамамен қытай тілінде 60 000 жуық иероглиф бар десек, соның ішінде 47 мыңнан астамы әйгілі Канси сөздігіне енгізілген.Оның ішінде 3000 -нан астамы бұқаралық қолданыста орын алады Иероглифтік жазудың қытай қоғамының дамуына әсері аса зор.Иероглифика қытай халқының аса дана және ғажап мәдениеті мен

өнерінің ажырамас бір тармағы болып табылады. Иероглифтік жазбаның арқасында мыңдаған жылдар бұрын жазылған шығыс мәдениетінің дамуы жөнінде деректердің бай қоры бар әдебиет естеліктері, көне қытай философтарының ойлары бүгінге дейін сол қалпында сақталып отыр

Қытай иероглифы-шегі жоқ сызықтардың түсініксіз жиынтығы емес, оның өзіндік жүйесі бар. Иероглифтік жазба ойдың жанжақтылығы және көптармақты мағанасын беріп қандайда бір ойды тереңнен түсінуге мүмкіндік береді. Иероглифтік мәтіннің ең бір ерекшелігі, мұнда сөздің мағанасы нақты бір қалыпта емес, ұқсас мағанада немесе қарама-қарсы мағанада берілуі мүмкін.Сондықтан да қытай мәтіндерін оқу барысында адам терең ойлауға еріксіз мәжбүр болады.Иероглифпен берілген сөз көп қырлы сондықтан да оған бір жақты қарауға болмайды. Иероглифтік жазбаның бұл ерекшелігі уақыт өте келе жазбаның нақты мағанасын түсінуге көптеген қиындықтар туғызуда. Мыңжылдықтар

бойына иероглифтік жазуды меңгеру шектеулі адамдарға ғана мүмкін болған бұған себеп тек элеуметтік жағдай ғана емес сондай-ақ оның қиындығы да себеп болған. Бұл қиындықты жеңу үшін кітаптан бас көтермей ұзақ жылдар еңбектену керек болған. Көне классикалық білімнің негізгі мақсаты оқушыларды кітапсүйгіштікке тәрбиелеп, екі немесе үш мыңжылдықтың кітабын оқи алуға сондай-ақ көне тілде жаза білуге тәрбиелеу болған.

В.С. Колоковтың зерттеулеріне сүйенсек, "Да Сюэ ("Ұлы білім") көне қытай мектебінде "Төрткітаптің" бірінші кітабын меңгеріп болған оқушы есінде 400 иероглифті, 63 белгіні және конфуций кітаптарынан 24 нақыл сөзді жатқа білген".

Осы қиындықты жеңе білген оқушылар ғана оқымысты атағын алған, сондай-ақ олар қытай жазбасын жеңілдеткеннің орнына оны қиындата түскен. Иероглифті тылсым күшке ие ғылымның шегіне жеткен адамдар ғана игере алатын қасиетті жазба болып есептелген. Иероглифтік жазбасы бар қандай да бір зат болмасын қасиетті болып есептелген. Егер де иероглифтік жазбасы бар қандайда бір қолжазбаны жерге тастаған болса бұл үлкен дәрежелік немесе заңға қайшы келу болып табылған.

Қытайлықтардың тарихи дәстүрінде қытай жазуының шығу тарихы туралы бірнеше аңыздар бар. Ежелгі философиялық және тарихи ескерткіштердегі мәтіндерге сүйенсек, б.д.д. XXV ғасырда Цан Цзе деген бір адам болған екен. Ол "гувень" деп аталатын иероглифтік белгілерді табиғатта болатын құбылыстарға қарап шығарып отырған екен. Ол күнге, айға, ағаштарға, отқа, тауларға және құстардың жерде қалдырған іздеріне қарап жаңа белгілер шығарған. Осыған байланысты алғашқы иероглифтар "няоцзишу" яғни "құстар іздерінің белгілері" деп аталған. Иероглифтардың басқа аты "кэдоуцзы", яғни "итшабақтық жазу". Аңыз бойынша Цан Цзенің төрт көзі болған екен, ал ол иероглифтарды ойлап табу процесі кезінде "аспаннан жаңбыр тәрізді арпа жауатын, ал түнде аруақтардың дауысы естілетін".

Цан Цзенің жазуы туралы аңыз иероглифтар пиктограммалардан-заттардың тікелей бейнеленуінен шыққандығына дәлел болады. Иероглифтік жазудың шығу тарихында тағы бір аңыз бар б.д.д. XIX ғасырда билік еткен Фуси деген мифологиялық билеушінің есімімен байланысты. Халық қиялы Фуси жазу белгілерін Хуанхэ өзенінде ұшатын айдахардың арқасында көрген таңғажайып суреттер мен белгілердің үлгісі бойынша шығарған екен деп баяндайды. Басқа нұсқа бойынша Фуси жазуды құстардың құмдағы қалдырған іздері негізінде шығарған. Бұл аңыз Цзе туралы аңызбен үндес болып келеді. Басқа аңыздар бойынша иероглифтік жазуды Сюань Юань деген императорға Хуанхэ өзенінен шыққан тасбақа үйреткен. Сонымен иероглифтар қайдан пайда болған? 1899 жылы Аньян қаласы маңындағы Сяотунь ауылында шаруалар жер жыртқанда әр түрлі белгілер ойылған тасбақалардың панцирлері мен жануарлар сүйектерін тапқан. Шаруалар оларды "айдаһардың сүйегі" деген оймен "дәрі" жасауға пайдаланады. Бірақ сонынан

олар қытай династияларының нағыз тарихи архиві - буци бал ашу жазулары екендігі анықталады. Бұл бу иероглифтің бастапқы мағанасы қазірге дейін сақталып келеді.

Цзягувень деп аталатын бал ашу сүйектерінің белгілерінің сараптамасы бойынша, иероглифтар сол кезде-ақ пайда болып және қалыптасуына үлкен тарихи кезең кеткен, жваксы дамыған иероглифтік жүйе бар болғаны туралы айтуға болады. Инь жазуларының иероглифтері итшабақ тәрізді жазу ретінде графикалық даму алды. Қытай әдебиеттерінде итшабақ тәрізді жазу Чжоу династиясының (б.з.б. 1066-771 ж.ж.) бастапқы кезеңінде қолданылғаны туралы айтылған. Әр иероглиф үстіңгі жағында үлкейтіліп, ал астыңғы жағы біртіндеп кішірейіп итшабақ түріне ие болады.

Ғалымдардың айтуы бойынша иньдіктердің алдындағы кез тастан жасалынған қарулар кезеңі, қоланы балқыту енді ғана қалыптаса бастады. Чжоу империясының кезеңінде бұл әдіс ең биік шыңына жетті: қоладан әр түрлі қару, құрбандық шалатын ыдыстар жасалынды ... Қоладан жасалынған ыдыстардағы жазу цзиньвень деген атқа ие болды. Ыдыстардағы иероглифтік белгілер бал ашу сүйектеріндегідей. Ой ауқымы үлкейді, лексикасы өзгерді, тілдің грамматикалық жүйесі жетілді, бірақ иероглиф графикасы дегендей өзгерген жоқ.

Иероглифика жайында айтқанда, калиграфия туралы сөз қозғамау қиын. Грек тілінен аударғанда бұл сөз "әдемі жазу" деген мағана береді. Қытайлықтар үшін танымал шебердің қолынан шыққан каллиграфиялық жазу - тек сызықтардың сұлулығы, мағына тереңдігімен құмарлану ғана емес, сонымен қатар автордың көңіл-күйі мен ойларын түсіну.

Бүгінгі таңда Қытайдың иероглификалық жазуы жазбашатіл орындауға тиіс қоғамның талаптарын өтейтін өзгеше және бір ғана жазу түрі болып табылады. Осыған дейін иероглификалық жазудың реформасы, оны фонетикалық жазуға өзгерту туралы сөз бірнеше рет қозғалды. Қытайдағы "4 май қозғалысынан кейін иероглифтік жазуды реформалаудың алғашқы қадамы басталды. Сондай-ақ Мин Го (1911-1949-жылдардағы Қытай Республикасы) дәуірінің 20-жылдары иероглифтердің қосымша бөліктерін негіз еткен "транскрипциялық алфавитті" қолдану мәселесі көтерілді. 30-жылдарға келгенде бүкіл қытай көлемінде латын алфавитіне бейімделген жаңа алфавитті жалпыластыру үрдісі кең өріс алды. Сол кездегі Гуоминдаңға (ұлттық партияға) да, коммунистік партияға да қарасты аудандарда бұл үрдіс өз жалғасын тапты. Бірақ оның халықтық негізі әлсіз, оның үстіне ол кезде жапонға қарсы соғыс басталып кеткендіктен бұл іс осымен тынды.

Жаңа Қытай үкіметі орнағаннан кейін, Мау Зыдоңның "Қытай тілі де әлем тілдерімен бір бағытты-дыбысты жазу бағытын ұстануы керек" деген идеясының ықпалымен, Қытай елі өз жазуын реформалау жолына нақты қадам басты.

50-жылдардың басында "Қытай тілінің транскрипциялық жобасы" бекітіліп, иероглифтерді оңайландыру (ықшамдау) жобасы ортаға қойылды.

Соңынан жазуды реформалау комитеті құрылды. Қытай тілінде транскрипциямен жазылған газет-журналдар шықты. Мәдениет төңкерісі кезінде жазуды реформалау ісі тіпті де тез қарқынмен жүргізілді. Иероглифтер тағы да ықшамдалды. 70-жылдарда компьютер қолданысқа ене бастады да, иероглифтерді компьютерге енгізу шешімін таппаған мәселеге айналды. Сондықтан кейбіреулер иероглифтерді ерте бастан қолданыстан шығарып, қытай тілінің транскрипциялық жобасын дыбыстық жазуға өзгертіп, бүкіл ел көлемінде күшпен жалпыластыру керек дегенді ортаға қойды. Бұл идея ел ішінде үлкен талас тартыс тудырды. Оны қолдаушылар да, оған қарсы тұрушылар да табылды. Қолдаушылар компьютер ғылым-техниканың ең озық жетістігі, алдағы уақытта бүкіл әлем компьютер дәуіріне өтеді. Жазудың қолайсыздығы салдарынан еліміздің компьютер дәуіріне өту мезгілін кешіктірсек, қытай әлем елдерінен артта қалады деп қарады. Қарсы тұрушылар қытай мәдениетінің негізгі келбеті есептелетін иероглифтерді қолданыстан шығару хан ұлтының мәдениет тамырына балта шапқанмен бірдей, сондықтан мәселеге байсалдылықпен қараған жөн, оның үстіне компьютер адамның көмекші құралы ретінде адам үшін қызмет етеді. Иероглифтерді компьютерге кіргізу техникалық мәселе, түбінде бір шешімін табуға тиіс деген көзқарасты ұстанды.

Қытай иероглифті жөніндегі талас-тартыстар ел іші-сыртындағы көптеген ғалымдар мен мамандардың назарын аударды. Олар иероглифтік жазудың тиімді тиімсіз жақтарын жан-жақты зерттеді. Сөйтіп "иероглифтік жазу мешеу емес, қайта белгілі бір деңгейде артықшылықтарға ие" деген қортындыға келді. Иероглиф туралы алғаш зерттеу жүргізген қытай ғылымдары емес, қайта Франция мен Жапон ғалымдары және шетелде қоныстанған қытай диаспораларынан шыққан мамандар болды. Олар мынандай көзқарасты ортаға қойды.

Иероглифтер өзіндік сипатқа ие бір түрлі жазу, ол дыбыс, форма және мағынадан құралған тұтас бір шағын тұлға, оның информацияны бейнелеу қуаты өте жоғары.

Буындық тіл ретіндегі қытай тілінде тон мен өзара тіркесе алмайтын дыбыстарды шығарып тастағанда 401 буын бар. Әлемдік компьютер дамуының бағыты компьютерге дыбысты кіргізу және басқару, ешқашан да кәзіргідей квалиатуралық кіргізу мен басқару емес. Қытай тілі дүние жүзі бойынша компьютерге дыбыс кіргізуге ең қолайлы тіл бұл оның дыбыстық жазуды қолданатын тілдерде жоқ өзіндік ерекшелігі болып табылады. Американың "Алма" маркалы компьютері қытай тілі дыбыстарын компьютерге кіргізу ісін жүзеге асырды. Компьютер 1-2 сағат ішінде қытай тілі дыбыстарын қабылдай алады.

Қытай жазуы бейнелік жазу ретінде адамдардың заттарды бақылап, тану қағидасына үйлесе келеді. Мысалы, біз алыстан бір нәрсені байқасақ, ең алдымен оның жалпы тұлғасын баянлап барып, онан соң оның не екені жөнінде қортындыға келеміз. Батыс елдері қолданатын жазу (дыбыстық жазу) салдарынан болатын тіл мүкістігі мен дұрыс оқи

алмайтын жағдайларды иероглифтерді үйрету арқылы қалпына келтіру мақсатына жетуге болады. Шетел ғалымдарының зерттеулері қытай ғалымдарын да ойландырды. Гангконгтік Ан Зіжие мырза "иероглиф қытайдың бесінші үлкен тапқырлығы" дегенді алғаш ортаға қойды. Тайваньдық профессор Юан Шиану Юан біріккен ұлттар ұйымының алты қызмет тілінің ішінде қытай жазуы ең ұғымды жазу, сондықтан ол арқылы хатқа түскен нұсқалар да өте ықшам келеді деп көрсетті. Бұдан иероглифтік жазу - әлемдегі ең ұғымды жазу деген қортынды шығаруға болмайды.

Ұлы құрлық "Қытай" мамандары осы негізде иероглифтің артықшылықтарын тұрақтандыратын бір қыдыру тұжырымдар жасады айталық, иероглиф кеңістік шеңберінен алып шығып, қытай тілінің диалектілік бір келіссіздік мәселесін шешті. Иероглифтер өте бай мәдениет деректерін бойына сіңірген.

Өткен ғасырдан басталған иероглифтік жазу реформасының практикасы-дыбыстық жазу иероглифтердің омонимдік ерекшеліктері мен тон мәселесін шеше алмайтындығын, сондықтан иероглифтардың тапқырлануы шынында үлкен еңбек кендігін растады. Сондықтан қытай тіліне дыбыстық жазуды қолдану мүмкін емес.

Қытай тілі өзінің даму тарихында екі бағытта дамыған. Оның бірі жалаң буынды сөздердің қос буындыларға айналуы да, енді бірі ішінара морфемалардың қосымша-жұрнаққа бейімделіп жалғамасы сипат алуы.

Иероглифтер негізінен тұлғалық жақтан лайықты ықшамдалу бағытында дамиды. Кейбір иероглифтердің сызық саны өте көп, жазуға қолайсыз деген мен иероглифтерді ықшамдау олардың өзіндік ерекшеліктеріне сай келуі керек. Бұдан сырт иероглифтердің тұлғасы мен саны да тұрақтандырылуы керек. Саны жағынан бес мыңнан үнемі қолданылатын иероглифтер үш мыңнан асып кетпеуі қажет. Кейбір қытай халықтары "21 - ғасыр иероглифтік жазу ғасыры болады" деген болжам жасайды. Батыс ғалымдары азия құрлығы экономикасының тез қарқынмен дамуына негізделіп "иероглифтік жазу мәдениетінің өрісі" кеңейе түседі деген тұжырымды жасайды. Тарихи даму тұрғысынан қарағанда тілдің дамуы мен өмір сүруін мемлекеттің гүлденіп көркеюінен бөле қарауға болмайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Кочергин И.В, Щичко В.Ф. Страноведение китая М.: Издательский дом "Муравей", 1999
2. "Қытай тілі мәдениетінің тарихы" жөнінде зерттеулер. Дың Хау. Жың Жие Шинжаң халық баспасы.1993.
3. "Қытай мәдениеті" Ли Жа Соң Пекин тілдер университеті ,2004
4. "Тіл мен мәдениет жөніндегі ізденістер" Шың Шианулоң құрастырған. Шаңқай халық баспасы.1986
5. Н.А.Демина, Чжу Канци "Китайский язык" Учебное пособие Страноведение Москва.: Издательская фирма "Восточная литература" РАН , 2002

Виктория НИКОЛАЕВА, кандидат педагогических наук, доцент, Карагандинский государственный университет, им. академика Е.А. Букетова, 100026, Казахстан, г. Караганда ул. Карбышева 7, каб 304
www.88@mail.ru, 87788451717

Гүлден ТЕМИРХАНОВА, магистрант, Карагандинский Государственный университет им. Е.А. Букетова, 100026, Республика Казахстан, г. Караганда, ул. Карбышева 7, dentemira@mail.ru, +77765964555

ОСОБЕННОСТИ ИНДИВИДУАЛЬНОГО СТИЛЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПЕДАГОГА

В данной статье выделяются и описываются характерные особенности индивидуального стиля педагога в его практической деятельности. Выделяются и описываются характерные особенности продуктивно решать педагогические задачи, используя индивидуальные особенности личности педагога. В статье раскрываются факторы педагогической деятельности с выделением компетентности как общую способность специалиста мобилизовать в профессиональной деятельности свои знания, умения, а также обобщенные способы выполнения действий.

Ключевые слова: компетентность, индивидуальность, личность, педагог, профессионализм, педагогическая деятельность, индивидуальный стиль, индивидуализация.

Виктория НИКОЛАЕВА, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, 100026, Қазақстан, Қарағанды қ. Карбышев көшесі, 7, каб. 304
www.88@mail.ru, 87788451717

Гүлден ТЕМИРХАНОВА, магистр, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, 100026, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ. Карбышев көшесі 7, dentemira@mail.ru, +77765964555

ПЕДАГОГ ҚЫЗМЕТІНІҢ ЖЕКЕ СТИЛІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бұл мақалада педагогтың жеке стилінің, оның практикалық қызметінің ерекшеліктері сипатталған. Педагог тұлғасының жеке ерекшеліктерін пайдалана отырып, педагогикалық міндеттерді тиімді шешуге тәнерекшеліктер ерекшеленеді және сипатталады. Мақалада құзыреттілікті көрсететін педагогикалық іс-әрекет факторлары, өз білімдерін орындаудың жалпыланған тәсілдері, маманның кәсіби қызметіндегі іс-әрекеттер қарастырылады.

Түйінді сөздер: құзыреттілік, индивидуализация, жекетұлға, педагог, кәсібилік, педагогикалық қызмет, жеке стиль, индивидуализация.

Victoria NIKOLAEVNA, candidate of pedagogical Sciences, associate Professor Karaganda state University they. academician E.A. Buketov, 100026, Kazakhstan, Karaganda st. Karbysheva 7, office 304
www.88@mail.ru, 87788451717

Gulden TEMIRKHANOVA, magister, Karaganda State University. E.A. Buketova, 100026, Republic of Kazakhstan, Karaganda, st. Karbysheva 7, dentemira@mail.ru, +77765964555

FEATURES OF INDIVIDUAL STYLE OF ACTIVITY OF TEACHER

This article highlights and describes the features of the individual style of the teacher in his practice. The characteristic features of the effective solution of pedagogical tasks with the use of individual features of the teacher are revealed and described. The article reveals the factors of pedagogical activity with the allocation of competence as a General ability of a specialist to mobilize their knowledge and skills in professional activity, as well as generalized methods of action.

Keywords: competence, individuality, personality, teacher, professionalism, pedagogical activity, individual style, individualization.

Государство признает особый статус педагога в обществе и создает условия для осуществления профессиональной деятельности.

Закон Республики Казахстан «О статусе учителя» устанавливает основные понятия и законодательство о статусе учителя: «... педагогическая деятельность- это вид социальной деятельности, направленный на передачу опыта, привитие культуры, подготовку

студентов и обучающихся к выполнению определенных социальных ролей в обществе, создание для развития и саморазвития своей личности и возможности выбора свободного, творческого самовыражения». Термин творческая индивидуальность учителя появляется все чаще, вытесняя более распространенное ранее словосочетание творческая личность. Вероятно, это

связано с пониманием того, что решающим фактором обновления школы является не только личность учителя, его готовность действовать творчески, но и яркая, самобытная личность, уникальная и неповторимая; что педагогическое творчество не может существовать без личного, индивидуального воплощения.

Рассмотрим отдельно понятия «индивидуальность», «индивидуальный стиль деятельности».

Слово «индивидуальность» происходит от латинского «individuum» (отдельный, особый) и является переводом с древнегреческого термина «atomos» (неделимый). В широком смысле, индивидуальность – это «неповторимое своеобразие какого-либо явления, отдельного существа, человека».

Подход к человеку как к уникальности, к отдельному микрокосму привел к более широкому использованию термина «индивидуальность» при характеристике внутреннего духовного содержания, особой черты личности, сущностного качества человека.

По Б.Г. Ананьеву, индивидуальность – это высший уровень развития личности: «если личность – это» вершина «всей структуры человеческих свойств, то индивидуальность – это глубина личности и субъекта деятельности».

С. А. Гильманов выделил ряд моментов, которые привели к распространению термина «индивидуальность» в последние годы, когда возрос общественный интерес к конкретным проявлениям черт личности в различных видах деятельности:

- индивидуальность – высшая стадия личностного развития, главной характеристикой которой является целостность, определяющая способность отстаивать и реализовывать личностные смыслы, установки, ценности;

- психологическое понимание индивидуальности основывается на идее структуры личности, охватывающей в единстве психофизиологические и психологические характеристики, но наибольший вес все больше придается социально значимым признакам, признакам, которые проявляются в деятельности и общении;

- проявление индивидуальности (индивидуальных действий, высказываний, стиля деятельности в целом и т. д.) всегда определяются внутренними, личностными смыслами и смыслами, а не внешними обстоятельствами.

В обыденной интерпретации под индивидуальностью понимаются масштабные люди, которые способны влиять на других, и люди, которые просто своеобразны, противопоставляя эту непохожесть другим, развитию человека в целом.

Современный учитель – это человек с оригинальным проблемно-педагогическим и критическим мышлением, опирающийся на передовой международный опыт и новые технологии обучения. Для того, чтобы регулировать и оценивать свою деятельность, повысить ее эффективность, учитель применяет различные методы самоанализа, самоконтроля и самооценки, стремясь достичь

высокого уровня профессионализма и развития их собственных, индивидуально-оптимальный стиль деятельности. Индивидуально оптимальный (эффективный) стиль деятельности обеспечивает наибольший результат при минимальных затратах времени и сил и является определяющим фактором повышения эффективности педагогического процесса.

Индивидуальный стиль педагога определяется, как известно, естественными, врожденными особенностями человека и чертами личности, возникшими у человека в процессе взаимодействия человека с субъектом и социальной средой. Индивидуальный стиль педагогической деятельности формируют три основных фактора: 1) индивидуально-психологические особенности учителя; 2) Особенности педагогической деятельности; 3) Особенности обучающихся (студентов). К индивидуально-психологическим характеристикам педагога, формирующим стиль педагогической деятельности, относятся индивидуально-типологические характеристики, личностные и поведенческие характеристики. Под особенностями педагогической деятельности понимаются условия осуществления педагогом профессиональной деятельности, а также содержание дисциплины, курса и учебного материала. Характеристики студентов, релевантные стилю педагогической деятельности, определяются такими факторами, как: возраст, пол, статус, уровень знаний и др.

Индивидуальный стиль педагога проявляется:

- 1) по темпераменту (время и скорость реакции, индивидуальный темп работы, эмоциональная отвлекаемость);
- 2) по характеру реакций на определенные педагогические ситуации;
- 3) по выбору методов обучения;
- 3) по выбору средств воспитания;
- 4) по стилю педагогического общения;
- 5) по реакции на действия и поступки детей;
- 6) по манере поведения;
- 7) по предпочтению определенных видов поощрений и наказаний;
- 8) по применению психолого-педагогических воздействий на детей.

Анализ ряда исследований показал, что учителя часто имеют смешанный стиль подготовки и проведения урока. Существуют стили, характеризующие подготовку к уроку, стили мотивации учащихся к обучению, стили изложения учебного материала, стили лидерства, стили оценки знаний и др. [1], [2], [3]. Было установлено, что одним из условий формирования индивидуального стиля деятельности учителя является психологический тип его личности. Однако особенности педагогической деятельности учителя в зависимости от типа его личности, на наш взгляд, недостаточно исследованы.

Деятельность педагога основывается на психофизиологических показателях, влияющих на характер субъективной деятельности учителя, а именно: чувствительность, реактивность, активность, соотношение реактивности и активности, скорость реакции, пластичность или ригидность, эмоциональная возбудимость, экстраверсия или интроверсия, эмоциональная устойчивость, аналитический или синтетический тип восприятия,

определяющий когнитивный стиль. Педагогическая деятельность квалифицирует особые требования к нейродинамике и, прежде всего, к силе нервной системы, балансу нервных процессов. Высокие запросы к силе нервной системы обусловлены тем, что учитель должен владеть большой работоспособностью; выдерживать тактики сильных раздражителей и уметь сосредоточить свое внимание; быть всегда активным, бодрым, сохранять на протяжении всего рабочего времени высокий общий и эмоциональный тонус; быть способным быстро восстанавливать силы.

Высокие запросы к сбалансированности нервных процессов обусловлена также тем, что преподаватель должен: быть сдержанным в ситуациях, стимулирующих интенсивное возбуждение; проявлять терпеливость, собранность; быть сдержанным и спокойным в изменяющихся условиях деятельности; отличаться четкостью дикции, выразительностью мысли, цельностью в динамике чувств и т. д.

Высокие требования к подвижности нервных процессов также связаны с тем, что учитель должен иметь высокий темп выполнения работы; быстро переключаться с одной деятельности на другую.

Личность педагога представлена пятью основными потенциалами: познавательным, т. е. объемом и качеством информации, которой располагает личность, морально-нравственным, обусловленным приобретенными личностью в процессе социализации нравственно-эстетическими нормами, жизненными целями, убеждениями, устремлениями, творческим, определяемым наличием умений и навыков, способностями к действию, и мерой их реализации в определенной сфере деятельности и общения, коммуникативным, который оценивается степенью общительности, характером и прочностью контактов, устанавливаемых индивидом с другими людьми и эстетическим, обусловленным уровнем и интенсивностью художественных потребностей личности, а также тем, как она их удовлетворяет.

Деятельность педагога, будучи социальной по своей природе, зависит от способностей личности, от того, насколько возможно развитие и компенсация профессионально важных свойств. По словам Б. М. Теплова: «под способностями определяются индивидуальные психологические особенности, отличающие одного человека от другого. Способностями называются не какие-либо индивидуальные особенности, а только те, которые имеют отношение к успешности выполнения какой-либо деятельности или многих видов деятельности. Способности не ограничиваются знаниями, которые уже были выработаны у этого человека».

Становление профессионализма педагога происходит на основе следующих компонентов формирования индивидуального стиля педагога:

- гностического: изучение педагогом объекта своей деятельности (содержания, средств, форм и методов, с помощью которых эта деятельность осуществляется, достоинств и недостатков своей личности и деятельности в целях сознательного ее совершенствования);

- проектирование: долгосрочные, долгосрочные цели обучения и воспитания, а также стратегии и пути их достижения;

- плодотворного: особенности конструирования педагогом собственной деятельности и деятельности учащихся с учетом ближайших целей обучения и воспитания;

- коммуникативного: специфика взаимодействия преподавателя с учащимися, при этом акцент делается на связи коммуникации с эффективностью педагогической деятельности, т. е. с достижением дидактических целей;

- рефлексивный: способность учителя организовывать как деятельность учащихся, так и свою собственную.

Кроме того, целесообразно комбинировать проектную и структурную составляющие в компонент деятельности. Все составляющие этой системы могут быть описаны через набор соответствующих навыков преподавателя. Формирование основных механизмов саморазвития педагогов, таких как педагогическое познание, общение, адаптация, деятельность, релаксация, рефлексия неприемлема без развития основных педагогических способностей.

Именно:

- способность к педагогическим знаниям через понимание преподавателем учащегося, интерес к детям, творчество в работе, наблюдение по отношению к ним;

- умение организовать педагогическое общение через педагогические требования, педагогический такт и умение создать детский коллектив;

- способность подстраиваться к новым, быстро меняющимся условиям;

- способности, характеризующие деятельность учителя через содержание, яркость, образность и убедительность;

- креативность, проявляющаяся через творчество, педагогическую импровизацию, нахождение неожиданного педагогического решения и его реализация;

- расслабление и отражение своих способностей, навыков, самосознание в педагогической деятельности и оценка ее эффективности.

Деятельность педагога осуществляется в постоянных отношениях с педагогическим коллективом, что оказывает существенное влияние на его характер, корректирует и в конечном итоге во многом определяет результат работы педагога. Только при наличии рефлексивных пространств, в которых учитель чувствует свою значимость, может открыто говорить о своих достижениях и проблемах, он становится профессионалом.

Касаемо деятельности педагога, то следует говорить о педагогическом профессионализме как о степени овладения общей и педагогической культурой. «Профессиональная деятельность - это качественная характеристика субъекта деятельности, которая определяется мерой владения им современным содержанием и современными

средствами решения профессиональных задач». В этом случае учитель выступает носителем культурных ценностей, основной из которых является область преподаваемых знаний, кроме того, он также является носителем культуры в области своей профессии. А наличие профессионально-педагогической культуры позволяет более эффективно решать педагогические задачи.

Компетентность - это знания и опыт человека в определенной области, т. е. это общий оценочный термин для способности работать «компетентно». Обычно он применяется к лицам определенного социального и профессионального статуса, характеризуя степень, в которой их понимание, знания и навыки соответствуют реальному уровню сложности решаемых ими задач.

Ключевые компетенции распределяются по нескольким причинам:

- они сочетают интеллектуальную и квалификационную составляющие образования;
- понятие «ключевые компетенции» основана на идее интерпретации содержания образования, сформированного на основе результата;
- ключевая компетенция носит интегративный характер, поскольку включает в себя ряд навыков и знаний, относящихся к широким областям культуры и деятельности (информационной, правовой и др.). [5.]

В компетенции, мы определяем, как общую способность специалиста мобилизовать в профессиональной деятельности свои знания и умения, а также обобщенные способы выполнения действий. Для формирования индивидуального стиля педагога важны следующие компетенции педагога:

- ценностно-смысловая ориентация личности;
- осознание их роли и цели;
- потребность и способность к самореализации;
- острое построение жизни и профессиональной деятельности;

Коммуникативная компетенция:

- владение устными и письменными коммуникационными технологиями на различных языках, включая компьютерное программирование, включая коммуникацию через Интернет.

- информационная компетентность;
- возможность самостоятельного поиска, анализа и выбора необходимой информации;
- владение информационными технологиями.

Общекультурные компетенции:

- знания в области национальной, общечеловеческой культуры;
- способность отражать личную авторитетно-значимую систему;
- толерантность к различным этническим культурам.

Компетентность личностного само-совершенствования:

- необходимость обновления и реализации своего личного потенциала;
 - способность к саморазвитию и самоосознанию;
- Когнитивно-творческая компетентность:

- навыки целеполагания, планирования, рефлексии учебно-познавательной деятельности;
- развитие творческих способностей;
- умение самостоятельно приобретать новые знания;

Трудовая компетентность:

- умение брать на себя ответственность;
- проявление сопряженности личных интересов с потребностями общества;
- готовность к самостоятельному выполнению профессиональных действий;

Профессиональная компетентность преподавателя:

- активная жизненная позиция;
- профессиональные знания и навыки;
- профессиональные личные качества;
- творческие способности.

Характерные стили педагогической деятельности

В психологии и педагогике имеется достаточно большое количество исследований, посвященных изучению различных аспектов индивидуального стиля педагогической деятельности учителя. Проблемы стилистических проблем изучались на иной методологической основе. Традиционно существует несколько направлений, в которых проводились исследования по данному вопросу.

На основе достижений дифференциальной психофизиологии и психологии изучались свойства нервной системы как «природной» детерминанты стиля. Этой точки зрения придерживались следующие ученые-Н.В. Блохина, З.И. Вяткина, Е.А. Климов, В.С. Мерлин, Н. и Петрова, л. с. Подымова и другие. Под стилем этих исследований понимается «устойчивая система способов деятельности, обусловленная типологическими особенностями, развивающаяся для человека, стремящегося к наилучшему осуществлению этой деятельности», подчеркивается, что стиль обусловлен, но не фатально обусловлен индивидуальностью субъекта, что он формируется как «интегральный эффект взаимодействия субъекта и объекта», взаимосвязь объективных требований деятельности и черт личности».

В контексте теории интегральной индивидуальности (О.Я. Андрос, А.А. Коротьев, Т.С. Тамбовцева, В.А. Толочек, Т.М. Хрусталева и др.) индивидуальный стиль рассматривается как единство объективных требований деятельности и индивидуальных свойств различных уровней, как фактор, гармонизирующий личность профессионала, как важная предпосылка развития педагогического мастерства и удовлетворенности субъекта профессией.

На основе социально-психологической теории управления (М.Р. Битянова, А.Г. Исмагилова, Ю.Л. Коломинский, А.Ю. Максаков, Н.Ф. Маслова и др.), ученые исходят из традиционного разделения стилей на демократические, авторитарные и либеральные, иногда добавляя производные, смешанные и промежуточные. Ценно, что предложена типология стилей педагогического руководства и общения с соответствующими характеристиками и методами диагностики.

Многие исследователи (В.И. Загвязинский, В.А. Кан-Калик, И.А. Колесникова, Н.В. Кузьмина, В.А. Сластенин и др.) под стилем понимают проявление в своей деятельности личностных качеств, определяющих индивидуальность профессионального поведения учителя, его мастерство, творческий стиль, предпочитаемые каналы самореализации и педагогического воздействия на учащихся.

Исходя из вышеизложенного, целостный взгляд на это явление как на педагогическое явление до настоящего времени еще не сложился. Но, любая педагогическая проблема должна изучаться в контексте структуры педагогического явления, иначе невозможно получить достоверные результаты, а именно эта теория будет служить основой для дальнейшего изучения и развития проблемы педагогического стиля работы и влияние профессионального выгорания на него.

В российской психологии впервые к изучению стиля педагогической деятельности приступили в конце 40-х годов. Ю. Самарин, который рассматривал стиль как задачу двух полюсов: есть рациональные стили, позволяющие выявить умственные способности, и иррациональные, блокирующие этот процесс. Сам же стиль трактуется им как единство трех компонентов: направленности личности, степени сознательного владения ею своими психическими процессами и техническими приемами учебной деятельности. Более последовательно эта проблема разрабатывалась в 1950-х – 60-х годов. В. С. Мерлин, Е. А. Климов и их сотрудники, проследившие типологическую зависимость стиля учебной деятельности, выделили преимущества и ограничения стилей по отношению к эффективным результатам. С 70-х годов. Эта проблема была затронута в контексте изучения стилей педагогической деятельности и педагогического руководства (З. И. Вяткина, н. И. Петрова и др.). С конца 90-х. в личностно-ориентированных учебных пособиях приоритетной становится задача формирования стиля педагогической деятельности как основы личностного развития и саморазвития школьников (Е. В. Бондаревская, И. Б. Котова, С. В. Кульневич, В. В. Сериков, Л. М. Фридман, Е. Н. Шиянов, И. С. Якиманская и др.) [6]. Исследования стиля деятельности в Соединенных Штатах рассматриваются перцептивные, реактивные и когнитивные стили (Р. Stagner, г. Olport, Х. Виткин), в то время как в современных условиях стилей деятельности преподавателя и студентов изучаются (Р. Дэн и К. дан, А. Gregors, Фишер Л. Б. и Фишер, Д. Кларк, Д. Хант и др.).

Среди современных психолого-педагогических исследований наиболее актуальными являются исследования Вашингтонской группы по проблематике (в которую входят Мэри Эллен Александер, Эмма Вейстоланд де Хайнер, Мадлен Герман, Бетти Лу Ливер, Ребекка Оксфорд, Томас Перри и Мэри Стюарт Вудберн). Абсолютно разные системы образования в разных государствах имеют разный положительный опыт в развитии и совершенствовании индивидуального стиля

обучения, обмен которым актуален на научном и практическом уровнях в целях продвижения глобального образования.

Профессиональной деятельности человека во многом зависит от его индивидуальных особенностей. Индивидуализация, которую можно рассматривать как специфическую форму развития, является также способом приспособления человека к объективно заданной извне структуре трудовой деятельности. Процесс индивидуализации в труде педагога может иметь разные выражения:

- индивидуальные различия;
- индивидуальный стиль;
- индивидуальность. [7].

Индивидуальные различия в педагогической работе являются индивидуальными эпизодическими проявлениями особенностей профессиональной деятельности данного человека, профессионального общения.

Индивидуальные различия могут проявляться практически во всех аспектах труда: в выборе профессии и предмета труда, в выборе специализации, заданий и ситуации внутри профессии, в отношении к профессии и профессиональной мотивации, в выборе способов работы и т. д. Становление индивидуальных различий происходит в ходе включения, интеграции человека в систему общественных отношений, сравнения себя с другими людьми. Приобретая устойчивый характер в результате процесса профессионализации, индивидуальные различия могут способствовать становлению индивидуального стиля деятельности.

Индивидуальный стиль деятельности это - выражение взаимоотношения объективных требований деятельности и свойств личности, обеспечивающее достижение определенного результата. В структуре индивидуального стиля деятельности Евгений Александрович Климов выделяет две составляющие: «ядро» стиля включает качества человека, которые базируются на свойствах нервной системы и проявляются произвольно или без заметных усилий. В это ядро входят две группы природных особенностей: одни благоприятствуют успешной деятельности, другие препятствуют ее реализации; «пристройка» к ядру включает в себя качества, которые вырабатываются человеком в результате сознательных или спонтанных поисков. «Пристройка» к ядру также включает в себя две группы особенностей: одни связаны с использованием положительных возможностей, другие направлены на преодоление негативных качеств и имеют заменяющий характер.

Индивидуальный стиль деятельности педагога определяется естественными, врожденными особенностями и теми чертами личности, которые развились в человеке в течение его жизни, которые возникли в процессе взаимодействия человека с субъектом и социальной средой. Эффективный индивидуальный стиль обеспечивает наибольший результат с минимальными затратами времени и усилий. Главный аргумент в пользу индивидуальных методов педагогической деятельности преподавателя будет личностное и умственное развитие его

учеников. Именно развитие его стиля, с учетом, в первую очередь, свойств собственной личности, а также специфики требований деятельности, приводит к тому, что учитель становится менее напряженным и уставшим. Поскольку личность учителя является гибкой структурой, индивидуальный стиль может варьироваться.

Педагогическая деятельность, как и любая другая, характеризуется определенным стилем, который обеспечивается как спецификой самой деятельности и индивидуально-психологическими особенностями ее субъекта.

Индивидуальный стиль педагога формируют три основных фактора:

- индивидуальные психологические особенности педагога;
- особенности педагогической деятельности;
- особенности студентов.

Таким образом, формирование индивидуального стиля педагога способствуют:

- индивидуализации управления;
- систематическое и глубокомысленное отношение к каждому члену профессорско-преподавательского состава со стороны руководителя;
- умение знать и видеть достоинства, интересы;
- возможность перехода от монологической формы взаимодействия к диалогу, к коллективному поиску решений, к созданию условий и защите прав каждого участника образовательного процесса на выбор, в том числе преподавателя в наиболее привлекательной для него деятельности.

Подводя итог вышесказанному, можно сделать вывод, что к индивидуально-психологическим характеристикам педагога, формирующим стиль педагогической деятельности, относятся индивидуально-типологические характеристики, личностные и поведенческие характеристики. Характеристики студентов, релевантные стилю педагогической деятельности, определяются такими факторами, как возраст, пол, статус, уровень знаний и др. Под особенностями педагогической деятельности понимаются условия осуществления

педагогом профессиональной деятельности, а также содержание дисциплины, курса и учебного материала. В педагогической деятельности, характеризующейся тем, что она осуществляется в субъект-субъектном взаимодействии в конкретных учебных ситуациях организации и управления учебной деятельностью студентов, эти особенности также коррелируют с характером взаимодействия, характером организации деятельности, предметно-профессиональной компетентностью преподавателя и характером общения. Индивидуальный стиль педагога – это выражение уникальности, специфичности личности человека в труде и его профессионального мировоззрения. Становление индивидуальности означает самоопределение способности к индивидуальному саморазвитию, самоотдаче своих способностей на благо других людей. Индивидуальность, целостность личности профессионала наиболее ярко проявляется тогда, когда она сочетается с высокой духовностью, гуманистической направленностью. Индивидуальный стиль является основным фактором формирования его авторитета среди студентов.

Список литературы:

1. Крикля Н.П. Индивидуальные стили педагогического оценивания. М., 1997. – 24 с.
2. Маркова А.К. Психология труда учителя. М.: Просвещение, 1993. - 192 с.
3. Толочек В.А. Стили профессиональной деятельности. – М.: Смысл, 2000. – 199 с.
4. Князева Л.Е. Формирование опыта творческой, педагогической деятельности у студентов педвуза - Ростов-на-Дону, 1991. - 99 с.
5. Шишов С.Е. Образовательные стандарты и контроль качества // Сб. выступл. и статей российских, голландских и датских экспертов «контроль качества в образовании». – Пермь, 1996. - 13с.
6. Моцкин Ю. В. Психологические основы профилактики перенапряжения: учебное пособие – СПб.: Алетейя, 2006. – 263 с.
7. Крайг Г. Психология развития. – СПб.: Питер, 2007. – 992 с.

Айжан БОРАНБАЕВА, старший преподаватель, Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, 100009, Республика Казахстан, г. Караганда, ул. Академическая, 9, aizhan_razahova@mail.ru.

Ахмед ХАЙДЕР НАДЖИБ, соискатель кафедры административного и финансового права, РУДН, 117198, Российская Федерация, г. Москва, ул. Миклухо-Маклая, 6

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ СОПРЯЖЕНИЯ ПРОГРАММ "ОДИН ПОЯС, ОДИН ПУТЬ", "НҰРЛЫ ЖОЛ" И ЕВРАЗИЙСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОЮЗА

В данной статье рассматриваются геополитические интеграционные проекты "Экономический пояс Шелкового пути", стратегическая программа "Нұрлы жол" и Евразийский Экономический союз. Особое внимание уделяется точкам сопряжения названных проектов и перспективам их развития.

Ключевые слова: стратегическое партнерство, программа "Один пояс, один путь", государственная программа инфраструктурного развития "Нұрлы жол", Евразийский экономический союз.

Айжан БОРАНБАЕВА, аға оқытушы, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, 100009, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., Академическая көш., 9, aizhan_razahova@mail.ru,
Ахмед ХАЙДЕР НАДЖИБ, әкімшілік және қаржылық құқық кафедрасының ізденушісі, РУДН, 117198, Ресей Федерациясы, Мәскеу қаласы, Миклухо-Маклая көшесі, 6

"БІР БЕЛДЕУ, БІР ЖОЛ", "НҰРЛЫ ЖОЛ" ЖӘНЕ ЕУРАЗИЯЛЫҚ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ОДАҚБАҒДАРЛАМАЛАРЫНЫҢ ҰШТАСУЫНЫҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ

Бұл мақалада геосаяси интеграциялық жобалар "Жібек жолының экономикалық белдеуі", "Нұрлы жол" стратегиялық бағдарламасы және Еуразиялық экономикалық одақ қарастырылады. Аталған жобалардың ұштастыру нүктелеріне және олардың даму перспективаларына ерекше назар аударылады.

Түйінді сөздер: стратегиялық серіктестік, "Бір белдеу, бір жол" бағдарламасы, "Нұрлы жол" инфрақұрылымдық дамытудың мемлекеттік бағдарламасы, Еуразиялық экономикалық одақ.

Aizhan BORANBAYEVA, senior lecturer, Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz, 100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Akademicheskaya str. 9, aizhan_razahova@mail.ru,
Ahmed HAIDER NAJIB, applicant of department of the administrative and financial law of RUDN, 117198, Russian Federation, c. Moscow, Miklukho-Maklaya str., 6

SOME ASPECTS OF INTEGRATION OF TWO PROGRAMS "ONE BELT, ONE ROAD", "NURLY ZHOL" AND THE EURASIAN ECONOMIC UNION

This article discusses geopolitical integration projects "The economic belt of the silk road", the strategic program "Nurly Zhol" and the Eurasian Economic Union. Particular attention is paid to the interface points of these projects and the prospects for their development.

Keywords: strategic partnership, program "One belt, one road", state program of infrastructure development "Nurly Zhol", Eurasian economic Union.

"Только правильное понимание того, что ты хочешь взять у мира и что способен ему дать, является гарантом гармоничного сосуществования с миром"

Н.А. Назарбаев

В 1992 году между Республикой Казахстан и Китайской Народной Республикой были установлены официальные дипломатические отношения. Казахстаном с первых дней становления и поступательного развития был выбран верный внешнеполитический курс, который позволил закрепить прочную позицию страны в мировом сообществе и заложить фундаментальные основы для добрососедских отношений между государствами, в том числе и с Китайской Народной Республикой,

на многие лета вперед. Географическое положение и историческое наследие Республики Казахстан и Китайской Народной Республики отвела им роль соединительного моста между двумя континентами.

Первым Президентом Республики Казахстан Н.А. Назарбаевым в сентябре 2015 года во время лекции в Центральной партийной школе при ЦК КПК в ходе официального визита в Китайскую Народную Республику, были приведены цифры, демонстрирующие качественный рост и процесс углубления в отношениях двух стран, охватывающих обширный спектр направлений: "В различных сферах мы заключили свыше 250 межправительственных и межведомственных соглашений" [1]. Эти цифры являются доказательством того, что на сегодняшний день сформирована достаточно серьезная

международно-правовая база казахстанско-китайского добрососедства, которая направлена на дальнейшую перспективу долгосрочного сотрудничества между нашими странами по принципу многовекторности.

Процесс формирования международно-правовой базы отношений добрососедства между Республикой Казахстан и Китайской Народной Республикой демонстрирует процесс сотрудничества между названными государствами проходившим в течение более четверти века в очень активном режиме, на основе доверительных и дружественных отношений, которые в сущности являются содержанием понятия "добрососедства". В начале этого процесса была подписана в ходе встречи глав двух государств в Пекине 18 октября 1993г. и вступила в силу с момента подписания "Совместная декларация об основах дружественных взаимоотношений между Республикой Казахстан и Китайской Народной Республикой". Употребляемые в данной Совместной декларации понятия "добрососедство" и "отношения добрососедства" не нуждаются в определении, известно, что и в международном праве нет четкого определения данных понятий. Мы придерживаемся точки зрения к.ю.н. ЦзиньДасинь, о том, что представляется справедливым "рассматривать принцип добрососедства как проявление более общего принципа сотрудничества государств, одного из основных принципов современного международного права" [2].

Один из последних подписанных международных документов в Пекине это "Совместная декларация глав государств РК и КНР о новом этапе отношений всестороннего стратегического партнерства" от 31 августа 2015г. По этому поводу Председатель Китайской Народной Республики Си Цзиньпин отметил, что подписание Совместной декларации является "итогом наших двухсторонних отношений в прошлом и программой для сотрудничества в будущем. Китайская сторона готова с казахстанской стороной совместно продвигать двухсторонние отношения. Астана и Пекин с этого момента выходят на практическую фазу синхронизации программ "Нұрлыжол" и "Новый Шелковый путь" [3].

Проведя анализ международно-правовой базы казахстанско-китайских отношений, мы можем утверждать, что ни один из правовых документов не нарушает принципов международного права.

Руководство Китайской Народной Республики, выбравшее курс на открытость внешнему миру со своей стороны также было заинтересовано начать двусторонний диалог по разнообразным аспектам дружественных и добрососедских взаимных отношений. Подтверждением этому являются слова бывшего Председателя Китайской Народной Республики Ц. Цзэминя, "...Китай всегда будет верным другом, добрым соседом, несмотря ни на какие изменения, происходящие в мире" [4].

Экономико-географические и геополитические и другие особенности Казахстана и Китая дают обеим странам большие возможности для реализации и сопряжения перспективных программ развития и

интеграционных инициатив глав государств. В Послании Президента Республики Казахстан народу Казахстана от 05.10.2018г. "Рост благосостояния казахстанцев: повышение доходов и качества жизни" Н.А. Назарбаев отметил: "Для обеспечения успешной модернизации Казахстана необходимо дальнейшее осуществление проактивной внешней политики. Наш миролюбивый курс и четко определенные в этой сфере принципы полностью себя оправдывают. Отношения Казахстана с Российской Федерацией являются эталоном межгосударственных связей. Успешно функционирует Евразийский экономический союз, который состоялся как полноценное интеграционное объединение и активный участник мировых экономических отношений. Открыта новая страница взаимодействия в регионе Центральной Азии. Поступательно развивается всестороннее стратегическое партнерство с Китайской Народной Республикой. Программа "Один пояс - один путь" придала новый импульс нашим отношениям с Китаем" [5].

Обе страны придерживаются концепции стратегического партнерства и находятся в постоянном поиске новых точек соприкосновения в различных сферах взаимоотношений государств.

Ярким примером новой модели международных отношений между Республикой Казахстан и Китайской Народной Республикой, основанных на политике открытости со стороны обеих стран может служить сотрудничество в рамках Инициативы Китая "Один пояс, один путь" и нахождения точек соприкосновения с Новой экономической политикой Казахстана "Нұрлыжол" (далее НЭП "Нұрлыжол"). Основные черты которых мы обрисовем ниже.

Инициатива Китая "Один пояс, один путь".

В 2013 году в ходе визитов в Казахстан и Индонезию Председателем Китайской Народной Республикой Си Цзиньпином были выдвинуты инициативы по созданию "Экономического пояса Шелкового пути" (далее ЭПШП) и "Морского Шелкового пути XXI века". Оба проекта вошли в основу стратегической концепции совместного строительства "Один пояс - один путь".

"Один пояс и один путь" проходят материка Азии, Европы и Африки.

Основные маршруты "ЭПШП": из Китая через Центральную Азию, Россию до Европы /до Балтийского моря/; из Китая через Центральную Азию и Западную Азию до Персидского залива и Средиземного моря; из Китая в Юго-Восточную Азию, в Южную Азию к Индийскому океану.

Основные направления "Морского Шелкового пути XXI века": из морских портов Китая через Южно-Китайское море до Индийского океана и дальше до Европы, а также из китайских портов через Южно-Китайское море в южную акваторию Тихого океана.

Китайская стратегическая концепция "Один пояс и один путь" является одним из масштабных проектов, которая должна способствовать увеличению межстрановых торговых потоков. Данный проект является одной из основных

составляющих внешнеполитического курса Китайской Народной Республики имеющих долгосрочную перспективу развития. Необходимо отметить, что проект "Один пояс и один путь" основан на принципе добрососедства, равенства сторон и взаимной выгоды стран-участниц, являющихся общепризнанными принципами международного права.

Стратегическая программа развития Казахстана - НЭП "Нұрлы Жол".

НЭП "Нұрлы Жол", была обозначена Главой государства Н.А. Назарбаевым в Послании народу Казахстана "НұрлыЖол - путь в будущее" 11.11.2014г. В целях реализации Послания была разработана и утверждена Указом Президента РК от 06.04.2015г. № 1030 "Государственная программа инфраструктурного развития "НұрлыЖол" на 2015-2019 годы". НЭП "Нұрлы жол" представляет собой масштабную программу инфраструктурного развития, рассчитанную на 5 лет по 7 основным направлениям: развитие транспортно-логистической инфраструктуры; развитие индустриальной инфраструктуры; развитие энергетической инфраструктуры; модернизация инфраструктуры ЖКХ и сетей водо- и теплоснабжения; укрепление жилищной инфраструктуры; развитие социальной инфраструктуры; поддержка МСБ и деловой активности.

В феврале 2018года Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев дал интервью китайскому телеканалу CCTV. На вопрос корреспондента о реализации инициативы Экономического пояса Шелкового пути и результатах взаимодействия Китая и Казахстана в сопряжении Программ "Нұрлыжол" и "Один пояс, один путь" Н.А. Назарбаев отметил основные достижения за 5 лет: "Строительство железной дороги от Алашанькоу, через Казахстан в Европу, строительство сухого порта "Хоргос" и новой железнодорожной ветки, которая соединила юг Казахстана с Европой, строительство автомагистрали "Западная Европа - Западный Китай", 2700 км, мы завершили. Все магистрали позволили осуществить, это уже работает. Вместе с Хоргосом мы получили от КНР возможность создать терминал на порту Ляньюньган в Тихом океане, и теперь контейнеры Юго-Восточной Азии и стран, которые хотят участвовать, идут через этот путь в Европу за 12-15 дней. Морской путь занимает в 2,5-3 раза больше. Здесь прямая выгода. Количество контейнеров ежегодно увеличивается. Это дает выгоду для Казахстана получить средства, и по пути этого пояса развиваются предприятия". Кроме того, был отмечен еще один результат "в прошлом году только мы соединили Турцию-Грузию-Азербайджан-Каспийское море-Казахстан, построили порт Курык, через который грузы могут через Кавказ, Турцию проходить через Босфор в Европу. Такая огромная работа была проведена за эти годы. И мы видим, что это была очень своевременная, очень дальновидная идея, которая работает на благо наших народов" [6].

В июне 2018года в ходе официального визита Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева

в КНР главы государств подписали "Совместное заявление РК и КНР", а так же ряд других документов. Сотрудничество по сопряжению Программ "Нұрлыжол" и Инициативы "Один пояс, один путь" было одной из основных тем переговоров.

Для объективной оценки казахстанско-китайского сотрудничества приведем цифры, озвученные Первым Президентом Казахстана Н.А. Назарбаевым: "в период с 2012 годасостоялось 18 встреч на высшем уровне и подписано 127 двусторонних документов на общую сумму около \$67 миллиардов"[7].

Процесс сопряжения Программы "Нұрлыжол" и Инициативы "Один пояс, один путь" являются доказательством того, что пути развития Казахстана и Китая находятся в одном направлении.

Необходимо отметить еще один аспект, наша страна является инициатором и локомотивом одного из интеграционных проектов как Евразийский экономический союз (ЕАЭС). Договор о Евразийском экономическом союзе был заключен первоначально между Республикой Казахстан, Российской Федерацией и Республикой Беларусь 29 мая 2014 года в столице Казахстана. В настоящее время членами Евразийского экономического союза являются Республика Казахстан, Российская Федерация, Республика Беларусь, Республика Армения, Кыргызская Республика.

Основными целями ЕАЭС являются:

- создание условий для стабильного развития экономик государств-членов в интересах повышения жизненного уровня их населения;
- стремление к формированию единого рынка товаров, услуг, капитала и трудовых ресурсов в рамках Союза;
- всесторонняя модернизация, кооперация и повышение конкурентоспособности национальных экономик в условиях глобальной экономики [8].

На сегодняшний день мы можем наблюдать за результатами весьма успешной интеграции и сопряжения ЭПШП и ЕАЭС, которые по своей сути являются достаточно разными проектами, но имеющими определенный потенциал для взаимного дополнения.

Казахстан заинтересован в интеграции по своей сути глобальных геополитических интеграционных проектов в своеобразном треугольнике "Экономический пояс Шелкового пути - Евразийский Экономический союз - стратегическая программа "Нурлыжол"" для взаимовыгодного экономического партнерства стран-участниц и дальнейшего формирования внешнеполитического курса, основанного на принципе многовекторности.

"Путь в тысячу ли начинается с первого шага", когда-то изрек древнекитайский философ Лао-цзы. Казахстан и Китайская Народная Республика по нашему мнению проделали верные первые шаги к взаимовыгодному долгосрочному стратегическому сотрудничеству, основанному на принципах открытости, мирного сосуществования, добрососедства, а также равенства сторон субъектов международных отношений для достижения целей успешного развития государств, вовлеченных в этот процесс.

Список литературы:

1. Магер Ю. Укрепляя дружбу и партнерство. - Режим доступа: <https://www.zakon.kz/4739824-materialy-o-vizite-prezidenta-rk-v.html>.
2. ЦзиньДасинь. Международно-правовые проблемы добрососедских отношений между Россией и Китаем: дис. ... к.ю.н. - М., 2001. - 167с.
3. Сегодня Казахстан и Китай подписали Декларацию о новом этапе партнерства. 31.08.2015. - Режим доступа:// <http://khabar.kz/archive/ru/politika/item/32033-segodnya-kazahstan-i-kitaj-podpisali-deklaratsiyu-o-novom-etape-partnerstva>
4. Вы стояли у истоков дружбы и доверия между КНР и Казахстаном - Председатель КНР Цзян Цзэминь. - Режим доступа: https://www.inform.kz/ru/vy-stoyali-u-istokov-druzhy-i-doveriya-mezhdu-kr-i-kazahstanom-predsedatel-kr-czyan-czemin_a2571899
5. Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана от 05.10.2018г. "Рост благосостояния казахстанцев: повышение доходов и качества жизни". - Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nazarbaeva-narodu-kazahstana-5-oktyabrya-2018-g
6. Н. Назарбаев дал интервью телеканалу CCTV. - Режим доступа:<http://24.kz/ru/news/top-news/item/221228-prezident-kazahstana-dal-intervyu-telekanalu-cctv>
7. Нурсултан Назарбаев провел встречу с Председателем КНР Си Цзиньпином. - Режим доступа: https://primeminister.kz/ru/news/mezhdunarodnie_otnosheniya/16650
8. Договор о Евразийском экономическом союзе (г. Астана, 29 мая 2014 года) (с изменением от 15.03.2018 г.). - Режим доступа:https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31565247#pos=178;12

Мұрат КАКИМЖАНОВ, з.ғ.к., профессор, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, 100009, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., Академическая көш. 9.

Жания АМАНЖОЛ, Ю-12П тобының магистранты, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық

АДАМНЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫН ШЕКТЕУ ТҮСІНІГІ МЕН НЕГІЗДЕРІ

Аталмыш мақалада адам және азаматтың құқықтары мен бостандықтарының шектеу түсінігі мен негіздері мәселелері қарастырылған. Елімізде жүзеге асырылып жатқан реформалар жағдайында адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын шектеудің теориялық және тәжірибелік мәселелерін жүйелі, өзара байланысты зерттеу, қоғамның құқықтық жүйесін жаңарту мәселелеріне баса назар аударылған.

Түйінді сөздер: жеке тұлға, адам, азамат, құқықтар, бостандықтар, декларация, міндеттер, шектеу, азаматтық қоғам, құқықтық мемлекет, демократиялық мемлекет, заңнама, халықаралық қоғамдастық.

Мурат КАКИМЖАНОВ, кандидат юридических наук, профессор, Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, 100009, Республика Казахстан, г.Караганда, ул.Академическая 9.

Жания АМАНЖОЛ, магистрант группы Ю-12П, Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, 100009, Республика Казахстан, г.Караганда, ул.Академическая 9.

ПОНЯТИЕ И ОСНОВЫ ОГРАНИЧЕНИЯ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА

В данной статье рассматриваются вопросы понятия и основ ограничения прав и свобод человека. В условиях проводимых в стране реформ особое внимание уделено вопросам системного, взаимосвязанного исследования теоретических и практических вопросов ограничения прав и свобод человека и гражданина, модернизации правовой системы общества.

Ключевые слова: личность, человек, гражданин, права, свободы, декларация, обязанности, ограничение, гражданское общество, правовое государство, демократическое государство, законодательство, международное сообщество.

Murat KAKIMZHANOV, candidate of legal Sciences, professor, Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz, 100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Akademicheskaya str. 9.

Jania AMANZHOL, group master's degree student Ю-12P, Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz, 100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Akademicheskaya str. 9.

THE CONCEPT AND PRINCIPLES LIMIT THE RIGHTS AND FREEDOMS OF MAN

This article discusses the concept and foundations of restrictions on human rights and freedoms. In the context of the reforms carried out in the country, special attention is paid to the issues of systematic, interrelated research of theoretical and practical issues of restriction of human and civil rights and freedoms, modernization of the legal system of society.

Keywords: person, citizen, rights, freedoms, Declaration, duties, restriction, civil society, legal state, democratic state, legislation, international community.

Кез келген демократиялық мемлекетте адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтары, сондай-ақ олардың міндеттері қоғамның жетістіктерінің объективті шарасы, оның кемелденуі мен өркениетінің көрсеткіші болып табылатын маңызды әлеуметтік және саяси-құқықтық институт болып табылады.

Қазақстан Республикасы демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет құру мен демократиялық өзгерістер жолына түскендігі тарихи заңдылық десек, Конституциямыздың бірінші бабына сәйкес бұл мәселелердің шешімі әсер етуші ең басты құндылықтар - адам және адамның өмірі,

құқықтары мен бостандықтары [1] болып табылатындығы заңды құбылыс. Сайып келгенде, адам құқықтары конституциялық демократияның негізінде жатыр, ол мемлекетпен жүргізілетін ішкі және сыртқы саясаттың бағытын ғана емес оның мазмұнын анықтайды.

Азаматтың құқықтары мен бостандықтары негізінде жатқан адамның негізгі құқықтары мен бостандықтары мемлекеттің тікелей билік еркімен құрылмайды. Сондай-ақ, осы мемлекеттік ерік арқылы адамның негізгі құқықтары мен бостандықтарының күші жойылуы немесе қажетсіз деп жариялануы да мүмкін емес. Адам құқықтары

мен бостандықтарының генезисін дамыған батысеуропалық және солтүстікамерикалық елдердің экономикалық, әлеуметтік және саяси ұйытқыларында көруге болады, оларда парламентпен, биліктің тармақтарға бөлінуімен, билік органдарының демократиялық сайлануымен және т.б. байланысты жаңа мемлекеттік құрылыс тарихи тұрғыда қалыптасты. Демократиялық азаматтық қоғам және оған сәйкес келетін құқықтық мемлекет - бұл адам мен азаматтың негізгі құқықтары мен бостандықтары болуы мүмкін қоғамдық және саяси орта. Негізгі құқықтары мен бостандықтарының толық және одан әрі кеңейтілген шеңбері бар тұлғаның қазіргі заманғы құқықтық мәртебесі - жалпыға танылған қағидаттары мен нормаларын халықаралық қоғамдастықтың мүшесі ретіндегі әрбір өркениетті мемлекеттің сақтауы тиіс халықаралық құқықтың басымдылығы. Адамның негізгі құқықтары мен бостандықтары бекітілген жалпыға танылған қағидаттар мен нормалар әрбір мемлекеттің халықаралық қоғамдастықтың егеменді мүшесі ретінде теңдік, осы құқықтардың шығу тегіне қайшы келетін шектеулерге жол бермеу қағидаттары негізінде адамның негізгі құқықтарын толық көлемде мақұлдау және мойындау, орындау, кепілдік беру және қорғау жөніндегі өз міндеттемелерін мүлтіксіз сақтауына тікелей бағытталған.

Сонымен, мемлекет - адам және азаматтың құқықтары мен бостандықтарының мойындалуы, сақталуы, кепілдік берілуі және қорғалуына байланысты қатынастардың маңызды қатысушысы. Оны қызметінің бұл жағы демократиялық және құқықтық мемлекет тұрғысынан алғанда оның бастапқы сипаттамасы болып табылады.

Осыдан байқайтынымыз, құқықтар мен бостандықтардың мойындалуы, сақталуы, кепілдендірілуі мен қорғалуының мемлекетке, оның атқаратын міндетіне тәуелділігі, осы міндетті орындаудың толықтығына, дұрыстығы мен тиімділігіне тәуелділігі айқындалады. Бірақ, екінші жағынан, құқықтық мемлекетте бар нақты тәуелділік айқын - адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтары қалай сақталатынына, кепілдендірілетініне және қорғалатынына байланысты тәуелділік. Яғни, осы құқықтар мен бостандықтардың бір мезгілде заңдардың мәнін, мазмұнын және қолданылуын, заң шығарушы және атқарушы биліктің, жергілікті өзін-өзі басқарудың қызметін анықтайтындығы заңда айқындалған. Осы өзара байланысты екі объективті фактор демократиялық мемлекеттің, оның органдарының адам және азаматтың құқықтары саласына әсер етуінің негізгі мүмкіндіктерін, шектері мен нысандарын анықтайды. Аталған объективті жағдайларды есепке алу мемлекет заңдарының көмегімен адам және азаматтың құқықтарын шектеу сияқты теориялық және тәжірибелік мәселені қарау кезінде аса қажетті және маңызды болып табылады.

Мемлекет және құқық теориясында жеке тұлға, адам құқығы, мемлекеттің адам және азаматтың құқықтары мен бостандықтарымен өзара байланысы, соның ішінде құқықтар мен бостандықтарды шектеу мәселелері ресейлік ғалымдар С.С.Алексеев, Н.В.Витрук, А.Б.Венгеров,

Е.А.Лукашева, В.С. Нерсисянц, Д.А.Керимов, В.В.Лазарев, О.Э.Лейст, А.В.Малько, Г.В. Мальцев, Н.И.Матузов, А.С. Пиголкин, Т.Н.Радько, В.А.Четвернин және басқалардың еңбектерінде бұрыннан қарастырылып келе жатқанын атап өткен жөн. Аталған мәселеге қатысты, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын заңмен шектеудің жекелеген аспектілерін қарастырған конституциялық құқық теориясы бойынша да жұмыстар бар. Мұндай жұмыстардың қатарына М.В.Баглайдың, А.А.Безугловтың, Е.А.Кутафиннің, Г.Н.Комкованың, В.С.Шевцованың және басқалардың еңбектерін жатқызуға болады. Алайда, елімізде адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын шектеудің теориялық мәселелерін толық зерттеген еңбектер жоқтың қасы деуге болады. Мемлекет және құқық теориясы оқулықтары шегінде қазіргі қоғамдағы адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының шектеу негіздері мәселелері аз зерттелген, оған кешенді, жүйелі талдауға тиісті назар аударылмайды. Сондықтан, елімізде жүзеге асырылып жатқан реформалар жағдайында адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын шектеудің теориялық және тәжірибелік мәселелерін жүйелі, өзара байланысты зерттеу, қоғамның құқықтық жүйесін жаңартуға, заң теориясы мен тәжірибесін сапалы жаңа жағдайға аудару мәселелері өзектілігін арттыра түспек. Мемлекет және құқық теориясы оқулықтарында адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын шектеу түсінігі мен сипаттамасы жалпы, тұжырымдамалық тұрғыда зерттелетінін білеміз. Бұл ретте осы құқықтар мен бостандықтар ұғымына, адам мен азаматтың құқықтық мәртебесінің құрылымына, адамның бұзылған құқықтарын қалпына келтірудегі мемлекеттің рөліне және ең жақсы жағдайда адам мен азаматтың қоғамдағы құқықтары мен бостандықтарын шектеу негіздеріне екінің жасалады.

Құқықтарды пайдалану құқық, ізгілік, ынтымақтастық, адамгершілік қағидаларымен қалыптастырылатын, бостандықтың орны мен шектерімен, мүмкін болатын шектеулермен айқындалатын адамның жауапкершілігімен ұштасады.

Бұл қағидат Адам құқықтарының жалпыға бірдей Декларациясының 29 бабында тұжырымдалғандай: "Өз құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыру кезінде әрбір адам басқалардың құқықтары мен бостандықтарын тиісті мойындауды және құрметтеуді қамтамасыз ету және моральдың, қоғамдық тәртіптің, демократиялық қоғамдағы жалпы әл-ауқаттың әділ талаптарын қанағаттандыру мақсатында ғана заңмен белгіленген шектеулерге ғана ұшырауы тиіс" [2].

Құқықтық шектеулер адамның өз пікірлерін кедергісіз ұстану, бұл пікірлерді жазбаша, ауызша, баспасөзде немесе өз қалауы бойынша өзге де тәсілдермен білдіру құқығын көздейтін Азаматтық және саяси құқықтар туралы Халықаралық пактінің 19 бабында мазмұндалған. 19 баптың 3-тармағында бұл құқықтарды пайдалану ерекше міндет пен жауапкершілік жүктейтіні айтылған. Ол заңмен белгіленген және қажетті болып табылатын кейбір шектеулермен ұштасуы мүмкін:

а) басқа адамдардың құқықтары мен беделін құрметтеу үшін;

б) мемлекеттік қауіпсіздікті, қоғамдық тәртіпті, халықтың денсаулығын немесе имандылығын сақтау үшін [3].

Азаматтық және саяси құқықтар туралы Халықаралық пактіде кемсітушілікке, дұшпандыққа немесе зорлық-зомбылыққа арандатушылық болып табылатын антигумандық, аморальдық іс-әрекеттерге - соғысты насихаттауға, кез келген ұлттық, нәсілдік немесе діни өшпенділіктің пайдасына тыйым салу мүмкіндігі көзделген. Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы Халықаралық пакті көрсетілген құқықтардың табиғатымен үйлесімді және демократиялық қоғамдағы жалпы әл-ауқатқа ықпал ету мақсатында ғана құқықтарды шектеуге жол береді [4].

Адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын қорғау туралы Еуропалық конвенцияның 11 бабының екінші бөлігінде: "Тәртіпсіздік пен қылмыстардың алдын алу, адамдардың денсаулығы мен имандылығын қорғау немесе басқа тұлғалардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау мақсатында демократиялық қоғамда мемлекеттің қауіпсіздігі мен қоғамдық тыныштық мүддесіне қажет заңмен көзделгендерден басқа аталған бұл құқықтарды жүзеге асыру ешқандай шектеулерге ұшырамайтындығы" [5] баяндалған.

ҚР Конституциясының 39-бабында құқықтар мен бостандықтарды шектеу негіздері белгіленген: "Адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтары конституциялық құрылысты қорғау, қоғамдық тәртіпті, адамның құқықтары мен бостандықтарын, халықтың денсаулығы мен имандылығын сақтау мақсатына қажетті шамада ғана және тек заңмен шектелуі мүмкін".

"Құқықтық шектеу" ұғымына қатысты заң ғылымында ортақ пікір орнықтамаған. Мысалы, профессор А.Сман негізгі құқықтардың шектелуін Конституцияда рұқсат етілген және заңдарда белгіленген адам мен азаматтың конституциялық мәртебесінен алынып тасталған, сондай-ақ негізгі құқықтар мен бостандықтардың нормативтік мазмұнын құрайтын өкілеттіктерден алынып тасталған құқықтар ретінде меншікті-конституциялық мағынасында қарастырады [6, 24 б.].

И.Роговтың пікірінше, "адамның (азаматтың) құқығын (бостандығын) шектеу - бұл адамның (азаматтың) құқықтарын (бостандықтарын) іске асыруына (жүзеге асыруына) заңмен белгіленген шектер (шекаралар), олар конституциялық тұрғыдан танылған құндылықтарды қорғау қажеттігінен туындаған тыйым салуларды, басып кірулерді, міндеттерді, жауапкершілікті білдіреді және мақсаты жеке адамның, қоғам мен мемлекеттің мүдделері арасында қажетті тепе-теңдікті қамтамасыз ету болып табылады.

Құқықтық шекаралар - бұл "құқықта белгіленген және субъект соның аясында әрекет етуге тиіс болатын шекаралар; контрагенттің (сөздің кең мағынасында) мүдделері мен қоғамдық мүдделерді қорғау үшін жағдай жасап, заңсыз қылықты тежеу дегеніміз осы". Адамның құқықтары мен бостандықтарын шектеу - кез келген мемлекет үшін

өткір проблемалардың бірі. Қайсыбір құқық қорғаушылар "кез келген мемлекет, тіпті демократиялық мемлекеттердің өзі де адамның құқықтарын шектеп, қысым көрсетуге бейім тұрады, құқық қорғаушылардың ісі - осы проблемаға қарсы тұру" деп ойлайды [7].

А.Н.Сагиндыкованың есептеуінше, құқықтық шектеуді құқықтық теңдіктен ауытқу деп қарастыруға болады, мұндай жағдайда құқықтар мен бостандықтардың ауқымы тарылып, міндеттердің көлемі артады. Бұл секілді құқықтық реттеу әдістері, мысалы, мемлекеттік қызметшілердің, полиция қызметкерлерінің арнаулы құқықтық мәртебін белгілеген кезде пайдаланылады [8, 25 б.].

К.В.Шундиқовтың пікірінше, заңгерлік құралдар жүйесінде шектеу қызметін атқаратын және заңсыз әрекеттерді тежеуге арналған құралдар айрықша орын алады. Құқықтық шектеулер заңгерлік факт-шектеу, тыйым салу, міндеткерлік, тоқтата тұру, жауапкершілік өлшемі және т.б. секілді нақты заңгерлік құралдарда іске асырылады. Бір жағдайларда бұл құралдар мемлекеттік құрылымдарға, ал басқа бір жағдайларда - жеке адамға қолданылады [9, 24 б.].

Басқа авторлардың пікірінше, мемлекеттің және адамның басқа азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына қол сұқпау жөніндегі міндеті құқықтарды шектеу деп есептеледі. Мемлекеттің адам құқықтарын заңды жолмен шектеуі басқа субъектілердің құқықтарына еркін араласуға кедергі қоюды мақсат етеді.

А.В.Малько шектеулер түсінігін құқықтың жалпы теориясы тұрғысынан егжей-тегжейлі талдап берді. Ол құқықтық шектеулерді субъектінің себептеріне тікелей ықпал ететін және "мүдделер-құндылықтар" қарым-қатынасын реттеп отыруға тікелей қатысатын ақпараттық-психологиялық сипаттағы құқықтық құрал ретінде қарастырады. Құқықтық шектеулердің ұғымы мен мәнін неғұрлым толығырақ ашу үшін аталған автордың көзқарасы барынша тиімді деп есептейміз. Бұл автор көзқарасының мәні - ол құқықтық шектеулерді прескриптивтік (басшылық) сипаты бар деп қарастырады.

Автордың пікірімен келісе отырып, қосып айтармыз: құқықтық шектеулерді ақпараттық-психологиялық деңгейде қарастырғанда, кейбір басқа құқықтық құралдарға, мысалы, рұқсаттарға, жеңілдіктерге, көтермелеулерге қарағанда, құқықтық шектеулер теріс сипатта болады. Құқықтық шектеулер субъектінің өз мүдделеріне де теріс ықпал етеді. Бұлай болатын себебі, құқықтық шектеулер қайткенде де мәжбүрлеу сипатындағы құрал болып табылады, олар азаматтың қалауы мен еркінен тыс жасалып, мемлекеттік мәжбүрлеудің күшімен қамтамасыз етіледі. Бұл тұрғыдан алғанда құқықтық шектеулер, шын мәнінде, теріс сипатта болады және бір қарағанда адамның құқықтары мен бостандықтарын шектейтіндей болып көрінеді. Мысалы, осындай көзқарасты мемлекет және құқық теориясы бойынша терминдердің орыс-украин сөздігіндегі құқықтық шектеулер ұғымын тұжырымдаған кезде байқауға болады. "Заң жүзіндегі шектеулер - белгілі бір жағдаяттарға байланысты азаматтың құқықтық мәртебесінен заңда белгіленген

тәртіппен алынып тасталған құқықтар. Олар жеке тұлғаның бостандығы мен мүдделерін шектейді, алайда әрдайым алдын алу сипатында болып, шектеулер қойылған субъектілерді де, сондай-ақ өзге адамдарды да ықтимал қолайсыз зардаптардан сақтандырып отырады" [10, 183 б.].

Дегенмен құқықтық шектеулер ұғымына бұлайша көзқарас біржақты болып табылады. Құқықтық шектеулердің ұғымы мен мәнін барынша толық ашу үшін олардың құқықтық ықпал ету мен құқықтық реттеудегі атқаратын қызметі мен мақсатын анықтап алу қажет болады. Аталған анықтамада құқықтық шектеулерді алдын алу сипатында болады деп әділетті түрде қарастырады. Құқықтық шектеулердің мақсаты шектеулер қойылған субъектілерді де, сондай-ақ өзге адамдарды да, тұтастай алғанда бүкіл қоғамды да ықтимал қолайсыз зардаптардан сақтандырып отыру болып табылады. Осы жерде құқықтық шектеулер әртүрлі деңгейде болуы мүмкін екенін бірден түсіндіре кеткен жөн. Айталық, бұл құқықтық шектеулер мемлекет, оның органдары мен лауазымды адамдар үшін болса, онда олардың мақсаты озбырлық пен шенеуніктер тарапынан болатын басқа да асыра сілтеулерді барынша азайту болып табылады. Басқа субъектілердің құқықтарын шектеу өзге мақсаттарды көздейді.

Құқықтық шектеулер проблемасы қоғамдағы адамның бостандықтарының шегінен бастау алады. Әлеуметтік басқарудың барысында құқықтық шектеулер әртүрлі субъектілерге қолданылған. Адамзат қоғамында индивидтің немесе адамдар топтарының белсенділігі қоғамға залал келтіріп, ортақ мүдделерге қайшы келетін болса, оған шектеулер ежелден-ақ қойылып отырған. Алғашқы қауымдық құрылыс қоғамының әлеуметтік нормалары көбіне-көп табу нормасы, тыйым салу нормасы, шеңбер нормасы, шектеулер нормасы түрінде болған. Жүріс-тұрыс нормалары, әсіресе табудың нормалары биологиялық инстинкттерді тежеп отыру қажеттігінен туындаған.

Алғашқы қауымдық құрылыс ыдыраған дәуірде "қолданылып жүрген заңға тиісті қағида енгізіп, дәстүр-салттарда қалыптасқан шектеулерді заң жүзіндегі шектеулер етіп тіркеу қажеттігі пайда болды".

Құқық философиясында бостандық шектеулерсіз өмір сүре алмайды, өйткені "шын мәніндегі бостандық шекараларын сезіне біледі" деген пікір бар. Адамның құқықтарын рұқсаттар мен жүріс-тұрыстағы шексіз валюнтаризмнің жиынтығы ретінде пайымдауға болмайды.

Бостандықтың бассыздықтан айырмасы осында. Осы орайда 1789 жылы қабылданған Адам және азамат құқықтарының француздық декларациясында былай деп жарияланды: "Бостандық басқаға залал келтірмейтін нәрселердің барлығын істеу мүмкіндігінен тұрады: осылайша, әр адамның табиғи құқықтарын жүзеге асыруы нақ осындай құқықтарды пайдаланатын қоғамның басқа да мүшелерін қамтамасыз ететін шектерде ғана шектеледі". Бір адамның бостандығының шекті шекарасы басқа біреудің бостандығы болып табылады. Бостандықтардың әрқайсысына міндеткерлік сәйкес келеді, ол, мысалы, басқа адамдардың құқығына қол

сұқпаудың "жалпы мүддесін" сақтап отыру, әдет-салттарға құрметпен қарау, басқа азаматтардың мүдделерін қозғайтын қандай да бір ерікті, әсіресе күш қолдану әрекеттеріне жол бермеу түрінде болады. Нақ сондықтан да қазіргі кезеңде құқықтар мен бостандықтарды түсіну оң және табиғи-құқықтық түсініктерді біріктіретін кешенді көзқарасқа келіп тіреледі. Өйткені адамның бостандығын, егер оған заңмен, оң тұрпатты құқықпен кепілдік берілмесе, іс жүзіне асыру мүмкін емес, ал оң тұрпатты құқықтың рухани негізі, моральдық-этикалық күші табиғи құқықта жатыр. Аталған екі көзқарас бірін бірі толықтырып тұрады және де ол мынадан көрінеді. Заңдарда (оң тұрпатты құқықта) идеялар, қағидаттар, әділдік, бостандық, теңдік, сондай-ақ адамгершілік талаптары туралы жалпы адами ұғымдар бекіндіріледі. Сөйтіп, құқықтық бостандық дегеніміз - бұл адамның білгілі бір жүріс-тұрыс нұсқасының сырттай, объективтік қажеттігін сезінуі және соған сай әрекет ету мүмкіндігі.

Егер құқық жеке тұлғаны мемлекеттік өкіметтің озбырлығынан қорғау құралы болса, құқықтар мен бостандықтарды шектеу қоғамды, басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын (мүдделерін) құқық пайдаланушының озбырлығынан қорғауға арналған. Мұндай шектеулердің пайда болуын көпшілік мүдделерді қамтамасыз ету мақсатында халық өз бостандығының бір бөлігін о бастан-ақ мемлекетке беруімен түсіндіруге болады. Бұдан шығатын қорытынды - құқық пен бостандықтың өздері секілді, құқықтарды шектеудің пайда болуы да табиғи іс.

Осыған орай адамзат қоғамында құқықтық шектеулердің қажеттігін жоққа шығаруға болмайды. Қазіргі кезеңде қоғам дамуының қалыпты үдерісі азаматтардың құқықтарын жүзеге асыру барысында оларға шектеулер қойып отыру қажеттігін мемлекеттен талап етеді. Мемлекеттің мұндай іс-әрекеттерін қоғамдағы бостандықтың өлшемін өркениетті жолмен реттеп отыру тәсілі деп білеміз.

Құқықтық шектеулер - құқықтық реттеудің қажетті құралы. Оның мақсаты құқықты иеленушінің өзі үшін де, сондай-ақ басқа адамдар, тұтастай алғанда қоғам үшін де теріс салдарға соқтыруы мүмкін іс-амалдарды тежеп отыру болып табылады. Құқықтық шектеулер қоғамдық қатынастарды реттеп отыру мақсатында белгіленеді және прескриптивтік (басқарушылық) сипатта болады. Сондықтан да құқықтық шектеулер объективті сипатта болады, олар түптеп келгенде контрсубъектінің, тұтастай алғанда қоғамның әлеуметтік-пайдалы мүдделерін қамтамасыз етуге бағытталған. Құқықтық шектеулер бостандықтың аясын тарылтып, субъектінің мүмкіндіктерін азайтатынына, субъектілердің өз мүдделерін жүзеге асыру барысында оларға қолайсыз жағдайлар (қауіп төндіру немесе білгілі бір құндылықтардан айыру) жасайтынына қарамастан, олар сонымен бірге қоғамдық мүдделерді қанағаттандыруға бағытталған.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. Конституция 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды. (10.03.2017 жылғы өзгерістерімен қоса). <http://adilet.zan.kz>
2. Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы. Декларация Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас

Ассамблеясының резолюциясымен 1948 жылғы 10 желтоқсанда № 217 А (III) қабылданған. <http://adilet.zan.kz>

3. Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакті. Нью-Йорк, 1966 ж. 16 желтоқсан. Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіні ратификациялау туралы Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 28 қарашадағы N 91 Заңы. <http://adilet.zan.kz>

4. Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы Халықаралық пакт. БҰҰ, 1967. Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пактіні ратификациялау туралы Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 21 қарашадағы N 87 Заңы. <http://adilet.zan.kz>

5. Адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын қорғау туралы конвенция (Адам құқықтары бойынша Еуропалық Конвенция). Рим, 4 қараша 1950 ж. (21 қыркүйек

1970 жылғы, 20 желтоқсан 1971 жылғы, 1 қаңтар, 6 қараша 1990 жылғы, 11 мамыр 1994 жылғы енгізілген өзгерістерімен). <http://adilet.zan.kz>.

6. Сман А. Конституционно-правовые основы политических прав и свобод граждан в Республике Казахстан: Автореф. дис. . канд. юрид. наук. - Алматы, 2002.

7. Рогов И. Пределы ограничения прав и свобод // Юридическая газета. -2005. - 3 июня.

8. Сагиндыкова А.Н. Права человека в Республике Казахстан. "Заң және заман" журналы №2, 2017ж.

9. К.В.Шундигов. Теория государства и права: Элементарный курс: учебное пособие. - М.: Кнорус, 2016.

10. Малько А.В. Теория государства и права в вопросах и ответах: Учебно-методическое пособие. -5еиздание, переработанное и дополненное. - М. 2013.

Гүлдана ҚАРЖАСОВА, *PhD докторы, доцент Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті 100009, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., Академическая 9 көшесі, GKB24@mail.ru, +8 775 207 88 68.*
Аликжан ФЕТКУЛОВ, *з.ғ.к., доцент Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті 100009, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., Академическая 9 көшесі, GKB24@mail.ru, +8 775 207 88 68.*
Алмас ОРЫНБЕКОВ, *з.ғ.м., аға оқытушы Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті 100009, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., Академическая 9 көшесі, GKB24@mail.ru, +8 775 207 88 68.*
Ерлан КАСЕНОВ, *Қарағанды облысы ПД жедел жоспарлау басқармасының жедел кезекшісі полиция майоры, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., GKB24@mail.ru*

ЕСІРТКІ ЖӘНЕ ПСИХОТРОПТЫҚ ЗАТТАРДЫҢ ЗАҢСЫЗ АЙНАЛЫМЫ ТУРАЛЫ МӘСЕЛЕЛЕР

Есірткі адамның жанымен тәнінің саулығына қауіп төндіретін химиялық дәрі дәрмек болудан әрі асып, ол мемлекеттердің ұлттық қауіпсіздігіне төнген әлеуметтік қоғамдық қатерге айналып отыр. Мақалада есірткі заттары немесе психотроптық заттардың заңсыз айналымы қылымысымен күресу шаралары және алдыны алу жолдары зерттеледі.

Түйінді сөздер: есірткі, есірткі заттар, психотроптық заттар, нашакорлық, есірткі бизнесі, заңсыз айналым, қылмыстық жауапкершілік.

Гүлдана ҚАРЖАСОВА, *доктор PhD, доцент, Карагандинский экономический университет 100009, Республика Казахстан, г. Караганда, Академическая 9, GKB24@mail.ru, +8 775 207 88 68.*
Аликжан ФЕТКУЛОВ, *к.ю.н., доцент, Карагандинский экономический университет 100009, Республика Казахстан, г. Караганда, Академическая 9, GKB24@mail.ru, +8 775 207 88 68.*
Алмас ОРЫНБЕКОВ, *м.ю.н., ст. преп., Карагандинский экономический университет 100009, Республика Казахстан, г. Караганда, Академическая 9, GKB24@mail.ru, +8 775 207 88 68.*
Ерлан КАСЕНОВ, *Оперативный дежурный Управления Оперативного Планирования, майор полиции, Республика Казахстан, г. Караганда, GKB24@mail.ru*

ПРОБЛЕМЫ НЕЗАКОННОГО ОБОРОТА НАРКОТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ И ПСИХОТРОПНЫХ ВЕЩЕСТВ

Наркотики - это не только химический препарат, представляющий опасность для здоровья человека, но и социальная общественная угроза, угрожающая национальной безопасности. Итак, в этой статье рассматриваются пути и средства предотвращения незаконного оборота наркотических средств или психотропных веществ.

Ключевые слова: наркотик, наркотические средства, психотропные вещества, наркомания, наркобизнес, незаконный оборот, уголовная ответственность.

Guldana KARZHASOVA, *PhD doctor, assistant professor of Karaganda Economic University of Kazpotrebooyuz, 100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Akademicheskaya str 9, GKB24@mail.ru, +8 775 207 88 68.*
Alikzhan FETKULOV, *c.l.s., assistant professor of Karaganda Economic University of Kazpotrebooyuz, 100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Akademicheskaya str 9, GKB24@mail.ru, +8 775 207 88 68.*
Almas ORYNBEKOV, *m.l.s., senior lecturer of Karaganda Economic University of Kazpotrebooyuz, 100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Akademicheskaya str 9, GKB24@mail.ru, +8 775 207 88 68.*
Yerlan KASENOV, *Operational Duty Officer, Office of Operational Planning, Police Major, Republic of Kazakhstan, Karaganda, GKB24@mail.ru,*

PROBLEMS OF ILLEGAL TRAFFIC OF DRUGS AND PSYCHOTROPIC SUBSTANCES

Drugs are not only a chemical drug that represents a danger to human health, but also a social public threat that threatens national security. So, this article discusses the ways and means of preventing the illicit trafficking of narcotic drugs or psychotropic substances.

Keywords: narcotic drugs, psychotropic substances, drug addiction, drug business, illicit trafficking, criminal liability.

Қазіргі таңда басты ұшығып отырған дерт есірткі және психотроптық заттардың заңсыз айналымына байланысты мәселелер болып отыр. Қазақстан

Республикасында есірткілерді заңсыз айналымға енгізумен күресетін кәсіпкерлер потенциалы мемлекеттік арнайы құрылымдарда ғана емес,

сондай-ақ ғылыми шеңбердеде өсіп келеді. Есірткі заттарды немесе жүйкеге әсер ететін заттарды заңсыз дайындау, сатып алу сақтау, тасымалдау, жөнелту немесе сату үшін жауапкершілік Қазақстан Республикасы Қылмыстық Кодексінің 297 бабында қарастырылған. [1]

Есірткі заттар-адамның психикасына әсер ететін, одан әрі организмді бүлдіретін синтетикалық немесе табиғи тектес заттардың жиынтығы.

Психотроптық заттар - адамның психикалық функциясына әсер ететін қауіпті заттар.

Қазіргі кезде Қазақстан қоғамына алдында тұрған және шұғыл шешуді талап ететін өзекті мәселердің ішінде халқының денсаулығына және тұтастай алғанда ұлттық қауіпсіздікке төнген жахандық қатер ретінде нашарлықтың және есірткі бизнесінің өсу проблемасы алдыңғы орындардың біріне шығып отыр.

Соңғы 10 жыл ішіндегі Қазақстандағы есірткі ахуалына жасалған талдау республикада оның тұрақты келеңсіз серпінге ие айтарлықтай асқынуымен сипатталатындығын көрсетеді.

Қазір Орталық Азия өңірі әр алуан шығу түрлері мен нысандардағы есірткілердің экспансиясына ұдайы ұшырап отыр.

Оның негізгі себептері:

- есірткі қауіпінің көзі болып табылатын мемлекеттерге тікелей жақындығы, Еуропаға есірткі құралдарын контрабандалық жеткізу үшін географиялық жағынан қолайлы орналасуы және кеңейіп келе жатқан транзиттік мүмкіндіктер;

- шекараларының ұзындығы, посткеңестік елдермен шекаралас учаскелерде демаркациялық жұмыстардың соған байланысты олардың сырттан есірткінің енуінен жеткілікті түрде қорғалмауы;

- Ауғанстанда есірткі заттарын өндірудің одан әрі өсуі есірткі зертханалардың елдің Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығымен тікелей шектесетін солтүстік провинцияларына көшірілуі және құрылуы;

- Еуропадан келетін синтетикалық есірткілер контрабандасы көлемінің ұлғаюы болып отыр.

Экономикалық салада бұл өтпелі кезеңде есірткі бизнесінің дамуы мен нашарлықтың өсуі үшін жағдайлар туғызатын экономикалық проблемалардың шиеленісуі. Орталық Азия елдеріндегі есірткі ахуалының нашарлауына ықпал ететін факторлардың қатарында халық кедейшілігінің жоғары деңгейінің сақталуын, жұмыссыздықты және көлеңкелі шаруашылық қызметінің дамуын айтуға болады.

Бүгінгі таңда Қазақстан есірткі нарығын қарқынды құрылымдық қайта құру жүруде, өсімдік тектес дәстүрлі есірткілерді "ауыр" есірткілермен ауыстырудың белсенді процесі жүріп жатыр. Әсері күшті, қымбат тұратын және денсаулыққа барынша қауіпті синтетикалық есірткі құралдары мен психотроптық заттарды пайдалану артып отыр.

Қалыптасқан ахуалдың күрделілігі мен оның маңыздылығын Қазақстанның барлық облыстарында, Астана мен Алматы қалаларында ҚР-сы Президентінің жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеу институты жүргізген, жасы 18-

ден жоғары 12000 адам қатысқан әлеуметтік сауалнамалардың нәтижелері де дәлелдейді. Сауалнамаға қатысушылардың басым көпшілігі нашарлық пен есірткі бизнесінің таралуын барынша күрделі қатерлердің бірі деп есептейді. Атап айтқанда, сауал салынғандардың 30,3 %-ы есірткінің таралуы - бүгінде Қазақстан үшін ең өткір проблема деп мәлімдеген.

Солай бола тұра, проблема өткірлігі бәсеңдер емес, оған бір-бірімен өзара байланысты бірқатар факторлар әсер етеді, олардың бірі біздің арқылы есірткі, ең алдымен Ауғанстанға жасалған есірткі трафиінің күшеюі болып табылады. Ауғанстанмен шекаралас өңірлерде есірткіге қарсы белдеу құру жөніндегі құқық қорғау шекаралары кешенін іске асыруды шұғыл қолғау қажеттілігі барған сайын артып отыр [2, 93 б.].

Соңғы жылдары есірткіні, психотроптық заттар мен прекурсорлары теріс пайдалану әріолардың заңсыз айналымының республикада жаппай таралуы етек алды және экономиканың, құқық тәртібінің жай - күйіне, қоғамдағы әлеуметтік-психологиялық ахуалға, халықтың денсаулығы мен тектік қорына барған сайын теріс әсер етуде.

Орналасу ерекшелігіне орай Қазақстан Республикасының аумағы есірткіні Оңтүстік - Батыс Азия елдерінен, ең алдымен, Ауғанстаннан Еуропа елдеріндегі, соңғы жылдары Ресейдегі оларды өткізетін әлемдік рыноктарға жеткізу үшін оны транзиттік дәліз ретінде пайдаланатын халықаралық есірткі картельдері мүдделерінің аясында қалып отыр. Есірткі транзитінің ертеден пайдаланылып келе жатқан Азиядан Орталық Қазақстан арқылы Ресейге және әрі қарай Еуропаға созылған бағытын "Өлім Жібек жолы" деп атайды.

Қалыптасқан ахуал тиісінше мемлекеттен халықтың психикалық және тән саулығын есірткінің бекіген толқынынан қорғауға бағытталған нақты пәрменді шаралар қабылдауды талап етеді. Қазақстан Республикасында есірткінің таралуы мен оларды теріс пайдалануға байланысты тіркелген құқық бұзушылық санының өзгеру серпіні олардың ұдайы өсуін айқын көрсетіп отыр. Бұдан басқа, есірткіні жүйелі пайдаланатын адамдар саны да көбеюде. Бұл факторлар Қазақстандағы экономикалық және әлеуметтік ахуалға теріс әсер етеді және үрей туғызады.

Осыған байланысты есірткі айналымына бақылауды одан әрі күшейту, есірткінің теріс пайдалануға қарсы іс-қимылға мемлекеттік құрылымдар мен қоғамдық ұйымдардың қызметін жандандыру мақсатында ҚР-сы Әділет министрлігінің Нашарлыққа және есірткі бизнесіне қарсы күрес жөніндегі комитетін нығайту мақсатқа сай келеді.

Есірткінің мемлекеттегі заңсыз айналымы проблемасы жалпы ұлттық сипат алып отыр, өйткені халықтың барлық жігі, соның ішінде балалар да тартылған.

Есірткі, психотроптық, улы заттарды және прекурсорларды заңсыз айналымға түсіргені үшін жауапкершілік сол заттарды дайындауға пайдаланатын құрал-жабдықтар үшін жауапкершілік белгілейтін заңдарды біркелкі қолдануды қамтамасыз

ету мақсатымен және осы категориядағы істер бойынша сот әділдігін жүзеге асырудың сапасын көтеруді көздей отырып, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының жалпы отырысы қаулы етеді:

Есірткі, психотроптық заттарды және оларды дайындауға немесе қайта өңдеуге пайдаланылатын заттарды (прекурсорлар), 2002 жылғы 8 тамызда күшіне енген "Қазақстан Республикасында бақылауға жататын есірткі құралдары, психотроптық заттар және прекурсорлар тізіміне" енгізілген заттар үшін ғана қылмыстық жауапкершілікке тартылатынын түсіндіру керек. Есірткі немесе психотроптық заттарды өткізу мақсатын көздемей шағын және ірі мөлшерде заңсыз иемденіп алуға, сақтауға, тасымалдауға қылмыстық жазалауға жататын әрекет белгілері болмайды.[3]

Көрсетілген әрекеттерді жасауға кінәлілер Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің 320-бабының негізінде әкімшілік жауаптылыққа тартылуы мүмкін. [4]

Жоғарыда көрсетілген заттарды сатып алу, басқа товарға немесе затқа айырбастап алу, қарыздың орнына беру, қарызға немесе сыйға алу, туып алғанды иелену, құрамында есірткі бар жабайы өсімдіктерді немесе олардың бөлігін жинау, осындай өсімдіктердің күзетілмейтін егістік алқабындағы жинау жұмысы біткеннен кейінгі қалдығын жинап алуды т.б. заңсыз алу деп түсіну керек[5, 39 б.].

Есірткі мен психотроптық заттарды заңсыз тасымалдау "Есірткі, психотроптық заттар, прекурсорлар және олардың заңсыз айналымы мен теріс пайдаланылуына қарсы іс-қимыл шаралары туралы" ҚР Заңының 1-бабының 12 тармақшасына сәйкес тасымалдау тәсіліне қарамастан белгіленген тәртіпті бұзып, оларды орнынан көшіру жөніндегі кез келген қасақана іс-әрекеттер болып табылады.

Есірткі, психотроптық заттарды, прекурсорларды заңсыз пайдаланып жүрген адамдар, сондай-ақ оның тапсырмасы бойынша басқа адамдар тасымалдауды жүзеге асыра алады. Аталған заттарды орнынан көшіруді басқаларға тапсырған адам тасымалдауды ұйымдастырушы, ал егер, тасымалдауды қылмыстық заң бойынша жауапкершілікке тартылмайтын (мысалы, есі дұрыс емес, қылмыстық жауапкершілікке тарту үшін жасы толмаған, немесе заттың сипаты туралы хабарсыз) адамдарға тапсырса, онда қылмысты орындаушы ретінде жауапқа тартылады. Есірткіні және психотроптық заттарды тасымалдау олар тасымалдана бастаған сәттен бастап аяқталды деп есептеу қажет. Бүгінгі әлеуметтік қиыншылықтармен жұмыссыздық салдарынан етек алған есірткі бизнесіне қарсы күрес құқық қорғау органдарымен пәрменді жүргізіліп отыр. Қазіргі күннің ең бір өзекті мәселесіне айналып отырған есірткіге қарсы күрес - басты мәселе. Тұрмыстағы таршылықпен жеке басының күйзелістерінен шығудың жолын осы қауіпті бизнес жолынан іздеген жандар есірткі саудасынан пайда табушылар қақпанына түсіп, қылмыскерлер қатарына қосылуға.

Соңғы кездегі есірткі құралдарының қомақты көлемдегі тасымалдарының, ашылуына құқық қорғау органдарының осы қылмысқа тойтарыс

беруге күш жұмсалдырып, есірткі құралдарын тасымалдау жолдарын бөгеу, есірткі бизнесімен күрес криминалдық полиция қызметкерлерінен құрылған арнаулы топтармен мезгіл тексерулер өткізу мүмкіндік жасады, Есірткі құралдарына заңсыз айналымына қарсы күрес күшейтіліп, қылмыстылар жазасын алғанымен, бұл қауіпті дертке шалдығып, айналасындағыларды қайғы - қасіретке душар ететін адамдар саны азаймай отырғанын да айтып кетпеске болмайды. Мамандардың айтуына қарағанда, есірткіні тасымалдауға негізінен арзан қол адамдарды жалдайтын көрінеді. Дегенмен, есірткі қылмысын ашуда құқық қорғау органдарының белсенділігі төмен. Атап өтетін бір мәселе, осы қылмысты ашу үстінде негізінен есірткіні сақтаған және тасымалдаған ұсталады да, қолданушылармен, өткізушілер белгісіз болып қалады. Есірткіні тарату күрделі мәселелердің бірі. Географиялық жағынан қолайлы орналасқан Қазақстан Шығыстан Батысқа тасымалданатын есірткінің нақ жеріне айналып кетті. Сондықтан құқық қорғау органдары бұл мәселеге үлкен жауапкершілікпен қарауда. Әсіресе жас өспірімдер арасында осы есірткі арқылы қылмыс жасағандар қолданғандар көптеп кездеседі. Көптеген отбасылардың материалдық жағдайларының қиындығы, ата-аналардың моральға жат теріс қылықтары, әке мен бала арасындағы өзара кикілжің түрлі діни уағыздардың кері өсер етуі, бұқаралық ақпарат құралдары арқылы порнографиялық заттардың, қатыгездік, күш қолданудың таралуы жас өспірімдер қылығының, яғни есірткі мен айналысуына себеп болып отыр. Наркомания проблемасын шешу үшін, меніңше, төмендегі шараларды қолға алуымыз керек:

1. Есірткімен байланысты қылмыстар соңына дейін тергелмейді. Тергеуші қылмысты істі тез сотқа өткізуге тырысады. Ұсталған адамдардың көпшілігінің айтатын жауабы бірдей, яғни "көшеде келе жатып тауып алдым" - дейді. Ал, біздер неге неге тауып алмайды екенбіз? Сөйтіп есірткі бизнесімендегі наркомандар, есірткі сататындар, притон ұстайтындар, есірткі таситындар т.б. бәрі де белгісіз болып қала береді, жауапқа тартылмайды.

2. Әкімшілік жазаға тартылған наркомандарға, жазасын өтеп келген наркомандарға бақылауды күшейту керек. Құқық қорғау органдары олардың қайда барып, кімдерден есірткі алатынын анықтап, "наркомандарға", "жоғарғы эшелонға" шығып, қатаң жазалап, атқаратын бұқаралық ақпараттардың жария етуі қажет.

3. Шудың қарасорасын шикізат есебінде пайдаланып, Шу қаласында завод салып, қалалық шаруашылығына қажетті заттарды: парфюмерия, бояу, дәрілер, мықты арқандар, қағаздар және т.б. шығару.

Есірткі сататын адамдарға жазаны күшейту.

Шекара, кеден, құқық қорғау органдарының қызметкерлерін аттестациядан өткізіп, жұмысына адал, Отанына берілген қызметкерлердің орнында қалдыру керек, жалақыларын көбейту қажет. Жастарымызды салауатты өмір сүруге үйретіп, спортпен шұғылдануға бейімдеуіміз қажет. Бүгінгі күні есірткіні заңсыз айналымымен күрестің барынша пәрменді

жан-жақты жүргізілуіне қарамастан оның қоғамымызға, онда өмір сүріп жатқан адамдар өмірінеуіне үзілді-кесілді тойтарыс беру мүмкін болмай отыр. Тіпті күн өткен сайын бұл дерттің зардабы өршіп, адам өмірінеаса қауіптіесірткі заттардың жаңа түрлері пайда бола бастады. Сол себепті мұндай аса қатерліесірткілердің жаңа түрлерінің тамырына балта шабуға тек қаңа құқық қорғау органдарының күресі мен шаралары жеткіліксіз. Сондықтан қасіреті мен қаупі мол бұл қылмысқа бүкіл жұртшылық болып күресуі қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексі. 03.07.2014 (06.05.2017 ж. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен)//online.zakon.kz.

2. Боранбаев, Е. Есірткіелді бүлдіреді [Текст] / Е. Боранбаев? сұхбаттасқан А. Шахин // Заңгер. 2014. №6. С. 33 35 б. (Правовая доктрина. Юридическое сообщество).

3. "Қазақстан Республикасында бақылауға жататын есірткі құралдары, психотроптық заттар және прекурсорлар тізімі" 2002 жылғы 8 тамызда күшінеенген қаулысы

Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі. 2014 жылғы 5 шілдеhttp://www.zakon.kz/.

4. Еңсебаева, Г. Есірткі заттарын заңсыз тасымалдау трансұлттық ұйымдасқан қылмыстың көрініс нысаны [Текст] / Г. Еңсебаева // Заң. 2012. №12. С. 2629.

Мұрат КАКИМЖАНОВ, з.ғ.к., профессор, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, 100009, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., Академическая көш. 9.

Ерасыл МҰРАТ, Ю-12П тобының магистранты, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, 100009, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., Академическая көш. 9.

ПАРАҚОРЛЫҚ ҚЫЛМЫСЫНЫҢ ТҮСІНІГІ ЖӘНЕ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аталмыш мақалада паракорлыққа қарсы іс-қимыл мәселелері қарастырылады. Мемлекет пен қоғамның паракорлықтың дамуына кедергі келтіретін пәрменді шараларды қалыптастыру бойынша бірізді жүйелі жұмысының ары қарай жүргізілуі мақсатты және қажет екендігіне баса назар аударылады.

Түйінді сөздер: паракорлық, сыбайлас жемқорлық, паракор, пара алу, пара беру, паракорлыққа делдал, паракорлыққа қарсы іс-қимыл, паракорлыққа қарсы стратегия, заңнама, құқық қорғау органдары.

Мұрат КАКИМЖАНОВ, кандидат юридических наук, профессор, Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, 100009, Республика Казахстан, г.Караганда, ул.Академическая 9.

Ерасыл МҰРАТ, магистрант группы Ю-12П, Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, 100009, Республика Казахстан, г.Караганда, ул.Академическая 9.

ПОНЯТИЕ И ОСОБЕННОСТИ ВЗЯТОЧНИЧЕСТВА

В данной статье рассматриваются вопросы борьбы со взяточничеством. Особое внимание уделяется дальнейшей и последовательной реализации последовательной систематической работы государства и общества по формированию эффективных мер по предотвращению развития взяточничества.

Ключевые слова: взяточничество, коррупция, взяточник, получение взятки, дача взятки, посредничество во взяточничестве, противодействие взяточничеству, Антикоррупционная стратегия, законодательство, правоохранительные органы.

Murat KAKIMZHANOV, candidate of legal Sciences, professor, Karaganda Economic University of Kazpotrebooyuz, 100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Akademicheskaya str. 9.

Erasyl MURAT, group master's degree student Ю-12P, Karaganda Economic University of Kazpotrebooyuz, 100009, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Akademicheskaya str. 9.

THE CONCEPT AND FEATURES OF BRIBERY

This article discusses the fight against bribery. Special attention is paid to the further and consistent implementation of consistent systematic work of the state and society on the formation of effective measures to prevent the development of bribery.

Keywords: bribery, corruption, bribery, bribery mediation, anti-bribery, anti-Corruption strategy, legislation, law enforcement.

Паракорлық, яғни пара беру, пара алу және параға делдал болу - сыбайлас жемқорлықтың өте кең тараған түрлері ретінде биліктердің және басқармалардың дұрыс қалыпты қызметін бұзып, олардың беделін түсіретін қызметтік пайдакүнемдік қылмыс. Бұл қылмыстың мағынасы, яғни лауазымды тұлға, өзінің лауазымды қызметімен байланысты істелеген қызметі үшін ұйымдардан немесе басқа да тұлғалардан заңсыз материалдық сыйақы алуы. Паракорлық латенттік қылмыс тобына жатады [1,586]. Қазіргі таңда мемлекет пен қоғамның паракорлыққа деген көзқарасы әртүрлі. Осы құбылыстың пайда болу туралы және мемлекет пен қоғам институтына әсер ету деңгейінің тұжырымдамасы әртүрлі, мұның себебі, паракорлықты заңгерлер ғана емес, экономистер, әлеуметтанушылар және саясаткерлермен де зерттелетіні анық. Осыдан біз кең әртүрлілікті байқап отырмыз, сондай-ақ паракорлық түсінігі қоғам тәжірибесінің негізінде тұрмыста да қалыптасқан. Бірақ мұндай көпшілік паракорлыққа деген түсінікті қалыптастыру үшін қиындық туғызады және оған қарсы тиімді іс-әрекет

механизмін дамуын объективті түрде шектейді. Қазіргі таңда паракорлық сыбайлас жемқорлық түсінігімен тығыз байланыста. Сыбайлас жемқорлық - өте ерте кездерден туылып және қазіргі таңда әлемнің көптеген елдерінде өз тіршілігін жалғастырып келе жатқан қиын әлеуметтік құбылыс ретінде сатылу, сонымен қатар қоғамдық және саясат қызметкерлердің, мемлекеттік шенеуніктер мен лауазымды тұлғалардың сатылуын білдіретіндігі айқын [2,416]. Паракорлық субъектісі болып бір жағынан лауазымды тұлғалар болса, екінші жағынан жеке сектордың заңды және заңсыз өкілдері болып табылады. Жемқорлық қылмысты зерттеуші атақты Максимов С.В. пайымдауынша: "Паракорлық мемлекеттік қызметке ие болған, мемлекеттік немесе кәсіпкерліктің, ұйымның немесе мемлекеттік емес ұйымның қызметкері паракорлық актісін атқарған үшін жауаптылыққа тартылу қабілеттілігі бар және сот шешімі негізінде паракорлық құқық бұзушылық жасаған үшін жазаланатын тұлға болып танылады [3,76]. Паракорлық мемлекетке, билікке мемлекеттік қызмет мүддесіне және

жергілікті өзін-өзі басқару органдар қызметіне қарсы жемқорлық сипаты бар, сонымен қатар ең қауіпті қылмыстар санатына жататынын білеміз [4].

Б.В.Здравомысловтың ойынша лауазымды тұлғаларға парақорлық әсері, бұл алып жатқан лауазымды орнын "кіріс орнына" айналдырыуы және өзін байыту мақсатында қызметтік міндеттерді атқару үшін бағындыру, сонымен қатар өзге де азаматтар алдында керекті нәтижеге жету үшін лауазымды тұлғалардың сатылуын көрсетеді [5, 124б]. Ал А.Я.Светлов айтқан парақорлық сонымен қатар басқада ауыр қылмыстарға әкеп соқтырады. А.В.Галахова, О.Х.Качмазовтың айтуынша парақорлықтың қауіптілігі оның кең таралуында және жемқорлықпен тығыз байланыста болуында [6, 32б]. Осылардан байқағанымыздай парақорлық - сыбайлас жемқорлықтың ең көп таралған және қауіпті құбылысының бірі және тергеу жөнінен қиын қылмыстардың бірі болып саналады. Біріншіден, бұл қылмыс куәгерлер болмаған жағдайда жасалады. Барлық қылмысқа қатысушы тұлғалар (пара беруші, пара алушы және делдал) қылмыстың жасалуына және қылмыстық іздерді жасыруға барлық шараларды қолдануға мүдделі болады. Екіншіден, осы қылмысқа қатысушы тұлғаларға қылмыстық көзделген және сол себепті олар дұрыс айғақтарды бермей істеген қылмысты мойына алмауға, осыдан барып барлық қылмыскерлер кепіл шеңберін құрады. Үшіншіден, парақорлық жағдайлары заңды іс-әрекеттер жасағаны үшін де кездеседі. Мұндай жағдайда пара алу немесе беру жағдайын анықтау қиынға соғады, себебі заңсыз іс-әрекеттердің іздері болмайды. Төртіншіден, кей жағдайда мемлекеттік жеке меншік және басқада жемқорлармен байланыста болады, мұндай ұйымдасқан қылмыстық топтарын жауапкершілікке тарту қиынға соғады. Бесіншіден, парақорлықты басқада қылмыстармен салыстырсақ дәлелдемелі көлемдер өте аз болады, көптеген жағдайларда жанама дәлелдемелер арқылы айып тағылады.

Қазақстан мемлекеттік тәуелсіздіктің алғашқы күндерінен бастап сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың тиімді, әлемдік стандарттарға сай институттары мен тетіктерін құру бағытында мақсатты қызметтер жасап келе жатқандығы айқын. Осы бағыттағы еліміздің басты стратегиялық құжаты мемлекет пен қоғамның тыныс-тіршілігінің негізгі салаларын қамтуға, жан-жақты және дәйекті сыбайлас жемқорлыққа қарсы шаралар кешенінің әзірленуін және жүзеге асырылуын көздеуге, сөйтіп, мемлекеттік биліктің барлық деңгейлерінде, сондай-ақ, жеке секторда сыбайлас жемқорлықты барынша азайтуды қамтамасыз етуге, қазақстандық азаматтардың осы әлеуметтік зұлымдыққа төзімсіз көзқарасын қалыптастыруға тиіс іс-шараларды көздейді [7]. Осы тұста заң нормаларында көрсетілгендей жеке тұлғалар, қоғамдық бірлестіктер және өзге де заңды тұлғалар сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл кезінде мынадай шаралар қолданады: өздеріне мәлім болған сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық жасау фактілері туралы Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген тәртіппен хабарлайды; сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл мәселелері бойынша заңнама мен құқық қолдану практикасын жетілдіру жөнінде ұсыныстар енгізеді; сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыруға қатысады; сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдық басқа да субъектілерімен және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі уәкілетті органмен өзара іс-қимылды жүзеге асырады; мемлекеттік органдардан сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі қызмет туралы ақпаратты Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген тәртіппен сұратады және алады; сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл мәселелері бойынша зерттеулер, оның ішінде

ғылыми және әлеуметтік зерттеулер жүргізеді; бұқаралық ақпарат құралдарында түсіндіру жұмыстарын жүргізеді және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл мәселелері бойынша әлеуметтік маңызды іс-шаралар ұйымдастырады [8].

Еліміздің осы бағыттағы ең басты міндеті мен мақсаты мемлекеттік органдардың және азаматтық қоғам институттарының қызметін үйлестірудің тиімділігін жетілдіру арқылы қоғам өмірінің барлық салаларында парақорлық деңгейін азайту мақсаты болып табылады. Аталған мақсатқа қол жеткізу үшін: азаматтар мен қоғамның құқықтарын, бостандықтарын және заңды мүдделерін парақорлықтан қорғауды қамтамасыз ету, парақорлық құқық бұзушылықтарының алдын алу, анықтау және жолын кесу жөніндегі нормативтік құқықтық базаны жетілдіру, парақорлыққа қарсы іс-қимылдың нысандарын, әдістерін және құралдарын оңтайландыру, азаматтық қоғам құрылымдарымен өзара іс-қимыл жасасу сияқты міндеттерді орындау қажет. Е.О.Алауовтың айтуынша, парақорлыққа қарсы саясат өмірдің түрлі салаларында парақорлықты тудыратын және мемлекеттік қызметшіні парақорлық әрекет жасауға итермелеп, мүмкіндік туғызатын себептер мен жағдайларды барынша азайту жөніндегі мемлекеттің және қоғамның жан-жақты және дәйекті шараларын әзірлеуді және жүзеге асыруды көздейді [9, 40б]. Дегенмен, ұсынылып отырған негізгі бағыттар толымды болып саналмайтынын ескеру керек, олар тек жекелеген іс-шараларды жүзеге асыру бойынша ғана емес, сонымен қатар парақорлық құбылысын, оның себептерін, парақорлық іс-әрекетінің салдарын терең талдау, тура және жанама экономикалық және басқа шығындарды саликалы және объективті бағалаудың нәтижелері ескеріле отырып түзетілуі қажет. Парақор көптеген лауазымды тұлғалардың адал екеніне күмән туғызып, масқаралау арқылы сенімсіздік келтіріп қана қоймай, жалпы мемлекетке, Конституциядағы азаматтардың мүдделері мен құқықтарын шектеуге, заңдылық қағидаларының бұрмалануы және Қазақстан Республикасының нарықтық реформаларының дұрыс жүргізілуін тежейтіндігін әр азамат саналы мойындауы тиіс.

Әдебиеттер тізімі:

1. Н.О.Дулатбеков. Қазақстандағы жемқорлық және ұйымдасқан қылмыстылық. - Қарағанды, 2007.
2. А.Н.Ағыбаев. Мемлекеттік мүддеге қарсы парақорлық қылмыстар үшін жауаптылық. - Алматы, 2006.
3. Исаев А.А. Мемлекет қызметіндегі лауазымды тұлғалардың пара алу қылмыстарының түсінігі және алдын алу мәселелері. - Алматы, 2008.
4. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. 2014 жылғы 3 шілдедегі (27.12.2018 жылы енгізілген өзгертулерімен қоса).
5. Б.В.Здравомыслов. Взятничество в сфере экономики. - М., 2006.
6. Б.В.Волженкин. Квалификация взяточничества. - М., 2004.
7. Қазақстан Республикасының 2015-2025 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиясы туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2014 жылғы 26 желтоқсандағы Жарлығы.
8. Қазақстан Республикасының "Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы" Заңы. 2015 жылғы 18 қараша, №410-Ү ҚРЗ. (28.12.2018 жылы енгізілген өзгертулерімен қоса).
9. Е.О.Алауов. Проблемы уголовно-правовой борьбы с взяточничеством. - Алматы, 2007.

Кайрат БАКИШЕВ, доктор юридических наук, профессор, руководитель лаборатории юридических исследований, Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, ул. Академическая 9, Караганда, Казах-стан. Тел.: +7 (7212) 446500. E-mail: bakishev@yahoo.com

РАЗГРАНИЧЕНИЕ ТРАНСПОРТНЫХ АДМИНИСТРАТИВНЫХ И УГОЛОВНЫХ ПРАВОНАРУШЕНИЙ

В статье анализируется система транспортных правонарушений в уголовном и административном законодательствах. Автор отмечает необъективный подход законодателя к разграничению административных проступков и уголовных правонарушений без учета способа их совершения, характера вредных последствий и других значимых юридических признаков. Обосновывается вывод о том, что главным критерием разграничения преступлений, уголовных проступков и административных правонарушений являются степень и характер их общественной опасности. Именно этот критерий должен лежать в основе законодательного определения об административном правонарушении (ст. 25 КоАП) и построения системы транспортных уголовных правонарушений. Кроме того, существование в административном законодательстве деликтов различной правовой природы привело к забвению уголовно-правовой природы административных проступков, неверной оценке различного характера и степени общественной опасности правонарушений и ошибкам в правоприменительной деятельности. В этой связи автор предлагает принять Кодекс "мелких" (малозначительных) правонарушений (проступков), куда следует перенести деликты, имеющие уголовно-правовую природу.

Ключевые слова: административные правонарушения, уголовные правонарушения, уголовный проступок, транспортные правонарушения, критерии разграничения.

Кайрат БӘКІШЕВ, Заң ғылымдарының докторы, профессор, ғылыми-зерттеу зертханасының жетекшісі, Қазтұтыну одағы Қараганды экономикалық университеті, Академическая көш., 9, Қараганды, Қазақстан. Тел.: +7 (7212) 446500. E-mail: bakishev@yahoo.com

КӨЛІТІК ӘКІМШІЛІК ЖӘНЕ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРДЫ ШЕКТЕУ

2014 жылғы ҚР Қылмыстық кодекстегі көлік құқық бұзушылықтары мысалында автор заң шығарушының құқықтық реформа процесінде әкімшілік және қылмыстық-құқықтық әрекеттердің аражігін ажыратуға объективті емес тәсілін көрсетеді. Бірқатар көліктік құқық бұзушылықтар қылмыстық теріс қылықтарға оларды жасау тәсілін, зиянды зардаптардың сипатын және басқа да маңызды заңды белгілерін ескерместен қате жатқызылды. Қылмыстарды, қылмыстық теріс қылықтарды және әкімшілік құқық бұзушылықтарды шектеудің басты өлшемі олардың қоғамдық қауіптілігінің дәрежесі мен сипаты болып табылатыны туралы қорытынды негізделеді. Бұл өлшем әкімшілік құқық бұзушылық туралы заңнамалық ұйғарымның (25-бабы) негізінде жатуға және көліктік қылмыстық құқық бұзушылықтар жүйесін құру кезінде ескерілуге тиіс. Әкімшілік заңнамада әртүрлі құқықтық табиғат деликтерінің болуы әкімшілік теріс қылықтардың қылмыстық-құқықтық табиғатының жойылуына, құқық бұзушылықтардың түрлі сипаты мен қоғамдық қауіптілік дәрежесін дұрыс бағаламауға және құқық қолдану қызметіндегі қателіктерге әкеп соқтырды. Осыған байланысты қылмыстық-құқықтық табиғаты бар деликтерді ауыстыру қажет болатын "ұсақ" құқық бұзушылықтар немесе елеусіз теріс қылықтар кодексіні әзірлеу ұсынылады.

Түйінді сөздер: Әкімшілік құқық бұзушылықтар, қылмыстық құқық бұзушылықтар, қылмыстық теріс қылық, көліктік құқық бұзушылықтар, шектеу өлшемдері.

Kairat BAKISHEV, Doctor of Law, Professor, Head of Research laboratory, Karaganda economic university of Kazpotrebsoyuz, Akademicheskaya str. 9, Karaganda, Kazakhstan. Tel.: +7 (7212) 446500. E-mail: bakishev@yahoo.com

DIFFERENTIATION OF TRANSPORT ADMINISTRATIVE AND CRIMINAL OFFENCES

Abstract. On the example of transport offences in the Criminal code of Kazakhstan of 2014, the author states of the legislator biased approach to the differentiation of administrative and criminal acts in the process of legal reform. Noted that a number of transport offences were mistakenly attributed to criminal offences without taking into account the method of their commission, the nature of harmful consequences and other significant legal signs. The conclusion that the main criterion of differentiation of crimes, criminal offences and administrative offences is the degree and nature of their public danger is proved. This criterion should form the basis of the administrative offence legislative definition (Article 25 of the Administrative Code) and be taken into account in the process of building a system of transport criminal offences. The different legal nature torts existence in the administrative legislation led to the oblivion of the criminal-legal nature of administrative offences, the different nature and social danger degree of offences incorrect assessment and errors in law enforcement. In this regard, the Code of "minor" offences or minor misdemeanours is proposed to develop, where offences having a criminal nature should be transferred.

Key words: administrative offences, criminal offences, criminal offence, transport offences, differentiation criteria.

Введение.

Правовая регламентация административных проступков и правонарушений остается сложной проблемой отечественного права. В связи с дальнейшей гуманизацией ответственности, сокращением сферы применения мер уголовной репрессии согласно Концепции правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года, законодатель осуществил ряд коренных изменений в национальном законодательстве. Так, он отказался от уголовно-правовых норм с административной преюдицией, перевел в состав административных проступков целую группу деяний, которые ранее были преступными, ввел понятия "уголовное правонарушение" и "уголовный проступок", пересмотрел систему наказания за их совершение. Это задача не из легких, если учесть, что многие деликты имеют внешне сходные признаки, серьезно затрудняющие их разграничение. Так, по нашим подсчетам, только из 74 статей КоАП о транспортных правонарушениях 40 статей тесно соприкасаются с уголовно-правовой сферой ответственности и потому трудно избежать ошибок при правовой регламентации ответственности за такие деликты. В процессе правовой реформы особые сложности возникли в связи с появлением в ст. 10 УК такого дефиниции как "уголовный проступок", признаки которого отличаются от преступления и административных правонарушений. Критерием разграничения уголовных преступлений и уголовных проступков, как указано в законе, является общественная опасность и наказуемость.

Теоретическая и практическая значимость новеллы заключается в том, что уголовные проступки по своей природе ближе к уголовным преступлениям, нежели к административным правонарушениям, ввиду чего учитываются при оценке состояния преступности в стране и деятельности правоохранительных органов. Этим, по замыслу законодателя, существенно повышается объективность данных о степени защищенности прав и свобод граждан, интересов общества и государства. Одновременно вводится упрощенный порядок расследования и рассмотрения судами дел об уголовных проступках с обеспечением виновным всей полноты фундаментальных процессуальных гарантий, что, в свою очередь, положительно отразится на оперативности их разрешения и восстановления нарушенных прав и свобод.[1] Вместе с этим, появление в УК этой новеллы привело к необходимости переноса ряда преступлений, к административным проступкам. Отсутствие четких критериев привело к ошибкам, которые негативно отражаются на правоприменительной деятельности законодательства.

Целью исследования является разработка критериев для правильного разграничения транспортных административных проступков и уголовных правонарушений, позволяющих правильно их квалифицировать и назначать справедливое наказание, а также совершенствовать законодательную деятельность.

Методы исследования. В процессе исследования использовались сравнительно-правовой, историко-

правовой, догматический методы, а также анализ, синтез и наблюдение.

Исследование.

Согласно ч. 3 ст. 10 УК, уголовным проступком признается совершенное виновно деяние (действие либо бездействие), не представляющее большой общественной опасности, причинившее незначительный вред либо создавшее угрозу причинения вреда личности, организации, обществу или государству, за совершение которого предусмотрены наказания, не связанные с лишением свободы. Его совершение не влечет за собой судимости. В этой связи перед законодателем встала задача отнесения к уголовным проступкам деяний, соответствующих данному определению. Анализ показал, что в категорию "уголовных проступков" была отобрана часть административно-правовых деликтов и преступления небольшой тяжести. Так, в главе Особой части УК "Транспортные уголовные правонарушения" как уголовные проступки сформулированы десять составов правонарушений (ч. 1 ст. ст. 345, 346, 348, 349, 351, 353, 354, 356, 358, 359). Из Кодекса об административных правонарушениях РК в Уголовный кодекс были перенесены управление транспортным средством лицом, лишенным права управления транспортными средствами, находящимся в состоянии алкогольного, наркотического и (или) токсикоманического опьянения, а равно передача управления транспортным средством такому лицу или допуск к управлению транспортным средством такого лица (ст. 346 УК), допуск к управлению транспортным средством водителя, не имеющего права управления (ст. 349 УК), управление воздушным, морским, речным или маломерным судном лицом в состоянии опьянения, передача управления или допуск к управлению воздушным, морским, речным или маломерным судном лица, находящегося в состоянии опьянения (ст. 358 УК), допуск к управлению воздушным, морским или речным судном лица, не имеющего права управления (ст. 359 УК). Другие составы этой группы - это бывшие преступления небольшой тяжести. Вышеуказанные проступки составили обновленную систему транспортных уголовных правонарушений.

Такое решение законодателя мы считаем спорным и не продуманным, принятым без учета характера и степени общественной опасности, способа совершения, вредных последствий и других юридически значимых признаков транспортных правонарушений. Между тем, специалисты предупреждали, что "ошибка, допущенная из-за неправильно избранного критерия, может дорого стоить государству, поскольку законодатель, объявляя проступком (административным) деяние, фактически обладающее общественной опасностью преступления, лишает определенные общественные отношения эффективной правовой защиты и тем самым ставит государство и его граждан под угрозу нарушения их законных прав и интересов. Не меньший ущерб государство несет и в том случае, когда криминализации подвергаются деяния такой степени общественной опасности, которая не

позволяет их расценивать как преступления". [2, 81-82 стр.]

Сравнительный анализ составов в главе 30 "Административные правонарушения на транспорте, в дорожном хозяйстве" в Кодексе РК об административных правонарушениях с правонарушениями в главе 14 "Транспортные уголовные правонарушения" в Особенной части УКО выявил следующие недостатки:

1) управление транспортным средством водителем, находящимся в состоянии алкогольного, наркотического и (или) токсикоманического опьянения, а равно передача управления транспортным средством лицу, находящемуся в состоянии алкогольного, наркотического и (или) токсикоманического опьянения (ст. 608 КоАП). Это административное правонарушение встречается на практике очень часто. Например, в 2018 г. было задержано 17,8 тыс. "пьяных" водителей. Законодатель решил, что с этим проступком лучше бороться административно-правовыми мерами, и в 1997 г. вернул его в состав административных правонарушений. Но тогда почему в системе транспортных уголовных правонарушений УК 2014 г. оказалось управление воздушным, морским, речным или маломерным судном лицом в состоянии опьянения, передачу управления или допуск к управлению воздушным, морским, речным или маломерным судном лица, находящегося в состоянии опьянения (ст. 358 УК)? Ведь между этими деликтами принципиально никакой разницы (за исключением вида транспортных средств) нет. На наш взгляд, логически правильно было бы сохранить правонарушение, предусмотренное в ст. 358 УК, в КоАП.

2) в ст. 346 УК (управление транспортным средством лицом, лишенным права управления транспортными средствами, находящимся в состоянии алкогольного, наркотического и (или) токсикоманического опьянения), по сути, речь идет об ответственности за повторное совершение административного проступка, предусмотренного ст. 608 КоАП, после наложения административного взыскания в виде лишения управления транспортным средством. По нашему мнению, данное обстоятельство ненамного повышает общественную опасность деяния, чтобы служить основанием для признания его уголовным проступком или преступлением. Как правильно отмечается в юридической литературе, преступление или уголовный проступок не есть сумма административных деликтов. Наличие административного взыскания за предшествующий проступок относится только к личности нарушителя, не повышает степени общественной опасности деяния и, стало быть, не превращает последующий проступок в преступление: сколько бы раз лицо ни совершало административное правонарушение, каждое из них - всего лишь проступок, и по направлению умысла оно не может составлять единого целого и переходить в другое качество. [3] Видимо, поэтому законодатель исключил статьи с административной преюдицией из Уголовного

кодекса РК 2014 года. Поэтому повторное в течение года совершение однородного административного правонарушения, за которое лицо уже подвергалось административному взысканию, согласно ст. 57 КоАП должно признаваться обстоятельством,отягчающим ответственность, а не основанием для признания деликта преступным. Кроме того, сотрудниками полиции пьяными задерживаются, в основном, лица, не лишенные водительских прав на момент совершения правонарушения. Законодатель в данном случае упустил из виду, что издание нового уголовного закона оправданно в отношении деяний, представляющих собой устойчивые антиобщественные явления, а не единичные проступки. Поэтому здесь больше оснований деяние, предусмотренное ст. 346 УК, перенести в состав административных проступков.

3) невыполнение пешеходами и иными участниками дорожного движения требований, установленных правилами обеспечения безопасности дорожного движения, повлекшее причинение потерпевшему вреда здоровью, не имеющее признаков уголовно наказуемого деяния, влечет административную ответственность по ч. 2 ст. 615 КоАП. Нарушение пешеходом, пассажиром или другим участником дорожного движения тех же правил, повлекшее по неосторожности причинение тяжкого вреда здоровью человека (ч. 1 ст. 351 УК) расценивается как уголовный проступок. Следовательно, последствием административно наказуемого деяния является легкий или средней тяжести вред здоровью человека. Аналогичное последствие является конструктивным признаком ч. 3 ст. 618 КоАП (Признание либо выдача сертификатов или иных документов, подтверждающих соответствие новых транспортных средств, в нарушение установленных норм в области обеспечения требований к безопасности транспортных средств). Но средней тяжести вред здоровью человека, как следует из п. 12 ст. 3 уголовного закона РК, является последствием уголовных проступков либо преступлений, в том числе транспортных, а потому не может быть последствием административного правонарушения.

4) непоследовательность и нелогичность законодателя в процессе дифференциации уголовной и административной ответственности проявилась также в крайне неудачной формулировке ст. 560 КоАП и ст. 352 УК, благодаря которой юридически ненаказуемой стала самовольная без надобности остановка поезда, повлекшая причинение легкого вреда или средней тяжести вреда здоровью человека. Эти последствия деяния "выпали" из сферы действия УК и КоАП.

5) недоумение вызывает ст. 606 КоАП об ответственности за нарушение участником дорожного движения правил дорожного движения, повлекшее создание аварийной обстановки, то есть вынудившее других участников движения резко изменить скорость, направление движения. Виновный наказывается штрафом в размере десяти месячных расчетных показателей (ч. 1). Это же действие, совершенное повторно в течение года

после наложения административного взыскания, влечет лишение права управления транспортным средством на срок шесть месяцев (ч. 2). Но судя по содержанию статьи, нарушителем может быть не только водитель, но и пешеход, пассажир, велосипедист и т.д., которых суд в случае повторного в течение года создания аварийной обстановки не может лишить водительских прав. Следовательно, ч. 2 ст. 606 КоАП должна содержать другое наказание, например, штраф или административный арест.

6) согласно ст. 42 КоАП, лишение права управления транспортным средством может применяться как основное, так и дополнительное административное наказание. Но в то же время ст. 46 КоАП специально не предписывает судьям назначать это наказание в случаях, когда оно не предусмотрено соответствующей статьей Особенной части кодекса в качестве дополнительного наказания, по примеру ч. 3 ст. 50 Уголовного кодекса. Между тем, данный вопрос имеет принципиально важное значение. Так, чтобы обеспечить единую правоприменительную практику, Верховный суд республики в нормативном постановлении "О практике применения уголовного законодательства по делам об уголовных правонарушениях, связанных с нарушением правил дорожного движения и эксплуатации транспортных средств" от 29 июня 2011 г. указал, что в соответствии с частью третьей статьи 50 УК суд вправе назначить дополнительное наказание за совершение уголовного правонарушения, предусмотренного частью первой статьи 348, частью первой статьи 349, статьей 351 УК, в виде лишения права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью, если с учетом характера и степени общественной опасности совершенного деяния и личности виновного признает невозможным сохранение за ним права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью. "Некоторые суды придерживались ошибочного мнения о том, что при отсутствии в санкции статьи УК дополнительного наказания они не вправе лишать подсудимого права заниматься определенной деятельностью (управлением или эксплуатацией транспортных средствами). В целях исключения подобных ошибок впредь в пункте 16 дано соответствующее разъяснение", - отметила Р.Н.Юрченко. [4] Очевидно, что ст. 46 КоАП следует дополнить положением, предписывающим судьям назначать наказание в случаях, когда оно не предусмотрено соответствующей статьей Особенной части кодекса в качестве дополнительного наказания. Такое же разъяснение следует дать в нормативном постановлении Верховного суда РК "О некоторых вопросах применения судами норм Общей части Кодекса Республики Казахстан об административных правонарушениях" от 22 декабря 2016 г.

Перечисленные недостатки размывают грань между уголовно-правовой и административно-деликтной сферами, дезориентируют правоприменительную практику, исключают возможность объективной юридической оценки

совершенных деяний, в итоге приводя к нарушению законности. Полагаем, что текущая негативная статистика погибших и раненных в ДТП в Казахстане также является следствием непродуманных и неудачных законодательных решений. В чем причина отмеченных законодательных просчетов? Во-первых, виной тому "нерешенность вопроса о четких критериях при отнесении деяний к категории правонарушения или преступления", на которое прямо ссылались составители Концепции проекта Уголовного кодекса РК в период ее разработки. [1] Представляется, что перенос вышеуказанных деликтов в разряд транспортных уголовных проступков осуществлялся произвольно, без учета присущих им качественных и количественных характеристик, позволяющих четко разделять их на виды.

Вышесказанное хорошо иллюстрирует неудачно продуманная законодательная формулировка понятия "административное правонарушение" в ст. 25 КоАП, в которой административным правонарушением признается противоправное, виновное (умышленное или неосторожное) действие либо бездействие физического лица или противоправное действие либо бездействие юридического лица, за которое предусмотрена административная ответственность. Это определение отражает доминирующую в научном мире концепцию, по которой признак общественной опасности присущ только уголовно-наказуемому деянию, т.е. уголовному правонарушению. Отсутствие признака "общественная опасность" в законодательном определении позволила некоторым ученым считать, что административным деликтам свойственна "общественная вредность" как материальный признак, определяющий их социальную сущность. [5, 127-128 стр.] Ясно, что если деяние способно причинять вред, даже минимальный, личности, обществу или государству, то оно уже является общественно опасным. Но если деяние не причиняет такого вреда, причем здесь закон?

Мы разделяем мнение большинства правоведов о том, что общим свойством административных и уголовных правонарушений является их общественная опасность как объективная способность причинять вред охраняемым законом объектам. Такой вывод вытекает из понимания факта единой уголовно-правовой природы уголовных и административных правонарушений. Рассматриваемые деяния имеют общие детерминанты противоправного поведения, схожесть механизма формирования личности преступника и правонарушителя. Они порождены сходными причинами, посягают на одинаковые по своему характеру объекты, и в этом, прежде всего, заключается их общественная опасность. В этой связи мы согласны с утверждением Л. В. Головки о том, что "КоАП содержит в сущностном смысле именно нормы уголовного права, являясь современной разновидностью специального закона, регулирующего аналоги французских "уголовных правонарушений"". [6] Следовательно, главным

критерием разграничения преступлений, уголовных проступков и административных правонарушений, в том числе транспортных, являются степень и характер их общественной опасности. Вот поэтому данный критерий должен лежать в основе законодательного определения об административном правонарушении (ст. 25 КоАП) и построения системы транспортных уголовных правонарушений. Качественные характеристики общественной опасности административных правонарушений, уголовных проступков и преступлений находят свое выражение в ценности объекта нарушения правил безопасности, сущности вызываемых вредных последствий (материальный, физический, моральный вред). Количественные характеристики названных деяний заключаются в различной степени их общественной опасности. Она определяется интенсивностью посягательства, реально наступившими или потенциальными общественно опасными последствиями, их величиной, спецификой способа, места совершения деяния, формой вины и другими значимыми признаками. Во-вторых, законодатель проигнорировал такие принципы законодательной техники, как целостность и полнота регулирования, согласованность положений и отсутствие противоречий, достаточность нормативного материала. В итоге в системе транспортных уголовных правонарушений появились нормы, применение которых неизбежно будет вызывать трудности в правоохранительной деятельности.

Проблема соотношения уголовных и административных правонарушений выявляет существующую в национальном законодательстве проблему концептуального характера. Как известно, административное законодательство наряду с проступками, посягающими на интересы в сфере государственного управления, изначально содержит также проступки против прав и свобод человека и общества, т. е. деяния различной правовой природы. Кроме транспортных проступков, в Кодексе об административных правонарушениях оказались деликты в сфере семейно-бытовых отношений, общественного порядка и нравственности, прав и свобод несовершеннолетних, обеспечения безопасности и охраны труда, суть которых остается уголовно-правовой, несмотря на то, что выведены за границы формального уголовного права. Названная проблема привела к забвению уголовно-правовой природы административных проступков, неверной оценке характера и степени общественной опасности правонарушений и сложностям в правоприменительной деятельности, что отчетливо прослеживается на примере транспортных правонарушений. Отмечая подобную негативную тенденцию в законодательствах многих стран, Европейский суд по правам человека в Страсбурге в ряде важнейших решений (например, дело Озтюрка против Германии) подчеркнул, что административные правонарушения остаются частью уголовного права с сохранением всей полноты процессуальных гарантий при расследовании уголовных дел (права на защиту, права

на обжалование решения и др.). [7] Решением данной проблемы должна быть разработка Кодекса "мелких" правонарушений или малозначительных проступков, куда следует перенести из КоАП деликты, имеющие уголовно-правовую природу, с сохранением гарантии последующей судебной защиты. Это позволит перейти к трехчленной классификации уголовно-наказуемых деяний, включающей преступления, проступки и правонарушения. [6] К сожалению, казахстанский законодатель после разделения уголовного правонарушения на уголовный проступок и преступление на этот шаг не пошел, это предложение в процессе правовой реформы не было реализовано. Представляется, что принятие такого кодекса позволит сохранить фундаментальные гарантии прав личности, предупредит дальнейшее разрастание в КоАП норм уголовно - правового характера, размывание границ уголовного и административного права, а также возникновение пробелов в отечественном законодательстве.

Результаты и заключение.

Разработка системы транспортных правонарушений в УК и КоАП осуществлялся законодателем произвольно, без учета присущих проступкам качественных и количественных характеристик, позволяющих четко разделять их на виды из-за нерешенности вопроса о четких критериях при отнесении деяний к категории правонарушения или преступления. Кроме того, при конструировании отдельных статей проигнорированы такие принципы законодательной техники, как целостность и полнота регулирования, согласованность положений и отсутствие противоречий, достаточность нормативного материала. В итоге в УК и КоАП появились нормы, которые дезориентируют правоприменительную практику, исключают возможность объективной юридической оценки проступков. Для устранения отмеченных недостатков предлагается:

- пересмотреть законодательное определение об административном правонарушении (ст. 25 КоАП). Наряду с другими признаками, он должен включать также степень и характер общественной опасности административных правонарушений;

- в уголовном законе должны быть учтены обстоятельства, которые значительно повышая степень общественной опасности административного правонарушения, действительно превращают его в уголовный проступок или преступление. Таким обстоятельством является причиненный вред, его тяжесть, например, нарушение правил безопасности, повлекшее причинение вреда здоровью средней тяжести или тяжкий вред здоровью, либо смерть человека, крупного ущерба, загрязнение окружающей среды, гибель судна, нарушение нормальной работы транспорта и связи. Нарушение тех же правил, не повлекшее столь серьезных последствий, должно расцениваться как административный проступок;

- в соответствии с принципом системной непротиворечивости сконструированы нормы об ответственности за нарушение правил,

обеспечивающих безопасность движения на железнодорожном транспорте (ст. 559 КоАП, ст. 351 УК), нарушение правил безопасности эксплуатации воздушных судов (ст. 559 КоАП, ст. ст. 344, 359 УК), нарушение правил дорожного движения или эксплуатации транспортных средств (ст. 610 КоАП, ст. 345 УК), выпуск в эксплуатацию транспортных средств, имеющих технические неисправности, и иные нарушения правил эксплуатации лицами, ответственными за техническое состояние и эксплуатацию транспортных средств, установлена административная ответственность (ст. 617 КоАП, ст. 348 УК) и др. Такой же подход следует сохранить в отношении других административных и уголовных проступков одного и того же вида;

- условиями уголовно-правового запрета транспортного правонарушения должны выступать: а) высокая степень вероятности причинения тяжкого вреда (человеческие жертвы либо существенные экономические потери); б) массовый характер деяния при высокой степени его общественной опасности; в) высокая применяемость статьи при вероятности причинения тяжких последствий. Учет названных факторов в процессе законотворчества позволит выстроить оптимальное соотношение между уголовно-правовой и административно-деликтными сферами, устранить законодательные пробелы, обеспечить правильную квалификацию транспортных правонарушений;

- ч. 1 ст. 346 УК и ч. 1 ст. 358 УК целесообразно перенести в КоАП, оставив в уголовном законе ответственность за указанные деяния только в виде составов причинения вреда. Учитывая повышенную степень общественной опасности деяния, предусмотренного ст. 608 КоАП, ответственность за его совершение, повлекшее вредные последствия, следует предусмотреть в системе уголовных транспортных правонарушений;

- в ч. 1 ст. 351 УК следует предусмотреть последствия в виде средней тяжести вреда здоровью, исключение такого же последствия из ч. 3 ст. 618 КоАП. Одним из последствий самовольной без надобности остановки поезда в ст. 560 КоАП должно стать причинение легкого вреда здоровью, а в ст. 352 УК - причинение средней тяжести вреда здоровью;

- в процессе законотворчества следует избегать использования таких выражений, как "причинение вреда здоровью, не имеющее признаков уголовно-наказуемого деяния" (ст.ст.615, 618 КоАП), "нанесение легких телесных повреждений" (ст. 633 КоАП), либо таких оценочных признаков, как "материальный ущерб", "крупный ущерб", "нарушение нормальной работы транспорта и связи" (ст.ст.610, 615 КоАП, ст. 344, 350, 356 УК). Виды вредных последствий в законе необходимо расписывать достаточно полно и четко, чтобы обеспечить их правильное и единообразное толкование;

- 2 ст. 606 КоАП должна содержать другое наказание, например, штраф или административный арест;

- ст. 46 КоАП следует дополнить указанием о том, что лишение права управления транспортным средством может быть назначено и в случаях, когда оно не предусмотрено соответствующей статьей Особенной части кодекса в качестве дополнительного наказания, если с учетом характера и степени общественной опасности совершенного деяния и личности виновного суд признает невозможным сохранение за ним права управлять транспортным средством. Такое же разъяснение следует включить в нормативное постановление Верховного суда РК "О некоторых вопросах применения судами норм Общей части Кодекса Республики Казахстан об административных правонарушениях" от 22 декабря 2016 г.;

- для решения проблемы соотношения уголовных и административных правонарушений необходимо разработать и принять Кодекс "мелких" правонарушений или малозначительных проступков, куда из КоАП следует перенести деликты, имеющие уголовно-правовую природу, с сохранением виновному гарантий последующей судебной защиты.

Список литературы:

1. Концепция проекта Уголовного кодекса Республики Казахстан [Электрон.ресурс] - URL: <http://www.lecs-center.org> (дата обращения: 10 января 2019 г.).
2. Коробеев А.И. Транспортные преступления. - СПб.: Юридический центр - Пресс, 2003. - 406 с.
3. Шавырина А.С. Основные подходы к разграничению административных правонарушений и преступлений [Электрон.ресурс] - URL: <http://www.sovremennoepravo.ru/m/view> (дата обращения: 9 января 2019 г.).
4. Юрченко Р.Н. О практике применения уголовного законодательства по делам об уголовных правонарушениях, связанных с нарушением правил дорожного движения и эксплуатации транспортных средств. Комментарий к нормативному постановлению Верховного суда Республики Казахстан №3 от 29 июня 2011 года [Электрон.ресурс] - URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/T1100000003>
5. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность. - М., 2001. - 208 с.
6. Головкин Л.В. Анализ Концепции проекта Уголовного кодекса Республики Казахстан [Электрон.ресурс] - URL: <http://www.zakon.kz/4480131> (дата обращения: 8 января 2019 г.).
7. Решение ЕСПЧ от 21 февраля 1984 г. по делу Озгюрка против Германии [Электрон.ресурс] - URL: <http://www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/67320/> (дата обращения 11 января 2019 г.).

Алмагуль АУЕЛЬБЕКОВА, Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің доценті, б.ғ.к. Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің № 3 ғимарат, Университетская көш. 28. a-aelbekova@mail.ru +77016884552

Жұлдыз ЖЕТПИСБАЙ, магистрант, Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің № 3 ғимарат, Университетская көш.28. juldiz_241294@mail.ru +77021170993

Алданыш ТЕМИРОВ, оқытушы, Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің № 3 ғимарат, Университетская көш.28. aldanysh_93@mail.ru +77001491188

"ШҮБАРКӨЛ" ТІЛІМІНІҢ АТМОСФЕРАҒА ШЫҒАРЫЛҒАН ЛАСТАУШЫ ЗАТТАРЫН ТАЛДАУ ЖӘНЕ ЕСЕПТЕУ

Аталмыш мақалада атмосфералық ауаның ластануы жайында қарастырылған. Атмосфераның күтілетін ластануын есептеу кезінде "Шұбаркөл" тілімі орналасқан ауданның климаттық ерекшеліктері ескерілген.

Атмосферадағы ластаушы заттардың таралу жағдайын арнықтаушы метеорологиялық сипаттамалар мен коэффициенттер келтірілген

Түйінді сөздер: Шұбаркөл, атмосфера, көмір, антропогендік фактор.

Алмагуль АУЕЛЬБЕКОВА, доцент Карагандинского государственного университета имени академика Е.А.Букетова, к.б.н. Карагандинский государственный университет имени академика Е.А. Букетова № 3 корпус, ул.Университетская 28, a-aelbekova@mail.ru +77016884552

Жұлдыз ЖЕТПИСБАЙ, магистрант Карагандинский государственный университет имени академика Е.А.Букетова № 3 корпус, ул.Университетская 28, juldiz_241294@mail.ru +77021170993

Алданыш ТЕМИРОВ, преподаватель, Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің № 3 ғимарат, Университетская көш.28. aldanysh_93@mail.ru +77001491188
+77019331673

АНАЛИЗ И РАСЧЕТ ЗАГРЯЗНИТЕЛЕЙ АТМОСФЕРЫ РАЗЪЕЗДА "ШУБАРКОЛЬ"

В данной статье рассматриваются проблемы загрязнения атмосферного воздуха. При выполнении расчетов ожидаемого загрязнения атмосферы были учтены климатические особенности района размещения разреза "Шубаркольский". Метеорологические характеристики и коэффициенты, приведены определяющие условия рассеивания загрязняющих веществ в атмосфере.

Ключевые слова: Шубарколь, атмосфера, уголь, антропогенный фактор

Almagul AUVELBEKOVA, docent of Karaganda State University named after Academician E. A. Buketov, c.b.s., Karaganda State University named after Academician E.A. Buketov, №3 building, Universitetskaya 28, a-aelbekova@mail.ru +77016884552

Zhuldyz ZHETPISBAY, undergraduate Karaganda state University named after academician E. A. Buketov № 3 building, ul. University 28, juldiz_241294@mail.ru +77021170993

Aldanysh TEMIROV, teacher, Karaganda State University named after Academician E. A. Buketov, №3 building, Universitetskaya 28, aldanysh_93@mail.ru +77001491188

ANALYSIS AND CALCULATION OF POLLUTANTS OF THE ATMOSPHERE OF THE CONNECTION "SHUBARKOL"

This article addresses the problem of air pollution. When calculating the expected atmospheric pollution, the climatic features of the area of the Shubarkolsky open-pit mine were taken into account. Meteorological characteristics and coefficients are given defining the conditions for the dispersion of pollutants in the atmosphere.

Keywords: Shubarkol, atmosphere, coal, anthropogenic factor

Қарағанды облысында атмосфераны зиянды заттармен ластаушы тұрақты көздердің саны қаншама. Осылайша, мысалы, 2009 жылдың тек бірінші жарты жылдығында облыстың кәсіпорындарынан атмосфераға 600 мың тоннадан астам зиянды заттар шығарылды, сол себептен зиянды заттардың қалдықтарының ұлғаюына тенденция байқалуда. Ластаушы қалдық заттарды шығаратын кәсіпорындар саны 216, олардың 43 пайызының шығаратын қалдық көлемі ұлғаюшы деп тіркелген [27].

Зерттеу жүргізілген Шұбаркөл тілімінде атмосфераға шығарылатын зиянды қалдықтардың 14 көзі орналасқан, ал 2015 жылы бұл көздердің саны 35 ке дейін ұлғайған [26]. Ашық әдіспен көмір өндіргендіктен ауданның өсімдіктер жамылғысы өте кедей, топырағы құнарсыз және сайлы жерлері тұзданған. Сондықтан қалдық заттардың көздерін үнемі қадағалау, олардың санын анықтау өзекті мәселе болып табылады. Атмосфераның күтілетін ластануын есептеу кезінде "Шұбаркөл" тілімі орналасқан ауданның климаттық

ерекшеліктері ескерілді. Атмосферадағы ластаушы заттардың таралу жағдайын арнықтаушы метеорологиялық сипаттамалар мен коэффициенттер есептелді. Сонымен қатар, байыту және аршу жұмыстары, байыту және аршу кертпештеріндегі жөндеу жұмыстары, сонымен қатар ішкі үйіндегі жөндеу жұмыстары желдің белгіленген беткейінен әлдеқайда төменде жүргізілуде, бұл көздер атмосферада ластаушы заттардың таралу есебінен жоққа шығарылған.

Қопару жұмыстары кезінде бөлінетін тозаңдардың санын есептеу анық көрсетілген. Жалпы, іс - шараларсыз және іс - шаралармен жылына шығатын тозаңның жалпы саны, ұнғымалар диаметрі, қопару жылдамдығы, жыныстың тығыздығы, жұмыс сағаттарының жылдық саны, қопару ұсақ түйектеріндегі тозаңдық фракциялардың құрамы, аэрозольге ауысушы тозаңның үлесі, тозаң аулау құралдарының тиімділігі және тозаң бөлінудің максималді қарқындылығы аршу кезінде бөлінетін тозаңның саны жоғары екені анықталды. Өнім жұмыстарына қарағанда аршу жұмыстары кезінде бөлінетін тозаңдардың саны біршама артық екені анық көрсетілді. Экскаватор ЭКГ-А және Бульдозер ДЗ-132 көліктерімен жүктеу-жүкті түсіру жұмыстары кезінде жылына шығатын тозаңның жалпы саны, тозаң бөлінудің максималді қарқындылығы жоғарыдағы кестеде қарастырылған. Көмір қоймасының беткейіне үрлеу кезінде атмосфера түсетін тастанды көлемінің есебі бойынша қоймалар 4 жақтан 1 ашық, 3 жақтан 2 ашық, 2 жақтан толық 3 ашық, 2 жақтан кейбір жерінен 4 ашық, 1 жақтан 5 ашық, 6-қолғаппен жүктеу, 4 жақтан 7 жабық болып бөлінеді. Тау жұмыстарынан бұзылған ашық беткейлерден үрілетін тозаңдардың жалпы саны мен тозаң бөлінудің максималді қарқындылығы қарастырылған, сондай - ақ, орталық бекетіне ұнтақ - сұрыптағыш кешен аймағындағы көмір қоймасы мен думпкарлардан көмір жүктеу кезінде атмосфераға зиянды заттардың шығарылу көлемін жәнетехнологиялық кешеннен атмосфераға зиянды заттардың шығарылуы есептелді. Орталық бекетіне ұнтақ - сұрыптағыш кешен аймағындағы көмір қоймасы орналасқан. Думпкарлардан көмір жүктеу кезінде атмосфераға зиянды заттардың шығарылу көлемін есептеу арқылы бульдозермен қойманы жасақтау және қоймаға көмірді тиеу кезінде атмосфераға шығарылатын зиянды заттарды есептеулер жүргізілді. Атмосфераға шығарылатын зиянды заттарды 2013ж - 2018жылға дейін салыстырмалы түрде қарастырылды. Олар: көміртек тотығы, альдегид, азот тотығы, күйе, күкірт қостотығы,

көмірсутек және бинзапирен. Мысалы: көміртек тотығы 2013 жылы 3,098 болса, 2018 жылы 9,120 көрсеткішімен артқаны байқалды, яғни, 6,022 есе артқанын көрсетті. Орталық бекетінің ұнтақ-сұрыптағыш кешені мен темір жол вагонына көмір арту кезінде атмосфераға шығарылатын зиянды заттар көлемі бойынша қоймаларға көмір жүктеу кезіндегі бөлінетін қатты заттардың саны есептелді. Темір жол вагонына көмір арту кезінде атмосфераға шығарылатын зиянды заттар көлемін есептеу кезінде қоймаға автокөліктен көмір түсіру кезінде атмосфераға шығарылатын зиянды заттар көрсетілді. Бульдозермен қойманы жасақтау кезінде атмосфераға шығарылатын зиянды заттар мен көмір жүктеу кезіндегі бөлінетін қатты заттардың саны есептеліп, бульдозер жұмысы кезінде бөлінетін қалдық газдың мөлшері, көмір жүктеу кезіндегі бөлінетін қатты заттардың саны мен отын жағу кезінде пайда болатын зиянды газдардың бөлінуі анықталды. Көмір қоймасының беткейіне үрлеу кезінде атмосфера түсетін тастанды көлемінің есебі 0,087 г/с көрсетті. Темір жол вагонына ЭКГ-4.6 экскаваторымен көмір арту кезінде атмосфера тасталатын зиянды заттар көлемі 0,020 г/с жетті. Темір жол вагондарының арту алаңына ЭКГ-46 экскаваторымен қайта экскавациялау кезінде атмосфераға шығарылатын зиянды заттардың көлемі 0,223 г/с болды. Қазандық кезінде көмір қоймаларынан атмосфераға шығатын зиянды заттар 0,008 г/с болғандығы анықталды. Бульдозер жұмысы кезінде шығарылатын зиянды заттар қарастырылған Өндірістік алаң тіліміндегі қазандық көмір қоймасы Вахталық кенттегі қазандық көмір қоймасы коэффициенттері бірдей дәрежені көрсетті. Өндірістік алаң тіліміндегі қазандық көмір қоймасы мен вахталық кенттегі қазандық көмір қоймасы салыстырмалы алынып отыр. Өндірістік алаң тіліміндегі қазандық көмір қоймасындағы бульдозер жұмысы кезінде бөлінетін қалдық газдың саны, яғни зиянды заттардың (көміртек тотығы, альдегид, азот тотығы, күйе, күкірт қостотығы, көмірсутек және бинзапирен) шамалы артқаны көрініп тұр. Сұрыптау, көмір қабылдау бөлімі, аспирациондық жүйе В1 қарастырған кезде 2013-2018 жылдар арасындағы айырмашылық шамалы болды. Атмосферадағы ластаушы зиянды заттардың таралуын есептеудің нәтижелері негізінде жердегі концентрациялардың мәніне негізгі үлес қосатын шығарындылардың көздері анықталды. Тілімнің санитарлық-қорғаныс аймағының шекарасындағы атмосфераның ластану деңгейінде біршама үлес қосатын көздердің тізімі 1 суретте келтірілген.

1 сурет. Атмосфераның ластану деңгейіне ең көп салым беретін көздер

Қазіргі жағдайда резиналық тозаң есебі бойынша тұрғындық аймақта максималдық концентрация ШРК асып түседі (тұрғылықты халық үшін). Басқа заттар бойынша олардың жалпы саны тұрғындық аймақтың ауасында жергілікті концентрациялардың есептелген максималдық мәні ШРК асып түспейді (тұрғылықты халық үшін де және СҚА үшін де).

Қорыта келгенде атмосфераға шығаруға жобаланған ластаушы заттардың саны жыл сайын азайғанның орнына арта түсті. Зерттелген жұмысымдағы салыстырмалы түрде келтірілген жыл сайынғы есептеу нәтижесінің жалпы көрсеткіштері бойынша көміртегі тотығы - 62,892 т, көмір тозаңы - 39,145 т, жыныстық тозаң саны-38,328 т, азоттың қостотығы - 10,838 және күкіртті ангидрид - 2,792 т көрсеткішін құрай отырып, ең жоғарғы ластаушылар болып табылды. Содан кейін, өлшенген заттар - 1,881, резиналық тозаң - 1,881 т, көмірсутек - 0,876 т, дәнекерлеуші аэрозоль - 0,522, резиналық тозаң - 0,146

т, альдегид - 0,108 т, марганец және тотығы - 0,018, фторлы сутек - 0,002, бензапирен - 0,000004 және күкірт қышқылының булары - 0,00003 құрайды. Ал, 2015 жылдың жалпы шығарындысы 142,484 т/жыл, қатты заттар 72,350 т/жыл және газ тәрізді заттар 70,134 т/жыл.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бокия Б.В. Технология и комплексная механизация проведения горных выработок. Изд. 2-е доп. и переработ. - М.: "Недра", 1992. - 336 с.
2. Кавашнин И.М. Сборник методик по расчету выбросов вредных веществ в атмосферу различными производствами. - Алматы, 1996. - 230 с.
3. Фазилов К.Н. Проблемы разработки и комплексного использования углей Казахстана / Автореферат. - Караганда, 1997. - 56 с.
4. Шардарбаева М.С. Актуальные проблемы экологии Казахстана. - Караганда, 1994. - 31 с.

Қайржан БЕКІШЕВ, Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің профессоры, ХЭА-академигі, мемлекеттік грант иегері. Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің № 3 ғимарат, Университетская көш. 28. +7 705 267 1991
Нүргүл БЕРГЕН, магистрант, Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің № 3 ғимарат, Университетская көш.28. bergenova.n@mail.ru +7 707 472 5703

БИОСФЕРАНЫҢ ГАЗ ҚАБАТЫ-АТМОСФЕРАНЫҢ ЛАСТАНУЫ

Аталмыш мақалада атмосфералық ауаның ластануы жайында қарастырылған. Атмосфералық ауа табиғи ортаның негізгі компоненттерінің бірі болып табылады. Адам денсаулығы, флора мен фауна жағдайы ауа тазалығымен байланыстылығына басты назар аударылады.

Түйінді сөздер: парник әсері, флора, фауна, антропогендік фактор.

БЕКІШЕВ ҚАЙРЖАН, профессор Карагандинского государственного университета имени академика Е.А. Букетова, академик МЭА, обладатель государственного гранта. Карагандинский государственный университет имени академика Е.А. Букетова № 3 корпус, ул.Университетская 28, +7 705 267 1991
БЕРГЕН НҮРГҮЛ, магистрант Карагандинский государственный университет имени академика Е.А. Букетова № 3 корпус, ул.Университетская 28, bergenova.n@mail.ru +7 707 472 5703

ГАЗОВЫЙ СЛОЙ БИОСФЕРЫ-ЗАГРЯЗНЕНИЕ АТМОСФЕРЫ

В данной статье рассматриваются проблемы загрязнения атмосферного воздуха. Атмосферный воздух является одним из основных компонентов природной среды. Особое внимание уделяется здоровью человека, состоянию флоры и фауны, чистоте воздуха.

Ключевые слова: парниковый эффект, флора, фауна, антропогенный фактор

Kayrzhan BEKISHEV, Professor of Karaganda State University named after Academician E.A. Buketov, academician of the IEA, holder of a state grant, Karaganda State University named after Academician E.A. Buketov, №3 building, Universitetskaya 28, +7 705 267 1991
Nurgul BERGEN, master, Karaganda State University named after Academician E. A. Buketov, №3 building, Universitetskaya 28, bergenova.n@mail.ru +7 707 472 5703

GAS LAYER OF THE BIOSPHERE-POLLUTION OF THE ATMOSPHERE

This article addresses the problem of air pollution. Atmospheric air is one of the main components of the natural environment. Special attention is paid to human health, the state of flora and fauna, clean air.

Keywords: greenhouse effect, flora, fauna, anthropogenic factor

Атмосфера - жердің ауа қабығы. Атмосфера - ауа, химиялық қоспалар мен су буынан тұратын күрделі жүйе. Ол биосферадағы физико-химиялық және биологиялық процестердің жүріуінің шарты және метеорологиялық режимнің маңызды факторы. Атмосферадағы жекелеген құрамдастардың қатынасы оның радиацияға, жылу және су режиміне, өздігінен тазартуға қабілетін анықтайды. Атмосфераның газдық құрамы, су буы және әр түрлі қоспалар жер бетіне күн радиациясының өту деңгейін және жер маңы кеңістігіндегі жылуды ұстап тұруды анықтайды. Егер атмосферада қоспалар болмаса, онда жер бетіндегі орташа жылдық температура +15? С емес, -18?С болар еді. Атмосфераның орташа қалыңдығы - 150 км.

Атмосфераның төменгі шекарасы жер беті болып табылады. Оның төменгі қабаты азот, оттегі мен сирек кездесетін көміртегінен, аргоннан, сутегіден, гелийден тағы басқа газдардан тұрады. Бұған су буы

да араласады. Атмосфера түсінің көк болып келуі газ молекулаларының жарық сәуле шашуына байланысты. Жоғарылаған сайын атмосфера бірте-бірте сирей береді, қысымы төмендеп, оның құрылысы да өзгереді

Адамның денсаулығы мен ұзақ өмір сүруінің басты шарттарының бірі таза ауа болып табылады. Өкінішке орай, бүгінгі жағдайда әлемнің көптеген бөліктерінде бұл негізгі талаптарды орындау орындалмайтын міндет болып табылады.

Адамның атмосфераға әсері туралы мәселе бүкіл әлем экологтарының назарында, өйткені қазіргі заманның ең ірі экологиялық проблемалары ("парник әсері", озон қабатының бұзылуы, қышқыл жаңбыр) атмосфераның антропогендік ластануына байланысты.

Атмосфералық ауа жерді ғарыш кеңістігінен оқшаулап және оны қатты ғарыштық радиациядан қорғай отырып, күрделі қорғаныс функциясын да

орындайды. Атмосферада климат пен ауа райын қалыптастыратын, метеорит массасын кідіретін (жағатын) жаһандық метеорологиялық процестер орын алады.[1, 226]

Алайда қазіргі жағдайда табиғи жүйелердің өзін өзі тазартуға қабілеттілігі антропогендік жүктеме мен айтарлықтай артады. Нәтижесінде ауа өзінің қорғаныс, терморегтегіш және тіршілікті қамтамасыз ететін экологиялық функцияларын толық көлемде орындауды тоқтатады.

Ауаның ластануы деп оның құрамы мен қасиеттерінің адам мен жануарлардың денсаулығына, өсімдіктер мен жалпы экожүйеге теріс әсер ететін кезкелген өзгерісін түсіну керек. Атмосфераның ластануы табиғи және антропогендік (техногендік) болуы мүмкін.

Табиғи ластану табиғи процестерден туындаған. Оларға вулкандық белсенділік, тау жыныстарының желденуі, желэрозиясы, орман және дала өрттерінен шыққан түтін және т. б. жатады.

Антропогендік ластану адам қызметі процесінде әртүрлі ластаушы заттардың (ластаушы заттардың) шығарылуына байланысты.

Масштабына байланысты ажыратылады:

- жергілікті (шағын аумақты ұстауды ұлғайту: қала, өндірістік аймақ, ауыл шаруашылығы аймағы);
- өңірлік (теріс әсер ету саласында айтарлықтай кеңістік жұмыс істейді, бірақ барлық планеталар емес);
- жаһандық (жалпы атмосфера жағдайының өзгеруі).

Агрегаттық жағдай бойынша атмосфераға шығарындылар былайша жіктеледі:

- газ тәрізді (SO_2 , NO_x , CO , көміртек, т.б.);
- сұйықтық (қышқылдар, сілтілер, тұз ерітінділері және т. б.);
- " қатты (органикалық және бейорганикалық шаң қорғасын және оның қосындылары, күйе, шайырлы заттар және т.б.).

Өндірістік немесе басқа да адами қызмет процесінде пайда болатын атмосфералық ауаның негізгі ластауыштары (поллютанттары) күкірттің қос тотығы (SO_2), көміртек тотығы (CO) және қатты бөлшектер. Олардың үлесіне шығарындылардың жалпы көлемінің 98% - ы келеді.

Атмосфераның ең қауіпті ластануы радиоактивті ластану болып табылады. Қазіргі уақытта бұл көп жағдайда жаһандық бөлінген ұзақ мерзімді радиоактивті изотоптармен, атмосферадағы және жер астындағы ядролық қарудың сынақтарымен байланысты. Атмосфераның жерге жақын қабатында, сондай-ақ оларды қалыпты пайдалану процесінде жұмыс істеп тұрған АЭС-дан радиоактивті заттардың шығарындысымен және басқа да көздермен ластанған. [2]

Ауаның ластануының себептері:

- қуаты (ГЭС және АЭС, өнеркәсіптік және коммуналдық қазандықтар);
- темір және болаткәсіпорындары;
- көмір өндіру және көмір химиясы кәсіпорындары;
- көлік құралдары (ластанудың мобильді көздері деп аталатын);

- түсті металлургия кәсіпорындары;
- құрылыс материалдарын өндіру және т.б.

Ауаның ластануы адамның денсаулығы мен қоршаған ортаға әртүрлі тәсілдермен - тикелей және дереу қауіп-қатерден (түтін, улы газ және т.б.) тіршілікті қамтамасыз ету жүйелерінің баяу және біртіндеп қирауына әсер етеді.

Басты ластаушылардың (поллютанттардың) адам ағзасына физиологиялық әсері ең ауыр зардаптарға әкеп соғады. Осылайша, күкірт диоксиді атмосфералық ылғалмен байланыстыра отырып, адам мен жануарлардың өкпе тіндерін бұзатын күкірт қышқылын түзеді. Күкірт диоксиді, әсіресе, шаң бөлшектеріне тұнған кезде және бұл түрінде тыныс алу жолдарына терең енеді. Кремний диоксиді (SiO_2) бар шаң ауыр өкпе ауруы - силикоз тудырады.

Азот оксидтері тітіркендіреді, ал ауыр жағдайларда шырышты қабықтарды (көз, өкпе) ажыратады улы тұмандардың пайда болуына қатысады және т. б. әсіресе ауада күкірт диоксиді және басқа да ұйтты қосылыстармен бірге қауіпті (синергетикалық әсер пайда болады, яғни барлық газ тәрізді қоспаның ұйттылығы артады).

Адам ағзасына улы газдың (улы газдың, CO) әсері кеңінен белгілі: қатты улану кезінде жалпы әлсіздік, бас айналу, жүрек айнуы, ұйқышылдық, естен тану байқалады, өлім болуы мүмкін (уланғаннан кейін үш - жеті күннен кейін).

Өлшенген бөлшектердің (шаңның) арасында лимфа түйіндеріне еніп, шырышты қабықтарын бітеп, өкпенің альвеолында ұстай алатын мөлшері

5 мкм кем бөлшектер аса қауіпті болып табылады.

Өте қолайсыз әсер көлемі бойынша қорғасын, бенз(а)пирен, фосфор, кадмий, мышьяк, кобальт және т. б. сияқты шамалы шығарындылармен қатар жүруі мүмкін.[3, 366]

Автомобильдердің пайдаланылған газдарындағы зиянды заттардың әсер ету салдары кең ауқымға ие яғни жөтелден өлімге дейін.

Ластаушы заттардың антропогендік шығарындылары және жалпы ғаламшардың өсімдіктеріне, жануарларына және экожүйесіне үлкен зиян келтіреді. Үлкен концентрациялы зиянды ластағыштар лақтырылғанда жабайы жануарлардың, құстардың, жәндіктердің жаппай улануы жағдайлары сипатталған.

Атмосфераның жаһандық ластануының аса маңызды экологиялық салдарлары:

- 1) климаттың ықтимал жылынуы;
- 2) озон қабатының бұзылуы;
- 3) қышқыл жаңбыр.

Климаттың ықтимал жылынуы ("парник әсері") өткен ғасырдың екінші жартысынан бастап орташа жылдық температураның біртіндеп жоғарылауынан көрінеді. Ғалымдардың көпшілігі атмосферада парниктік газдардың-көмірқышқыл газының, метанның, хлорфторкөміртегінің (фреондардың), озонның, азот оксидінің және т.б. жиналуымен байланыстырады. парникті газдармен қаныққан атмосфера жылыжайдың шатыры ретінде жұмыс істейді: ол күн сәулесінің көп бөлігін ішке өткізеді, екінші жағынан - жерге бөлінетін жылууды сыртқа шығармайды. [4]

Басқа пікірлерге сәйкес, жаһандық климатқа антропогендік әсер етудің маңызды факторы атмосфераның тозуы, яғни экологиялық тепе-теңдіктің бұзылуына байланысты экожүйелердің құрамы мен жай-күйінің бұзылуы болып табылады. Адам шамамен 10 ТВТ қуатын пайдалана отырып, ағзалардың табиғи қоғамдастықтарының қалыпты жұмыс істеуін 60% - ға бұзды немесе қатты қиратты. Заттың биогенді циклінің нәтижесінде климаттық жағдайларды тұрақтандыруда биотты бұрын алған өзінің елеулі салмағын алды.

Озон қабатының бұзылуы - 10-нан 50 км-ге дейінгі биіктіктерде озон концентрациясының төмендеуі (максимум 20-25 км биіктікте), кейде 50% - ға дейін (озон тесіктері деп аталатын) көрсетілген. Озонның азаюы жердегі барлық тірі атмосфераны қатты ультракүлгін сәуледен қорғау қабілетін әлсіретеді. Адам ағзасында артық ультракүлгін сәуле күйік, тері обыры, көз ауруларының дамуы, иммунитеттің басылуы және т.б. ауруларды тудырады. Өсімдіктер күшті ультракүлгін сәулеленудің әсерінен біртіндеп фотосинтезге қабілетін жоғалтады, ал планктонның бұзылуы су экожүйелерінің биотының трофикалық тізбектерінің үзілуіне әкеледі.

Қышқыл жаңбырлар атмосфералық ылғалдың және күкірттің қос тотығы мен азот оксидтерінің атмосфераға газ тәріздес шығарындыларының үйлесуімен байланысты. Нәтижесінде жауын-шашын қышқылданады (рН 5,6 төмен). Жауын-шашынның қышқылдануын тудыратын ауаның екі басты лаптағыштарының жиынтық әлемдік шығарындылары жыл сайын 255 млн.тоннадан астам. үлкен аумақта табиғи ортаның қышқылдануы орын алады, бұл барлық экожүйелердің жай-күйіне теріс әсер етеді, ал экожүйелер адам үшін қауіпті жағдайға қарағанда ауаның ластануының төмен деңгейінде бұзылады. [1, б.15]

Әдетте, қышқыл шөгінділерінің өздері емес, олардың әсерінен болатын процестер ретінде топырақтан өсімдіктерге қажетті қоректік заттар ғана емес, уытты ауыр және жеңіл металдар - қорғасын, кадмий, алюминий және т.б. жуылады. Еуропа елдеріндегі елу миллион гектар орман лаптағыштардың (улы металдар, озон) және қышқыл жаңбырлардың күрделі қоспасының әсеріне ұшыраған. Көлдерді Қышқылдандыру, әсіресе Канадада, Швецияда, Норвегияда және Оңтүстік Финляндияда қышқыл жаңбырлардың жарқын мысалы болып табылады. Бұл АҚШ, Германия және Ұлыбритания сияқты өнеркәсіптік дамыған елдер шығарындыларының едәуір бөлігі олардың аумағына құлап кетуімен түсіндіріледі.

Бұл проблеманы ірі қалаларда шешу үшін тазалау, қалдықсыз өндіріс үшін сүзгілерді пайдалану және ірі өнеркәсіптік кәсіпорындарда өнеркәсіптік аймақтарды көгалдандыру қажет. Автомобиль көлігінен шығатын қалдықтарды азайту үшін пайдаланылған құбырларға тазарту сүзгілерін орнату, қорғасынның құрамын болдырмайтын қоспаларды отынға қосу, сондай-ақ эко-автомобильдер өндірісін ретке келтіру қажет [3].

Қорытындылай келе, атмосфералық ауа табиғи ортаның негізгі компоненттерінің бірі болып табылады. Адам денсаулығы, флора мен фауна жағдайы ауа тазалығымен байланысты.

Жыл сайын атмосфераға лаптаушы заттардың үлкен саны шығарылады. Улы газ, күкірт диоксиді, азот оксиді, хлор, автокөлік газдарындағы улы заттар, шаң және т.б. сияқты улы газдар ауаға шығарылады. Олар адам денсаулығына өте зиянды әсер етеді, аллергия, өкпе обыры, психоневрологиялық бұзылулар және т. б. сияқты ауруларды тудырады.

Аймақтағы атмосфераға лаптаушы заттардың шығарындыларын азайту соңғы жылдары өндірістің жалпы құлдырауы, бірқатар табиғат қорғау іс-шараларын орындау есебінен жүргізіледі.

Атмосфералық ауаны кейбір зерттеушілер қоршаған ортаны лаптаушылар тізбегінде бастапқысы деп қарастырады. Топырақ пен жер беті сулары кей кезде атмосфера ауасының қайта ластану көзі болуы немесе, керсінше оның ластануының жанама көрсеткіші болуы мүмкін. Бұл жай, атмосфераның тікелей ластануын қарастырған кезде, атмосферамен бір тұтас жанасушы орталар әсерлерін ескере отырып, атмосфера күйін интегралды бағалаудың анықтаушы негізі болады.

Атмосфераның ластануының жанама көрсеткіші ретінде атмосферадағы қоспаның топырақ бетіне және су айдынына түсуі, сонымен қатар атмосфералық жауынмен олардың жуылуы қабылданған. Бұл бағалаудың белгісі белгілі уақыт аралығындағы ауалардың қоспалардың түсу мөлшерінің уақыттық интервалы болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бродский А.К. Жалпы экологияның қысқаша курсы.-Алматы: Ғлым, 1998.
2. Жумадалиева С., Баешов А., Жарменов А. Қоршаған орта химиясы.- Алматы:1998.
3. Баимбетов Н.С. Правовые основы экологической экспертизы в РК.- Алматы: Қазақ университеті, 2001.
4. Сағынбаев Г.К. Экология негіздері. - Алматы: 1995.

Қайржан БЕКІШЕВ, Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің профессоры, Халықаралық Еуразия экология ғылым академиясының академигі. Құрмет орденінің иегері.
Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің № 3 ғимарат,
Университетская көш. 28. +7 705 267 1991

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ТРАНСШЕКАРАЛЫҚ ӨЗЕНДЕРІ МЕН ІШКІ СУ РЕСУРСТАРЫ

Аталмыш мақалада өз еліміздің ішкі су ресурстары мен трансшекаралық өзендердің экологиялық жағдайы қарастырылған. Сумен қамтамасыз ету өзекті проблема болып табылады. Ішкі су ресурстарын үнемдеу басты назарда.

Түйінді сөздер: су, трансшекара, ресурс.

Қайржан БЕКІШЕВ, профессор Карагандинского государственного университета имени академика Е.А. Букетова, Академик Международной Евразийской Экологической Академии. Обладатель ордена Почета. Карагандинский государственный университет имени академика Е.А. Букетова № 3 корпус,
ул. Университетская 28, +7 705 267 1991

ТРАНСГРАНИЧНЫЕ ПРЕДПРИЯТИЯ И ВНУТРЕННИЕ ВОДНЫЕ РЕСУРСЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

В данной статье рассматривается экологическое состояние внутренних водных ресурсов и трансграничных рек нашей страны. Водоснабжение является актуальной проблемой. Основное внимание уделяется сохранению внутренних водных ресурсов.

Ключевые слова: вода, трансграничность, ресурс.

Kayrzhan BEKISHEV, Professor of Karaganda State University named after Academician E. A. Buketov, Academician of the International Eurasian Ecological Academy. The Orthodox Orchestra, Karaganda State University named after Academician E. A. Buketov, №3 building, Universitetskaya 28, +7 705 2671991

TRANSLATION PRIEDCITY AND INFRASTRUCTURE WELLNESS RESOURCES KAZAKHSTAN

From the point of view the ecological condition of internal water resources and transgenic conditions is considered. Water supply is an actual problem. The main emphasis is placed on the preservation of internal water resources.

Keywords: water, transgency, resource.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев Қазақстанның көптеген экологиялық проблемалары трансшекаралық сипатта екендігін бірнеше рет атап өтті. Бұл, бірінші кезекте, су проблемасына қатысты. Сумен қамтамасыз ету өзекті проблема болып табылады. Қазіргі кездің өзінде біз трансшекаралық өзендердің су ресурстарын пайдалануға қатысты маңызды сұрақтармен бетпе-бет кездестік. Қазақстанның барлық өзендері ішкі және трансшекаралық деп бөлінеді. Қазақстан Республикасының негізгі ірі трансшекаралық су объектілері: Орал, Тобыл, Есіл, Ертіс, Іле, Сырдария, Шу мен Талас болып табылады. Трансшекаралық су ресурстарын ұтымды пайдалану тек экономикалық және экологиялық маңызымен қатар саяси және халықаралық маңызы да бар. Тиімді ведомстволармен көршілес елдермен трансшекаралық өзендер ресурстары мен су қоймаларының суды пайдалану проблемасын реттеу бойынша жұмыстар жүргізілуде. Қазақстанның бұл мәселедегі іс-әрекеті халықаралық құқықтық актілер негізінде, көбінесе, 2000 жылы 23 қазанда республикада трансшекаралық су ағыстары және

халықаралық өзендерді қорғау мен пайдалану туралы конвенция негізінде жасалады. Көршілес мемлекеттер - ҚХР, Тәжікстан, Түрікменстан, Қырғызстан және Өзбекстан - осы конвенцияға қатыспаған елдер болып табылады. сондықтан трансшекаралық су проблемаларын реттеу бойынша жұмыс күрделілігін тудырады. Себебі Ертіс, Іле, Сырдария, Жайық, Тобыл, Есіл және Шу секілді елдің бас өзендері көрші мемлекеттерден бастау алады. Бұл Қазақстан су ресурстарының 40%-ы, яғни осынша мөлшерде іргедегі елдерге тәуелдіміз деген сөз. Шығыс Қазақстанның екі ірі өзені - Ертіс пен Іле басын Қытайдан алады. Қазіргі кезде 4 млн-ға жуық қазақстандықтарды сумен қамтамасыз ететін Ертістің суын қытайлар Шыңжаңдағы жаңа өнеркәсіп орталығы - Қарамайға бұрып жатыр. Қазақстан мен Қытай арасында шекараны кесіп өтетін 25 өзен бар. Бірақ осыған қарамай 2001 жылы қос тараптың үкіметі трансшекаралық өзендерді пайдалану туралы келісімге қол қойды. Бұл әжептәуір жетістік болатын. Себебі келешекте өзен суын бөлуде келіссөз жүргізуге негіз болатын құжат пайда болды. Бірақ Ертіс

пен Іле мәселесі әлі толық шешілмеді. Оған ең алдымен Қазақстан тарапы алаңдайды. Біріншіден, Ертіс пен Іле өзендерінің 70% суы Қытай территориясынан бастау алады. Екіншіден, өзендер Қытайдың Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданы арқылы өтетіндіктен жыл сайын Іле мен Ертіс өзендерінің суын пайдалану мөлшері артып келеді. Өйткені Қытай үкіметі аталған аймақта хань ұлтының үлесін ұлғайтып, өңірдің экономикасын дамыту жоспарын іске асырып жатыр. Әрине, бұл үлкен көлемдегі су мөлшерін талап етеді. Үшіншіден, 23 млн халық тұратын автономиялық ауданнан өзенге түсетін қалдық аз емес, ол су құрамын бұзады, әсіресе, мұнай өнімдері. Оның зардабын Ертістің бел ортасындағы Қазақстан мен сағасындағы Ресей көреді. Қазақстанды ойландыратын негізгі мәселе - Ертіс пен Іле суының азаюы. Ал Ертіс суына Семей мен Павлодар, Астана, Қарағанды қалалары қарап отырғанын ескерсек, онда су мөлшерінің жоғары деңгейде сақталуы Қазақстан үшін аса маңызды. Іленің келешектегі жағдайы да күмәнді. Оның тек 30% суы Қазақстаннан бастау алады, қалғаны Қытайдан. Бүгіннің өзінде Қытай Іленің бойында 13 су қоймасын құрып, 59 гидроэнергетикалық қондырғы орнатып үлгеріпті. Жыл сайын іргедегі ел Іледен 15 куб шақырым су алады екен. Экологтар егер Қытай Іленің суын тағы 10 пайызға кемітсе, онда Балқас көлі Аралдың тағ-дырын қайталауы мүмкін дейді. Себебі Бейжіңдегі үкіметтің Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданындағы халық санын қазіргі 23 млн-нан 100 млн-ға жеткізу жоспары бар екен. Егер сол дйттеген мақсатының жартысына жетсе де, сонша халық, өндіріске қазіргіден де мол су керек болады. Сәйкесінше, Іле мен Ертіс - негізгі су ресурсына айналады. Зардабын Іленің етегіндегі Қазақстан көрмек. 2014 жылы алғашқы фактілер тіркелді. Іле өзенінің Қапшағай су қоймасына дейінгі бойында ағыс секундына 778 текше метр болады деп күтілген, алайда ол 184 текше метрге дейін төмендеп кетті. Себебі Қытай БҰҰ-ның өзендерді пайдалануға қатысты конвенцияларына қосылмай, трансшекаралық суларды қолданып келеді. Мысалы, тағы да Қытайдан бастау алып, Үндістан, Пәкістан, Мьянма, Лаосқа ағатын Меконг, Брахмапутра секілді өзендердің бойында көрші елдерді ескертпей бірнеше ГЭС, тоғандар салып тастаған. Бірақ сол елдермен салыстырса, бұл салада Қазақстан дипломатиясы біраз жемісті. 2001-2018 жылдар аралығында ортақ комиссия 15 рет кездесті, сарапшылар тобын құрды, гидробекеттерден ақпарат алмасу, Қорғас, Сүмбе өзендерінің бойындағы құрылыс жөнінде келісім жасалды. Яғни, халықаралық құжаттарға қосылмаған Қытаймен трансшекаралық өзендер мәселесі тек осылай бірнеше жылға созылатын ұзақ келіссөздердің нәтижесінде ғана шешілуі мүмкін. Өйткені Қытайға ықпал етер Қазақстанда не экономикалық, не саяси тетік жоқ. Шыңжаңда су қоймасын, бөгет, ГЭС салма деп тағы тыйым сала алмайды. Жалпы, мәселені басқалай шешудің жолдары да айтылған. Сол үшін Қазақстан келіссөздерге Мәскеу өкілдерін үшінші тарап ретінде шақырып, өз позициясын нығайтқысы келген, бірақ Бейжіңнің шенеуніктері оған тағы да келісімін бермей қойған. Орта Азия. Сырдария. Орта Азияда шешімін таппаған ең маңызды сұрақтың бірі - трансшекаралық өзендер. 2000 жылдардың ортасында аталған мәселенің ушыққаны сонша, егер мемлекеттер консенсусқа келмесе, келешекте суға талас қақтығысқа ұласуы мүмкін деген

болжамдар айтылды. Сырдария мен Әмудария суының тиімсіз қолданылуы Арал теңізінің трагедиясына әкеліп соқты. 1998 жылы Қазақстан, Қырғызстан және Өзбекстан арасында Сырдария өзенін пайдалану туралы келісім қабылданды және оған кейінірек Тәжікстан да қосылды. Алайда, бұл Нақтырақ айтқанда, құжат тармақтары толық орындалмады. Оған қоса, Рогун ГЭС-і күрмеуі қиын түйткілге айналды. Тәжікстан өзін электр энергиясымен қамтамасыз етіп, артығын көршілеріне сату үшін Вахш өзенінің бойына Рогун ГЭС-ін салмақ болды. Вахш Әмударияға құяды. Егер су бастауына ГЭС салынса, онда Өзбекстанға су аз жетіп, оның мақталы аймақтары құрғап қалуы мүмкін еді. Сол үшін Ислам Каримов тұсында Өзбекстан бұл энергиястансаның құрылысына қатты қарсы болды. Тіпті, Өзбекстан шетелдерден ГЭС құрылысына келе жатқан материалдарды өз территориясында себепсіз бірнеше ай ұстап, жобаның іске асуын тоқтатты. Жалпы, екі ел арасындағы осы қарсылық Орта Азиядағы трансшекаралық өзендерді бірлесіп шешу процесін тежеді. Алайда, билікке Шавхат Мирзиёвтің келуі жағдайды өзгертті, ол құрылысқа қарсылық білдірмеді. Сырдарияның су мөлшерін дәл бөлу оңай емес. Сырдың бастауы Қырғыз жерінде қалыптасады, Тәжікстан мен Өзбекстан аумақтары арқылы өте отырып, Қазақстанға келеді. Тау аумағынан келетін судың сапасы төмен қарай аққан кезде күрт нашарлайды, оның құрамында гербицидтер, пестицидтер, минералды тыңайтқыштар көп. Яғни, көрші елдердің егін алқабында қолданатын химиялық заттары. Оған қоса, Қазақстан Сырдың етегінде жайғасқан соң бірде Қырғыз елінің, бірде Өзбекстанның шешіміне тәуелді болды. Мәселен, жаздың суармалы маусымында кейде Өзбек үкіметі Сырдарияның суын қысып, Оңтүстік Қазақстандағы жүздеген гектар жерді құрғатып тастап, шаруаларды шығынға батыратын. Ал қыс айларында Қырғыз жеріндегі Тоқтағұл су қоймасында жиналған судың жартысын төмен ағызатын. Сырдың сағасы Шымкент пен Қызылорда аймағы болғандықтан, ол су еріген мұзбен қоса талай рет сол өңірдегі ауылдарды шайып кетті. 2008 жылғы сел 3 мың үйді басып қалды, шығын 130 млн долларды құрады. Осыдан соң Қазақстан үкіметі Оңтүстік Қазақстанда Көксарай су қоймасын соғуға шешім қабылдады. Ол артық суды жинап, қажет кезде Сырдарияға жіберу үшін салынды. Алайда, кей кездері Шардара мен Көксарай су қоймаларының сыйымдылық мүмкіндігі жеткіліксіз. Бұдан бөлек, Ауыл шаруашылығы вице-министрі Арман Евниевтің пікірінше Өзбекстан ара-тұра Достық каналымен суды қажет мөлшерде Мақтаарал ауданына жібермейді, Шардарадан Арнасайға су жіберу мәселесі де реттелмеген. Яғни, трансшекаралық суларды бірлесіп қолдану бойынша Ташкент пен Астана арасында не жаңа құжат қажет, не бұрынғылары толықтырылып, оның орындалуын бақылайтын топ керек. Шумен Талас. 2000 жылы Қазақстан мен Қырғыз Республикасы Шу мен Талас өзендерін пайдалану туралы келісімге келді. Өзендер негізінен теңдей бөлінген. Жоғарыдағы келісім бойынша Қырғыз жеріндегі қос өзен суын реттеп отыратын канал, қойма, тоғандарды ұстау, жөндеу жұмыстарының біраз шығынын Қазақстан төлейді, бұл әлемдік практикада бар жайт. Соңғы кезде осы мақсатқа бөлінетін 70 млн теңгені қырғыз тарапы азынып жүр.

Таластың 80% суы Қырғыз жерінде бастау алады, Қазақстанда Жамбыл облысының жерімен өтеді. Облыстың қажеттілігі жылына 3 млрд текше метр су. Ауыл шаруашылығы министрлігінің өкілдері Талас және Шу өзендері бойынша Қырғыз Республикасымен пәлендей пікір қайшылығы жоқ дейді. Жалпы, бұл келісім Бішкектегі билікке С.Жәнбековтің келуімен байланыстыруға болатын шығар. Себебі осыған дейін 2010 жылы Қырғыз еліндегі Киров су қоймасы жарылып, Таразды сел алмақ деген сыбыс көне шаһардың тұрғындарын біраз әбігерге салған еді. Ал 2013 жылы Көксай ауылының халқы Жамбылға барар каналдың суын жауып, жер бөлінісіне қарсылығын білдірді. Болжам бойынша ХХІ ғасырдың ортасына қарай Шу өзенінің суы 25%-ға, Таластың суы 40%-ға азайып кетуі мүмкін. Себебі бастаудағы мұздықтар жаһандық жылыну процесінің әсерінен еріп жатыр. Әлемдік практика. Дүние жүзінде трансшекаралық өзендер туралы 290-ға жуық құжат бар екен және бұл салада суды бірлесе отырып пайдаланудың бірнеше оң тәжірибесі бар. Мәселен, Еуропада 10 елді басып өтетін Дунай бойынша келісім 1948 жылы жасалды. Осы және өзге де құжаттарда өзендерге зиян келтірмеу, суды бірлесіп қолдану, өзенге зақым келтірген тарап оны тазалауға қаражат бөледі деген секілді принциптер жазылған. Рейн өзенін қолдану бойынша да оның бойындағы елдер үнемі кездесіп отырады. Олар суды қалай бөлу деген сұрақтан әрі жылжып, Рейннің тазалығын қалай қамтамасыз етеміз деген мәселеге келген. Осы мақсатта өзен бойында Швейцариядан Солтүстік теңізге дейін 9 станса салынды. Олар су сапасын үнемі жариялап отырады. Үлгі аларлық тәжірибе тек дамыған елдерде ғана емес, дамушы елдерде де бар. Кезінде Эфиопия Ніл өзенінің бойында су бөгенін салмақ болады. Ніл сағасында жатқан Мысырға бұл бастама ұнамайды. Бұларға Судан қосылып, үш тарап аталған сұрақтың шешімін таба алмаған. Батыс елдері, халықаралық ұйымдар араша түсіп, көмектесуге тырысады. Алайда, соңында бәрібір үш елдің өкілдері су мен энергияны әділ бөлудің жолын өздері табады. АҚШ пен Канада қос елдің арасындағы бірнеше өзенді әділ пайдаланып келе жатқанына 100 жылдан асты. Яғни, халықаралық тәжірибеге сүйенсек, трансшекаралық өзен мәселесін шешуде әмбебап әдіс жоқ, алайда келесідей ұстанымдар бар. Су дипломатиясы халықаралық құқыққа негізделгенде ғана сәтті болады.

Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев өз сөзінде: "Әр мемлекеттің ең басты құндылығы - оның халқы. Сондықтан халық денсаулығы үнемі мемлекеттің бірінші кезекті қамқорлығында болуы тиіс. Дені сау ұлт қана ұлы қимылдар мен лайықты істерге қабілетті. Біздің мемлекеттің қауіпсіздігіне байланысты шын мәніндегі стратегиялық міндетті шешуде тұрғындарды сумен жабдықтау ерекше орын алады, себебі халық денсаулығы тұтынатын судың сапасына байланысты. Осыған байланысты тұрғындарды ауыз сумен сапалы қамтамасыз ету мәселелерін шешу барлығы үшін маңызды және алдыңғы қатарлы міндеттердің бірі болып калуға" - деген болатын.[1]

Су - тіршілік көзі, өмірдің қуаты. Сусыз тіршілік жоқ, ол бүкіл тірі жан иесінің бойында бар. Тамақсыз бірнеше күн өмір сүруге болады, ал сусыз сонша уақыт өмір сүру мүмкін емес. Адамның, сондай-ақ көптеген жан-

жануарлар денесінің 2/3-і, ал кейбір өсімдіктердің 4/5-і судан тұрады. Жер бетінің тек 1/3-ін құрлық, ал 2/3-ін су алып жатыр. Мұхиттар мен теңіздерді, өзен-көлдерді былай қойғанда, жер астында да, топырақта да су бар. Мұздықтар мен айсбергтер де қатып қалған су болып табылады. Су атмосферада да аз емес, онда ол бұлт, тұман, бу және жаңбыр мен қар түрінде болады. [2]

Жердің су қоры теория жүзінде сарқылмайды, себебі тиімді пайдаланған жағдайда су ресурстарының әлемдік су айналымы барысында үздіксіз қалпына келіп отырады. Өкінішке орай, соңғы жылдары Әлемдік Мұхиттарға мұнай өнімдерінің төгілуі, биологиялық алуан түрліліктің азаюы ұлғайып, тропикалық жағалауларға антропогендік қысым көп түсуде. Теңіз жағалауларының өсімдіктер жамылғысы тозып (Индонезия, Филиппин, Тайланд), күріш алқаптарын кеңейту және ашшаяндар өсіру үшін тоғандар жасалып, мангра тоғайлары жойылуда. Су шексіз теңіздер мен мұхиттар, ағысты өзендер және мөлдір көлдер. Дегенмен су тек қана көре алатын, ыстық күндері сүңгіп кететін су айдындарында ғана болмайды. Судың көлемді бөлігі адам көзінен тыс жер астында жасырынған. Бұндай су айдындары жер асты сулары деп аталады. Ғалымдардың зерттеуінше су жер бетінде ең көп кездесетін сұйықтыққа жатады. Судың қазіргі кезде қаупі бар. Адамдардың суды үнемдемей құртыуының әсерінен тұщы судың жойылу төтенше жағдайлар қатарында. Ал жер шарына қауіптілігі су басу жағдайы. Антрактида мұзының еруі.

Табиғат байлықтарының ішінде адамзаттың ең көп пайдаланатыны - су. Жер шарында пайдаланылатын тұщы су қорының 70%-на жуығы тек егіс алқаптарын суландыру мақсатында жұмсалады. Сонымен қатар, өнеркәсіп орындары мен тұрмыс қажетіне пайдаланылатын су мөлшері де тез өсіп келеді. Жер шарындағы әрбір қала тұрғыны тәулігіне орташа есеппен 150 л су жұмсайды, ал ірі қалаларда бұл көрсеткіш одан да жоғары. Планета халқы 6 млрд-тан асып отырған қазіргі кездің өзінде кейбір елдерде тұщы су тапшылығы байқалады. Сондықтан Антарктидадағы мұзтауларды ауыз су тапшы елдерге тасымалдау, мол сулы өзендерді шөлді аудандарға бұру, теңіз суын тұщыландыру жобалары іске асырылуда.

Біреулер қап-қатты мұз да, газдай жеп-жеңіл бу да су болғаны ма деп таң қалады. Бұл - судың негізгі қасиеті. Ол сұйық, қатты және газ тәрізді үш түрлі күйде кезігеді.

Судың көптеген заттарды оңай ерітетін және бір маңызды қасиеті бар. Әрине, біз қанттың - шайда, ас тұзының сорпада қалай еритінін көріп жүрміз. Сонымен қатар су жердегі алуан түрлі тұздар мен басқа да көптеген қатты денелерді, газдарды еріте алады.

Табиғатта қоспасы жоқ, тап-таза су дегенді таппаймыз. Таза суды тек лабораториялардан ғана алуға болады. Ондай судың ешбір дәмі жоқ, онда тірі организмге қажетті тұздар да болмайды. Теңіз суының құрамында өте көп мөлшерде еріген тұздар бар, оның ішуге жарамайтыны сондықтан. Жер шарындағы судың жалпы мөлшері өзгермейді. Теңіздер мен мұхиттардың, өзендер мен көлдердің бетінен су буға айналып, одан бұлт түзіледі. Ол жаңбыр немесе қар, бұршақ болып жерге жауады, яғни қайтадан суға айналады. [3]

Алайда ішуге жарамды таза су Жер бетінде барған сайын азайып бара жатыр. Адамдар суды өнеркәсіп қажетіне көп пайдаланып, оны өндіріс қалдығымен ластануда. Ал біз су құнды байлығымыз екенін ұмытпауымыз керек. Соңғы 10 жыл ішінде теңіздер мен мұхиттардың мұнай мен мұнай өнімдерімен ластануы күшейіп, теңіздегі биологиялық үдерістердің жүруі бұзылған. Оның ластануы 60-98% құрайды, ал кайрандық кен орындарының теңіз түбіндегі сұйық көмірсутектің табиғи мөлшері 2-10%. Қазіргі кезде мұнайлы ластанушылардың 66% теңізге өзен сулары арқылы араласатын болса, 24% қалалық өндіріс қалдықтарымен түседі. Жерасты суларының ластануы өзен мен теңіз суларының ластануымен қатар жүреді. Нәтижесінде берілген ауданның антропогендік әсерлерге ұшырамаған жерасты суларымен салыстырғанда, олардың құрамы мен физикалық қасиеттері нашарлайды. Жерасты суларын ластанушы көздер ластандырғыштың түрі мен пайда болуына, олардың су қабаттарына түсу жағдайларына байланысты бөлінеді. Ластанған суда көмірсутектер, мұнай өнімдері, фенолдар, ауыр металдар т.б. кездеседі. Мұның бәрі судағы өсімдіктер мен балық шаруашылығына үлкен зиян келтіретіні сөзсіз. Ғаламшарымыздың 70% су алып жатыр, ал күніне 25000 адам жер бетінде тұшы судың жетіспеуінен көз жұмады екен. Миллиардтай адам жуынатын, шаруашылыққа және ішер судың тапшылығынан зардап шегуде. Холера, іш сүзегі және жұқпалы гепатит, толяремея, бруцеллез, вирустық аурулардың барлығын, атап айтқанда 80% ауруды дәрігерлер адамның ішуге пайдаланылатын суымен байланыстырады. Соңғы кезде республикамыздың әр аймақтарында ғасырлар бойы кездеспей кеткен жұқпалы аурулардың өршіп, қайталануы да осы су мәселесімен тығыз байланысты. Олай болса, Отанымыздың экологиялық тазалығын сақтау еліміздің, халқымыздың денсаулығын сақтау екендігін ұмытпауымыз керек.

Біз ерте ме кеш пе суды үнемдеуге тиіспіз. Егер біз бүгіннен бастап суды үнемдесек, су берудегі кідірістердердің болу мүмкіндігін біз кейінге қарай шегереміз. Душқа күнара түсу немесе ауыз суды тұтыну мөлшерін қысқарту туралы сөз болып отырған жоқ, тек кранды жабуға еріну, судың бостан-босқа ағып, тікелей кәрізге төгілуі сияқты суды артық ысырап ету туралы сөз болып отыр. Су - адамзат пен жан-жануар және өсімдік әлемінің ауадан кейінгі тіршілік көзінің маңызды құрамы. Жалпы адам, ауқатсыз үш ай өмір сүрсе, оттегісіз бірнеше минут қана тіршілік етпек. Ал, сусыз үш тәулікке әрең шыдар еді. Суды жер бетінің құрылышы деп те атайды. Су ауа-райын реттеп, адамзатты қажетті қормен әрі ғаламат қуатпен қамтамасыз етеді. [4]

Суға қатысты статистикалық деректер таңқаларлық жайтқа толы. Нақты айтқанда, жер бетінің 70 пайыздан астамы сумен көмкерілген. Пайымға салып, судың жайы жайлы абыржымай-ақ қоюға болар еді. Тек, бұл ойымыз мүлдем жаңсақ, себебі жер бетіндегі барлық сулардың ішуге де, тұрмыстық қажеттіліктерге де жарамсыз. Ал, адамға тұшы су қажет, оның қоры аса қуантарлық емес, әрі біркелкі орналаспаған көрінеді. Ғалымдардың тұжырымынша, планетамыздағы 70 пайыздан астам судың 3 пайызы ғана ішуге жарамды деп есептеледі.

[5] Қазір жағдай басқаша, азаматтардың денсаулық жағдайын жақсарту және ауыл тұрғындарын ауыз сумен қажетті мөлшерде қамтамасыз ету мақсатында ел Үкіметінің қаулысымен 2002-2010 жылдарға арналған "Ауыз су" бағдарламасы бекітілді. Күрмеулі мәселені түбегейлі шешу үшін іле-шала Үкімет 2011-2020 жылдарға арналған "Ақ бұлақ" бағдарламасын да қабылдады. Бағдарламада 2020 жылға қарай ауылдық елді мекендердің 80 пайызын, қалаларда 100 пайызын қамтамасыз ету көзделген. Осыған орай, біздің ауданда да су құбырлары жүргізіліп, ауыл тұрғындары үй ішіне кіргізілген таза ауыз суға қол жеткізуде. Әр көшеге су ағарлар орнатылды, құптарлық жайт. Алақайлап қалпағыңды аспанға лақтыруға лайықты. Алайда, лақтырған қалпағыңды емес, бармағыңды тістеуге мәжбүрсіз. Неге дерсіз, дейтін түгі жоқ. Ашып айтқанда сол колонкілердің бір-екеуінің қысы-жазы сарылдап ағып тұрғанын көріп, қынжыласыз. Аңсап жеткеніміз осы ма?! Су тапшы дейміз де, оны үнемдеу қарастырылмаған ба? Ол судың есебі қайда сонда? Ағындыны қайта жию мүмкін еместігін ойламағанымыз ба... Судың да сұрауы бар, ал, оның қадірін бағамдамай отырмыз.

Кейбір деректер бойынша, ақаулы суқұбыр шүмегінен әр үш секунд сайын тамшылаған су, тәулік ішінде 10 литрге жуық шығынға ұшыратпақ. Сонымен бір аптада салғырттықтан 70 литердей суды ағызып жіберуіміз мүмкін. Мамандардың кеңесіне құлақ түрсек, ағып тұрған суқұбыр шүмегін қолданып болғаннан соң, толығымен бұрап тастау керек екен. Бізде болса суды тиімді пайдалану жүйесін қарастырмай, мөлшерден тыс ысырапшылдыққа жол берілуде. Ас та төкпен қатар, мұндағы анти санитарияға да көзді жұмып қарай алмайсың. Қыс мезгілінде суағардың маңайы мұз құрсауымен күл-қоқысқа толы болды. Қыста онша зияны тие қоймайды. Ол бесенеден белгілі. Тек көктеммен жаз шыға мәселе күрделенбесе болғаны. Судың қадірін сезбей, әрі қоршаған ортаға залалымызды тигізіп жатқанымызды ойландық па?... Бұл адами тұрғыдан қозғағанда, ал діни тұрғыда қарастырсақ: Ислам дінінің қоршаған ортаға қатысты маңызды ерекшеліктерінде, пайымдамастан Аллаһ Тағаланың берген нығметтерін өзінің мұқтаждығынан тыс пайдаланып, астамшылықпен қолдануға тыйым салынған. Ислам қағидасы бойынша адам өзіне қажет мөлшерін ғана ішіп-жеуі адал делініп, ысырапшылдықты харам деп тыйым салған. Құран кәрімде бұл жайында: "Жендер, ішіндер де ысырап етпеңдер. Күдіксіз Аллаһ ысырап етушілерді сүймейді", - делінген. (Ағраф 7/31) Осы қасиетті сөздерді ой сүзгісінен өткізгеніміз абзал. Дүниедегі әрбір нәрсенің, қандай да бір қордың шегі болатыны анық. Сондықтан қоршаған ортаны қорғауға өз үлесімізді қосуды естен шығармайық.

Қорытынды

Қазақстанның су артериялары шамамен 85 мың өзендерден құралған. Ең ірі су көздеріне Ертіс, Есіл, Іле, Сырдария, Жайық, Шу, Талас, Асса өзендері жатады. Соңғы жылдары бірқатар көлдер жүйесінің кебуі байқалып отыр. Бұл өзендер ағысының шектен тыс реттелуі мен олардың деңгейінің табиғи ауытқуларына байланысты болып отыр. Экологиялық жағынан ең қолайсыз жағдайда Қазақстанның басты су артериясы Ертіс өзені қалып отыр. Оның сулары

жоғары дәрежеде ауыр металдармен ластанған. Негізгі ластаушы заттар мыс, шайынды сулармен бірге келіп түседі. Су қоймалары мен бассейнінің су ағыстарына түсетін негізгі ластаушыларға иондық ағыс, азотты органикалық қосылыстар, фосфор қосылыстары, цинк жатады. Табиғи суларды ластайтын негізгі химиялық элементтердің барлығы су ортасына өнеркәсіп орындарының шайынды суларымен келіп түседі.

Каспий аймағының экологиялық жағдайы. Бұл ауданның экологиялық жағдайы Каспий теңізінің деңгейінің көтерілуіне және жағалаулық теңіз экожүйесінің антропогенді әсерге ұшырауына байланысты болады. Ғалымдардың болжамдары бойынша теңіз деңгейінің көтерілуі жағалаулық сызықтың 2400-2700 км ұзарып, су астында қалған жерлерге тағы да 1,2-2,2 млн. га қосылуына әкелуі мүмкін. Каспий теңізі дүние жүзіндегі бекіре тәрізді балықтардың ірі мекен ету ортасы болып табылады. Сондықтан Каспий мәселесі тек мемлекетаралық қана емес ғаламдық мәселе болып табылады. Каспийдің биологиялық биоалуантүрлілігін сақтау бүкіл әлемдік қауымдастықтың жұмысы. 1995 жылы Тегеранда Каспий маңындағы мемлекеттердің өкілдерінің кездесуі өтті. Бұл кездесудің мақсаты Каспий аймағының экологиялық тұрақтылығы мен оның ресурстарын пайдалануды басқару концепциясын жасау болып табылады. Арал теңізінің экологиялық мәселелері. 60-жылдардан бастап Арал теңізінің ауданы кеми бастайды. Суды ауыл шаруашылық дақылдарын суару үшін қолдану Тянь Шань тауларымен ағып келетін табиғи су ағысын 90%-дан астам қысқартып жіберді. Теңіз ауданы 2,6 млн. га-ға кеміп, өзінің 60% көлемін жоғалтты. Арал аймағының экологиялық жағдайы экономиканың дәстүрлі бағыттарының дамуының мүмкін болмауына әкеліп, бірқатар әлеуметтік және саяси мәселелерді туғызады.

Арал теңізі Орта Азияның шөлді белдеуінде орналасқан. Көлемі бойынша Арал дүние жүзінде ішкі су қоймаларының ішінде төртінші орында болған. Теңіз Тұран ойпатында орналасқан. Қарақұм және Қызылқұм шөлдері Аралды оңтүстік және шығыс жағынан қоршап жатыр. Судың орташа көлемі - шамамен 1000 км³. Тереңдігі 20-25 м, ең үлкен тереңдігі 67 м. Жаздағы жауын-шашын мөлшері шамамен 100 мм. Арал теңізінің су балансы бұрын жауын-шашын мен - 5,9 км³, өзен ағысымен - 54,8 км³ қамтамасыз етіліп отырды. Орташа булану - 60,7 км³. Теңіз деңгейінің маусымдық ауытқуы - 25 см, ал ғасырлық 3 м-ден артпаған. Дүние жүзінің ірі тау жүйелері бұл орасан үлкен аумақтың өзендерінің сулылығын қамтамасыз еткен. Аралдардың су балансын Орта Азияның ірі өзендері - Амудария мен Сырдария ұстап тұрған.

Балқаш көлінің экологиялық мәселелері. Ағынсыз Балқаш көлі Қарағанды Жамбыл, Алматы облыстарымен шектесіп жатыр. Көлдің ұзындығы 605 км, ені шығыс бөлігінде 9-19 км, ал батысында 74 км ге дейін жетеді. Шығыс жағында Балқаш Алакөл көлдер

жүйесімен, батыс бөлігі Бетпақдала шөлімен және оңтүстік шығыс жағы Шу Іле және Іле Алатауымен шектесіп жатыр. Көлдің батыс бөлігіне Іле өзені, шығыс бөлігіне шағын өзендер Қаратал, Ақсу, Лепсі келіп құяды.

Балқаш-жартылай тұщы көл. Сарыесік түбегі Балқашты батыс және шығыс бөліктерге бөледі. Батыс бөлігіндегі су ірі Іле өзенінің келіп құюына байланыты тұщы болған. Ол көлге жылдық су мөлшерінің 72,2 пайыз береді. Балқаштың шығыс бөлігіне келіп құятын шағын өзендердің барлығы қазір толығымен дерлік суаруға және шаруашылық қажеттіліктерге жұмсалады. Тек көктемгі су тасқыны кезінде және мұздықтардың еруі кезінде ғана осы судың бір бөлігі өзендермен Балқашқа келіп түседі. Географтар бұл жерді Балқашқа келіп түсетін Іле, Шу, Ақсу, Қаратал, Лепсі, Тентек, көксу өзендеріне байланысты Жетісу деп аталған. Балқаштағы су деңгейінің төмендеуі нәтижесінде ондатра өсіру кәсіпшілігі құлдырып кетті. Бағалы балықтар аулау жылына 40 мыңнан 8 мың центнерге дейін кеміген. Өзен жағалауларындағы тоғайлы ормандар жойыла бастады. Кіші өзендерді қорғау мәселесі. Республикамызда 8643 тұрақты және уақытша су ағыстары белгілі. Олардың жалпы ұзындығы 123 мың км. Қазақстанның өзендерінің ерекшелігі олардың біртекті таралмауында. Жер бетіндегі су қорына әсіресе, Орталық және Батыс Қазақстан кедей. Республикамыздың бүкіл жазық территориялары сирек өзен торымен сипатталады. Ойыл және Нұра бассейнінде ол бар болғаны км² ге шаққанда 0,13-0,022 км. Шөлейт және шөлді аудандарда өзендер жоқ деуге болады. Қалың өзен торы Тянь-Шань, Жоғар Алатауы мен Кенді Алтайдың таулы және тау етегіндегі аудандарында түзілген. Бірақ, осы таудың сулы өзендерінің өзін суаруға пайдалануға байланысты халық тұщы судың тапшылығын сезіп отыр. Бұл республика халқынан суды ысырапсыз пайдалану мен қорғау қажеттілігі туралы ойлануды талап етеді. Кіші өзендер кіші деп аталғанмен, олардың экология тұрғысынан алғандағы маңызы үлкен. Себебі, ірі өзендердің жағдайы кіші өзендерге байланысты. Олар қан тамырлары тәрізді бүкіл Қазақстан территориясын торлап жатыр. Республика өзендерінің көп бөлігі Каспий, Арал теңіздерінің, Балқаш және теңіз көлдерінің тұйық ішкі бассейндеріне, тек Обь - Ертіс, Есіл және Тобыл өзендерінің бассейні ғана Солтүстік Мұзды мұхитына барып құяды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Н.Қ. Мамыров, М.С. Тонкопий, Е.М. Үпішев, Табиғатты пайдалану экономикасы - Алматы: Экономика, 2005ж, 356 б.
2. Даукеев С.Ж. Экологическая обстановка в Казахстане, ИЭБ, 2000ж.
3. Қаженбаев С., Махмутов С. Табиғатты қорғау, Алматы, 1992ж.
4. А.Г. Оспанова Экология, Қарағанды, 2002ж.

Рашель МУРЖАКУПОВА, кандидат медицинских наук, Государственный университет имени А.Байтұрсынова г.Костанай, *mrashiel@mail.ru*, +7 777 216 9222

ОЦЕНКА ЭКОЛОГИЧЕСКОГО СОСТОЯНИЯ ВОДНОЙ ЭКОСИСТЕМЫ ОЗЕРА КУНДУЗ С.КОЙБАГОР

Экологическая проблема это очень важный этап в развитии человечества. Она определяет судьбу человеческого мира. Люди, покоряя природу, в значительной степени разрушили равновесие экологических систем. В некоторых местах природа дошла до кризисного состояния.

Ключевые слова: экология, экосистемы, водная экосистема, антропогенный фактор

Рашель МУРЖАКУПОВА, *т.ғ.к.*, Байтұрсынов мемлекеттік университеті, Қостанай қаласы, *mrashiel@mail.ru*, +7 777 216 9222

ҚОЙБАҒАР АУЫЛЫ ҚҰНДЫЗ КӨЛІНІҢ СУ ЭКОЖҮЙЕСІНІҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫН БАҒАЛАУ

Экологиялық мәселе-адамзат дамуындағы өте маңызды кезең. Ол адам әлемінің тағдырын анықтайды. Адамдар табиғатты бағындыра отырып, экологиялық жүйелердің тепе-теңдігін едәуір дәрежеде бұзды. Кейбір жерлерде табиғат дағдарыс жағдайына жетті.

Түйін сөздер: экология, экожүйелер, су экожүйесі, антропогендік фактор

Rachelle MURZHAKUPOVA, *Ph.D.* A.Baitursynov State University, Kostanay, *mrashiel@mail.ru*, +7 777 216 9222

ASSESSMENT OF THE ECOLOGICAL STATUS OF AQUATIC ECOSYSTEMS LAKES KUNDUZ S. KOYBAGOR

The environmental problem is a very important stage in the development of mankind. It determines the fate of the human world. People, conquering nature, largely destroyed the equilibrium of ecological systems. In some places, nature has reached a state of crisis.

Keywords: ecology, ecosystems, water ecosystem, anthropogenic factor

Экологическая проблема это очень важный этап в развитии человечества. Она определяет судьбу человеческого мира. Люди, покоряя природу, в значительной степени разрушили равновесие экологических систем. В некоторых местах природа дошла до кризисного состояния.

Никто не может оставаться равнодушным к загрязнению окружающей среды. Загрязнение местности, нерациональное расходование природных ресурсов, приводит к уничтожению экосистем, в том числе и экологической чистоты.

В одном из поселков нашей области третья часть населения массово заболело кишечной инфекцией. При эпидемиологическом расследовании выяснили, что для питья используют озерную воду. Так родилась тема научно-исследовательской работы "Оценка экологического состояния водной экосистемы озера Кундуз с.Койбагор".

Население поселка составляет 3000 человек. Очистка озера не проводилась с момента образования его, это более 60 лет. Удивляет, что первоначально проектирование озера вообще не планировалось, но весной паводковые воды с полей набирались в углублении, впоследствии появление озера посчитали нужным и стали его обустраивать.

Цель: раскрыть основные факторы загрязнения воды, влияющие на экологическое состояние озера.

Задачи:

1. Изучить способы и методы оценки экологического состояния водной экосистемы озера.

2. Выявить причины загрязнения озера.

3. Провести полевые и лабораторные исследования, направленные на изучение экологического состояния озера, май 2018 г.

4. Сравнить полученные результаты с результатами исследования май 2017 г.

5. Предложить меры по улучшению экологического состояния озера и его сохранению, как водной экосистемы.

Методические исследования

В работе была применена следующая методика:

Сбор информации об объекте исследуемого озера Кундуз;

Экспериментальное изучение качества воды в озере с применением органолептического, биологического, физико-химического анализа водных проб; сравнение и обобщение данных в 2017 г. анализ от водопровода в лабораторию, в 2018 г. анализ проб воды.

Изучение очистки воды

Пробоотбор и подготовка воды к анализу. На практике применяются два типа отбора проб: разовый или серийный. Мы использовали разовый отбор проб.

Органолептические показатели качества воды. Определение прозрачности проб.

Для определения прозрачности воды мы использовали два метода: просматривание на свет и при помощи типографского шрифта. Просматривая все пробы в стакане, на свету мы установили, что вода была слегка мутная, в пробе № 1 сильно мутная..

Запах воды вызывают летучие, пахнущие вещества, попадающие в неё естественным путём или со сточными водами. Загрязнение сточными водами обнаруживается и запахом продуктов разложения их компонентов (сероводород и др.). Некоторые виды водных организмов вызывают специфические запахи, напоминающие, например, запах огурцов, пеларгонии, фиалок, свиарника и т.д. Характер запаха мы определяли при 200С и 600С. Для этого в конические колбы внесли по 250 мл проб - № 1, № 2, №3 при 200С.

Вывод: при температуре 200С запах проб был слабо гнилостный, апри температуре 600С пробы

имели сильно гнилостный запах. Определение осадка проб.Для этого мы отстояли воду в течение суток в сосудах. В пробе № 1 получился плотный буро-коричневый осадок, в пробах № 2 - бурый хлопьевидный осадок. [5] [6]

Определение качества воды методом биоиндикации.

Биоиндикация - обнаружение и определение экологически значимых природных и антропогенных нагрузок на основе реакций на них живых организмов непосредственно в среде их обитания. Индекс Майера - наиболее простая методика биоиндикации. Эта методика подходит для любых типов водоемов. Она имеет большое преимущество - в ней не надо определять беспозвоночных с точностью до вида. Метод основан на том, что различные группы водных беспозвоночных приурочены к водоемам с определенной степенью загрязненности. При этом организмы - индикаторы относят к одному из трех разделов.

Таблица 1. Степень загрязненности водоема

Количество баллов	Характеристика водоема	Класс качества
более 22 баллов	водоем чистый	1 класс качества
17-21 баллов	практически чистый	2 класс качества
11-16 баллов	умеренная загрязненность	3 класс качества
менее 11	водоем грязный	4-7 класс качества.

Простота и универсальность метода Майера дают возможность быстро оценить состояние исследуемого водоема. Точность метода невысока. Но если проводить исследования качества воды регулярно в течение какого-то времени и сравнивать полученные результаты, можно уловить, в какую сторону изменяется состояние водоема. В пробах, взятых нами в прибрежных зонах, обнаружены личинки поденок, личинки веснянок, личинки вислокрылок, личинки комаров-долгоножек.

Итого: $2 \times 2 + 2 \times 2 + 2 \times 1 = 10$ баллов. Это означает 3 класс качества. Кислотность воды определяется

концентрацией ионов водорода. Природные воды с рН от 3,4 до 6,95 относят к кислым, с рН 6,95- 7,3- к нейтральным и с рН 7,3-10,0- к щелочным. Оптимальной для развития водных форм жизни считается рН 5,5-8,5. В питьевых и хозяйственно-бытовых водах рН обычно колеблется в пределах 6,0-8,5. ГОСТ 2874-82 нормирует для воды водопроводов, имеющих устройства для её обработки рН в пределах 5,0-7,0. Определение хлорид-ионов. Определение ионов железа В нашем исследовании мы получили следующие результаты (И), сравнили их с лабораторными данными (Л). [4]

Таблица 2. Определение наличия органических веществ

Проба	рН		Наличие хлорид-ионов		Наличие ионов железа		Наличие органических веществ.	
	И	Л	И	Л	И	Л	И	Л
Контроль	7	7,1	+	13,0	Слабо	0,06	мало	0,24
2 метра от берега	7	7,2	+	8,0	+	0,2	+	7,55
20 метров от берега	7	7,2	+	7,5	+	0,18	+	6,1
Середина озера	6	7,25	+	7,0	+	0,13	+	5,6

Результаты исследований.

В ходе исследования мы получили следующие результаты:

температура воды составляет 50С, в воздуха - 140С; цвет воды желтовато-зеленоватый в толще и желто-коричневый у берега;

вода в пробах № 2,3 была слегка мутная, в пробе № 1 сильно мутная.

запах воды гнилостный, что указывает на гниение растительных организмов и недостаток кислорода;

масса осадка пробы воды, взятой ближе к берегу, составляет 11мг/л.

индекс Майера составляет 11 баллов, что соответствует 3 классу качества;

кислотность воды не соответствует норме - нейтральная;

в воде имеются органические вещества, что указывает на процессы разложения;

в воде присутствуют хлорид-ионы и ионы железа.

Таким образом, в лабораторных условиях мы подтвердили данные, полученные из официальных источников. Вода соответствует 3 классу качества, при употреблении для питьевых нужд необходима

обработка воды и ее обеззараживание. С данными, полученными во время реализации проекта, мы обратились к акиму сельского округа, затем в областной акимат. Решением областного акимата было принято очистить дно озера, поскольку население с.Койбагор воду использовали для питья. По лабораторным данным ЖДТСЭН (железнодорожный транспортный санитарно-эпидемиологический надзор) в анализах воды на Ф-30 было подозрение на холерный вибрион. Технология очистки озера Кундуз с утилизацией сплавины и илов в удобрения. В очистке дна озера использовались два миниземснаряда. Очистку проводили работники г.Астаны ТОО "Сервисстрой".

Заключение

Не так давно человечеству был доступен всего один способ очищения водоемов: ручной. Он актуален и сегодня, но благодаря механизации труда

возможностей стало больше. Независимо от причины загрязнения, в водоеме неизбежно происходят три процесса:

- 1 Скопление на дне органики и размножение в этом слое грибковых и других патогенных микроорганизмов;
- 2 Снижается уровень содержания кислорода в воде;
- 3 Образование большого количества биогенных продуктов

Мало кто догадывается, что очищая озеро от растительности, водорослей, торфа и сапропеля (сплавины), он выбрасывает высокоэффективное органо-минеральное удобрение так необходимое сельскому хозяйству. В общей сложности было выкачено со дна озера за период май-октябрь месяц 2018 года 960 тысяч тонн ила и водорослей, которые были отправлены на сельхоз поля.

Рисунок 1. Сплавина из озера

Выводы:

1) Озеро, расположенное на территории с. Койбагор в настоящее время находится в удовлетворительном экологическом состоянии.

2) На озеро воздействуют антропогенные факторы, способные вызвать изменение экологии водоёма.

3) Необходимо сдерживание данных факторов, для чего нужно организовать постоянный, экологический мониторинг водоёма.

4) Необходимо продолжать исследование воды из озера во время весеннего снеготаяния, после него и летом. Сравнивать полученные данные, получать полную картину о состоянии водоема.

На основании полученных данных и их анализа мы составили экологический паспорт озера. В дальнейшем мы продолжим эту работу, дополнив его свежими данными.

Рекомендации по улучшению качества воды.

Достижение требуемого нормативами качества воды в водном объекте должно осуществляться поэтапно.

На первом этапе реабилитации озера качество воды улучшится за счёт полного удаления из озера загрязненных иловых отложений, водорослей, кустарника.

На данном этапе, в результате проведения работ предусмотренных проектом, можно ожидать следующий эффект очистки:

- снижение содержания тяжелых металлов;
- снижение биохимической потребности в кислороде (БПК);
- стабилизация рН за счёт уменьшения цветения водорослей;
- значительное уменьшение неприятных запахов;
- улучшение прозрачности воды.

На втором этапе необходимо выполнить контроль санитарного состояния озера и качества воды в озере. Контроль выполнить в установленном порядке, в соответствии с РД 52.24.643-2002 "Методические указания. Метод комплексной оценки степени загрязненности поверхностных вод по гидрохимическим показателям".

После отбора проб для контроля и получения заключения о качестве воды в озере (при необходимости), следует провести следующие рекомендуемые мероприятия:

- организовать биологическую самоочистку озера

- заселение прибрежной зоны высшей водной растительностью (около 10 % общей площади);

- Биологическая очистка позволяет восстановить биохимическое самоочищение за счет искусственного восстановления видового состава полезной микрофлоры многократным увеличением концентрации полезных микроорганизмов в

водоеме. Восстановление видового состава полезной микрофлоры многократно активизирует процессы самоочистки, ускоряя восстановление биологического равновесия. Для этого в загрязненный водоем вносятся высокие концентрации специально подобранных микроорганизмов, которые присутствуют в почве и экосистемах здоровых незагрязненных водоемов в

очень малых количествах, селекционированных и размноженных в форме готового к применению концентрированного биопрепарата.

На сегодня озеро Кундуз является экологически чистым озером. Национальный центр экспертизы Костанайской области РК 10 мая 2018г. провел исследования образцов питьевой воды ст. Койбагор из озера Кундуз обнаруженная концентрация:

Таблица №3

Наименование показателей	Обнаруж. концентрация	Норматив. показатели	Наименование Действ. норм. Актов
Запах (при 20 град. С)	2	Не более 2бал	ГОСТ3351-74
Привкус (при 20гр. С)	2	Не более 2бал	ГОСТ3351-74
цветность	17	Не более 20	ГОСТ31868-2012
pH	8,37	6,9	Гост264491-85
Азот аммиака мг/дм	0,02	2	Гост4192-82
Фтор мг/дм	0,03	Не более 1,5	Гост4386-89
железо	0,03	Не более 0,3	Гост4011-72
хлориды	19	Не более 3540	Гост 4245-72
Нитраты азота	0,68	Не более 15,0	Гост 18826-73

Список литературы:

1. Будников Г.К., Медянцева Э.П., Евтюгин Г.Л., Химическая безопасность и мониторинг живых систем на принципах биомиметики. 2013г., 112с
2. Мотузова Г.В., Карпова Е.А., Химические загрязнения биосферы и его экологические последствия. 2013г., 89с
3. Голубев Г.Н., 2016г. Основы геоэкологии. 126с
4. Степановских А.С., Экология Учебник для вузов. М: ЮНИТИ-ДАНА, 2001,

5. Хамзина Ш.Ш., Жумабекова Б.К., Экология и устойчивое развитие, Издательство: Академия Естествознания 2015 ISBN: 978-5-91327-366-6

6. Санитарно-эпидемиологические требования к водоемным источникам, местам водозабора для хозяйственно-питьевых целей, хозяйственно-питьевому водоснабжению и местам культурно-бытового водопользования и безопасности водных объектов. Приказ №209 от 16 марта 2015г.

Айгуль ОРАЛОВА, кандидат химических наук, доцент, Карагандинский государственный технический университет, 100027, Республика Казахстан, г. Караганда, б. Мира, 56, oralovaat@rambler.ru, +77772652421
Наталья ЦОЙ, кандидат технических наук, Карагандинский государственный технический университет, 100027, Республика Казахстан, г. Караганда, б. Мира, 56, zoinat@mail.ru, +77014668897
Елена ЦЕШКОВСКАЯ, Карагандинский государственный технический университет, 100027, Республика Казахстан, г. Караганда, б. Мира, 56, elena_tsesh@mail.ru, +77017286256

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В ОБЕСПЕЧЕНИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

В статье рассмотрены вопросы экологического образования и его роли в обеспечении устойчивого развития Республики Казахстан. Изложены цели и задачи экологического обучения, основополагающие аспекты экологического образования и воспитания.

Ключевые слова: экология, устойчивое развитие, педагогические технологии.

Айгуль ОРАЛОВА, химиялық ғылыми кандидаты, доцент, Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті, 100027, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., Бейбітшілік бульвары, 56, oralovaat@rambler.ru, +77772652421
Наталья ЦОЙ, техникалық ғылыми кандидаты, Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті, 100027, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., Бейбітшілік бульвары, 56, zoinat@mail.ru, +77014668897
Елена ЦЕШКОВСКАЯ, Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті, 100027, Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ., Бейбітшілік бульвары, 56, elena_tsesh@mail.ru, +77017286256

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДЕГІ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ

Мақалада Қазақстан Республикасының тұрақты дамуын қамтамасыз етудегі экологиялық білім беру мәселелері және оның рөлі қарастырылған. Экологиялық білімнің мақсаттары мен міндеттері, экологиялық білім беру мен оқытудың негізгі аспектілері көрсетілген.

Түйінді сөздер: экология, тұрақты даму, білім беру технологиясы.

Aigul ORALOVA, Candidate of Chemistry Sciences, Associate Professor, Karaganda State Technical University, 100027, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Mira B., No. 56, oralovaat@rambler.ru, +77772652421
Наталья ЦОЙ, Candidate of Technical Sciences, Karaganda State Technical University, 100027, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Mira B., No. 56, zoinat@mail.ru, +77014668897
Елена ЦЕШКОВСКАЯ, Karaganda State Technical University, 100027, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Mira B., No. 56, elena_tsesh@mail.ru, +77017286256

ECOLOGICAL EDUCATION FOR PROVIDING SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

The issues of environmental education and its role in providing of sustainable development in the Republic of Kazakhstan are discussed in the article. The goals and objectives of ecological education, the fundamental aspects of environmental education and training are described.

Keywords: ecology, sustainable development, pedagogical technologies.

Устойчивое развитие страны - это развитие, удовлетворяющее потребности настоящего поколения и не ставящее под угрозу возможности будущих поколений удовлетворять свои потребности.

Для Республики Казахстан переход к устойчивому развитию является насущной необходимостью. Устойчивое развитие необходимо для достижения целей Стратегии развития Казахстана до 2050 года. Принцип устойчивого развития также заложен в основу стратегии вхождения Казахстана в число тридцати наиболее конкурентоспособных стран мира. Концепция перехода Республики Казахстан к устойчивому развитию на 2007-2024 годы определяет видение принципов, цели, задач и основных механизмов достижения устойчивости во всех сферах

жизнедеятельности страны. Для этого необходимо, чтобы экономические, экологические, социальные и политические факторы развития были интегрированы и рассматривались как единый процесс, направленный на повышение качества жизни населения Казахстана.

В связи с этим особое значение приобретает целенаправленное распространение социально-экологических знаний через систему образования. Нельзя достигнуть решения экологических проблем, обеспечить устойчивое развитие общества без принятия мер по экологическому образованию, просвещению и воспитанию людей. Экологическое образование - это комплекс знаний о глобальных условиях существования человека. Поэтому справедливо говорить о том, что экологическое

образование - для каждого человека, оно является активным процессом, затрагивает проблемы взаимодействия человека и природы, стремится улучшить качество существования всех живых существ [1, с.108].

В формировании экологического образования первостепенное значение имеет усвоение принципов охраны природы и рационального природопользования. Важное направление в экологическом образовании также имеет экологизация кругозора. Экологизация кругозора предполагает овладение знаниями, смежными с экологическими, и отражает взаимосвязь экологических отношений с экономикой, научно-техническим прогрессом, политикой, правом и т.д.

Учитывая эти особенности, экологическое образование в нашей стране разворачивается на двух уровнях. Первый уровень - общее экологическое образование: в каждом учебном заведении появились курсы экологии.

Второй уровень - это подготовка профессионалов. Сейчас во многих вузах Казахстана осуществляется подготовка студентов по специальностям "Экология", "Безопасность жизнедеятельности и защита окружающей среды".

В этом аспекте высшей школе предназначена одна из основных ролей, так как речь идет о формировании нового экологического мышления у будущих специалистов, которые будут работать на различных промышленных объектах, в различных сферах жизнедеятельности, и от них зависит в настоящем и будущем экологическое благополучие нашей страны и нашего региона. В вузах должна проходить завершающая стадия экологического образования личности.

Обучение основывается на применении педагогической технологии. Педагогическая технология представляет собой сложное понятие, охватывающее многие аспекты образовательной деятельности.

Понятие "педагогическая технология" в образовательной практике реализуется на трех уровнях:

- общепедагогический (общедидактический);
- частнометодический (предметный);
- локальный (модульный)

Как известно, общепедагогический уровень определяет целостный образовательный процесс в данном регионе, учебной заведении, на определенной ступени обучения. Этот уровень в вузах Казахстана определяется требованиями Государственного общеобязательного стандарта высшего образования [2, с. 3].

Второй, частнометодический, уровень представляет собой сочетание методов и средств для обучения и воспитания в пределах одного курса. В данном аспекте уровень преподавания курса "Экология и устойчивое развитие" определяется требованиями рабочей учебной программы по данной дисциплине, в которой определены цель и задачи курса, перечень знаний, умений и навыков, которыми должны овладеть обучающиеся. Также в рабочей учебной программе приведены тематический план дисциплины, ее содержание, перечень тем семинарских занятий, индивидуальной работы студентов с преподавателем,

самостоятельных работ студентов, список рекомендуемой литературы.

Третий, локальный, уровень может включать в себя технологии отдельных составляющих учебно-воспитательного процесса, например, особенности проведения различных видов учебных занятий в рамках преподавания одного курса. Что касается данного уровня, он может быть реализован с помощью различных педагогических систем (технологий) и их сочетания: классическое лекционное обучение, обучение с помощью аудиовизуальных технических средств, система "малых групп", проблемное обучение, компьютерное обучение, дистанционное обучение и т.д.

Прежде чем перейти к более подробному описанию применения вышеуказанных педагогических технологий, хотелось бы остановиться на некоторых общих основополагающих аспектах экологического образования.

Значение экологического образования в развитии экологического сознания и изменения отношения к окружающей среде не только общественных институтов, но и каждого отдельного человека подчеркивается на всех международных форумах по проблемам окружающей среды.

Экологическое образование предназначено:

- способствовать развитию и распространению знаний об окружающей среде и ее состоянии;
- пропагандировать возможности экологизации экономики с целью сохранения окружающей природной среды;
- содействовать развитию экологических традиций для воспитания бережного отношения к природно-культурному наследию;
- разрабатывать рекомендации по реализации мероприятий в сфере охраны окружающей среды и решения экологических проблем;

-способствовать экологическому обучению, образованию, воспитанию обучающихся с целью формирования активной гражданской позиции, основанной на этике ответственности за состояние окружающей среды, рациональное природопользование для ныне живущих и будущих поколений людей.

Цель экологического образования - формирование знаний, умений, навыков, творческих способностей, практического опыта у обучающихся для решения и предупреждения различных проблем в области экологии и охраны окружающей среды, рационального использования природных ресурсов, повышения качества жизни людей сегодня и в будущем на основе устойчивого развития.

В КарГТУ экологическая подготовка студентов всех специальностей и всех форм обучения осуществляется в рамках дисциплины "Экология и устойчивое развитие". Она направлена на формирование экологического стиля мышления будущего специалиста, получение теоретических основ экологических знаний и их прикладных аспектов в рамках выбранной специальности, получение того объема знаний о методах и способах охраны окружающей среды, рационального природопользования, устойчивого развития, который позволил

бы студентам в своей профессиональной деятельности принимать такие производственные, технические и другие решения, которые бы соответствовали также нормам экологической безопасности [3, с. 48].

В результате изучения дисциплины "Экология и устойчивое развитие" студенты должны:

-обладать системой знаний о человеке, природе, обществе в их взаимодействии и взаимосвязи, о влиянии вредных и опасных факторов производства и окружающей среды на здоровье человека, об устойчивом развитии;

-уметь оценивать экологическое состояние природной сред, критически осмысливать тенденции развития эколого-экономических систем, связанных с использованием природных ресурсов;

-владеть навыками определения оптимальных условий устойчивого развития эколого-экономических систем, изучения компонентов экосистем и биосферы в целом. Как правило, в образовательном процессе используется совокупность педагогических технологий. В учебном процессе используются, в том числе, компьютерное и дистанционное обучение, информационно-коммуникационные технологии.

На практике информационными технологиями обучения называют все технологии, использующие специальные технические информационные средства (ЭВМ, аудио, кино, видео).

Одной из эффективных технологий, позволяющих повысить качество подготовки специалиста с высшим образованием, является использование информационно-коммуникационных технологий, которые обладают рядом преимуществ [4, с. 112]:

-интерактивность - взаимодействие обучающегося с носителем информации и самостоятельное изучение учебного материала;

-наглядность - активизация восприятия информации за счет визуализации презентаций, использования различных зрительных эффектов выделения основных положений на экране;

-мобильность - возможность использования материала в любом месте и в любое время;

-информативное - возможность изложения большого объема информации за сравнительно малое время, что значительно облегчает, например, проведение лекционного занятия;

-креативность - оригинальная подача материала, возможность интерактивной-работы с мультимедиа изображением, что позволяет повысить внимание аудитории;

-используемость - разработанные электронные обучающие средства могут совершенствоваться и применяться много раз.

Информационно-коммуникационные технологии в КарГТУ в процессе преподавания курса "Экология и устойчивое развитие" реализуются посредством применения в учебном процессе видеолекций, слайд-лекций, учебных фильмов, мультимедийных презентаций и мультимедийных программно-методических комплексов. Данные дидактические аудиовизуальные материалы используются при любых формах проведения занятий: для вводной лекции, тематической лекции, семинарского занятия, контроля знаний и т.д., а также при проведении проф-

ориентационной работы. Продуманное использование визуального материала помогает восполнить недостаток отведенного на изучение дисциплины времени, поскольку соединение слова со зрительным образом уплотняет процесс восприятия, осмысления, запоминания и активизирует его. Особенно это значимо в вузах технического профиля, где изложение материала сопровождается использованием разнообразных схем, чертежей, формул. Например, при проведении лекций на слайдах наглядно представляются схемы аппаратов пылегазоочистки, очистки сточных вод, что помогает лучше изучить и усвоить принцип их действия.

Аудиовизуальные средства обучения эффективно используются при проведении всех видов учебных занятий, а также студентами самостоятельно во внеучебное время. При проведении лекций по дисциплине "Экология и устойчивое развитие" в основном используется показ слайдов, видеолекций и фрагментов видеофильмов, что позволяет совместить показ текстового и графического сопровождения (фотоснимки, диаграммы, графики, рисунки и т.д.) с живым общением лектора с аудиторией. Как показала практика, использование на лекции данных видов обучающих средств является наиболее оптимальным. В рамках проведения практических занятий используются видео-фрагменты иллюстративного и проблемного характера как средства наглядного предъявления исходных данных для последующего обсуждения. Также достаточно эффективно можно использовать мультимедийные программно-методические комплексы и мультимедийные презентации. Для реализации самостоятельной работы студентов наиболее подходящими аудио-визуальными средствами обучения являются видеоприложения к учебникам, видеоряд в электронных учебниках, мультимедийные презентации, позволяющие осуществлять интерактивное обучение, способствующее лучшему восприятию. В вузе разработан электронный учебник "Экология и устойчивое развитие", который включает в себя полный объем необходимого для изучения материала: конспект лекций, методические указания к проведению практических занятий, методические указания к выполнению студентами заданий по самостоятельной работе, банк тестовых заданий по дисциплине и т.д. Электронный учебник проиллюстрирован соответствующими рисунками, таблицами, графиками и схемами. Данный учебник помещен также на обучающий портал университета, доступен всем студентам и используется при реализации дистанционного образования.

Применение того или иного вида аудиовизуальных дидактических материалов в каждом конкретном случае зависит от поставленных учебных задач, наличия видеоматериала соответствующего содержания, а также технических возможностей преподавателя.

Проведение занятия с использованием информационно-коммуникационных технологий и аудиовизуальной техники требует от преподавателя соответствующей базовой подготовки, определенной предварительной работы, занимающей длительное время, но все затраты окупаются результатами

повышением эффективности обучения, созданием мотивации у обучающихся. В настоящее время еще одной формой образовательной деятельности является дистанционное обучение, которое позволяет реализовать обучение не только самостоятельно, но и интерактивно, выстраивая систему обратной связи с электронными учебниками, в том числе удаленно, что, в свою очередь, даст возможность обучаться студентам заочной формы обучения без отрыва от своей производственной деятельности.

Дистанционное обучение, в том числе по дисциплине "Экология и устойчивое развитие", реализуется посредством кейсовой сетевой технологии. Основой для создания учебно-методических материалов для дистанционного обучения служит мультимедийное электронное обучающее средство. Оно состоит из трех версий:

- интернет-версия, содержащая рабочую программу по дисциплине, теоретический материал, методические указания к практическим занятиям, по выполнению контрольной работы с вариантами заданий;

- базовая версия, содержащая теоретический материал, методические указания к практическим занятиям с вариантами заданий методические указания к самостоятельной работе студента с преподавателем;

- демонстрационная версия, содержащая теоретический материал, методические указания к практическим занятиям, с вариантами заданий, ссылки на дополнительные материалы, видео- и аудиолекции.

Также студенты могут воспользоваться различными учебно-методическими материалами (рабочая учебная программа для студента, конспект лекций и др.) на портале электронной библиотеки КарГТУ используя ИС "Univer". Большое значение имеет интеграция обучения и научных исследований, которая позволяет формировать научное мышление студента, его способность к анализу, обобщению и систематизации. С этой целью студенты привлекаются к научно-исследовательской работе через деятельность студенческих научных кружков и творческих студенческих коллективов; студенты регулярно участвуют в конкурсах на лучшую научно-исследовательскую работу, различных научных конференциях. Не остается без внимания и нравственный аспект экологического образования, направленный на построение на основе экологической этики индивидуальной шкалы нравственных установок, выработки равнодушного отношения к состоянию окружающей среды и личностного восприятия экологических проблем, самостоятельного критического мышления, умения вырабатывать и отстаивать свою точку зрения в сложных жизненных ситуациях.

Таким образом, направления экологического образования, если их кратко сформулировать, видятся в:

- усилении эколого-мировоззренческой нагруженности образования и, прежде всего, в более широком освещении духовно-нравственных и эстетических проблем экологии;

- выделении в различных науках экологического аспекта;

- включении в экологическое образование результатов тех научных исследований в области окружающей среды, которые связаны с регионально-отраслевой особенностью.

Экологическое образование для устойчивого развития призвано:

- содействовать распространению знаний об окружающей среде и ее состоянии;

- предоставлять критерии, стандарты, рекомендации по принятию решений в сфере охраны окружающей среды и комплексного решения социальных, экономических экологических проблем;

- демонстрировать возможности развития экономики при сохранении окружающей природной среды;

- повышать значимость экологических традиций и экологически целесообразных приемов хозяйствования разных народов для воспитания бережного отношения к природно-культурному наследию;

- способствовать личностному росту, саморазвитию, самореализации, самоактуализации учащихся;

- предоставлять возможности для становления бережного отношения к людям, природе, культурным ценностям, активной гражданской позиции, ценностной ориентации и эколого-гуманистической картины мира, основанных на этике ответственности за состояние окружающей среды, рациональное использование природных ресурсов, ныне живущие и будущие поколения людей. В более специфическом аспекте цель образования для устойчивого развития - содействие приобретению знаний, навыков, опыта, развитию творческих способностей, самореализации, становлению личности учащихся в процессе комплексного решения и предупреждения социальных, экономических, экологических проблем для повышения качества жизни ныне живущих и будущих поколений на основе устойчивого развития.

Список литературы:

1. Оралова А.Т., Обухов Ю.Д., Цой Н.К., Кенесбаева А.М. Экология и устойчивое развитие. - Караганда: КарГТУ, 2009. - 133с.

2. Об утверждении государственных общеобязательных стандартов образования всех уровней образования // Приказ МОН РК №.№ 604 от 31 октября 2018 года. - Режим доступа: <http://edu.gov.kz/upload/Files/dokumenty/ob-utverzhdenii-gosudarstvennykh-obshcheobyazatelnykh-standartov-obrazovaniya-vsekh-urovney-obrazovaniya-ru.pdf>.

3. Газалиев А.М., Оралова А.Т., Кабиева С.К. Обучение курсу "Экология и устойчивое развитие" в техническом вузе: на примере Карагандинского государственного технического университета. // Альманах современной науки и образования. -2015.- №12(102). - С.47-50.

4. Аджиева Т.Н., Дзерев В.В., Лебедева М.Л. Технология применения аудиовизуальных средств обучения в высших учебных заведениях // Информатизация образования. - 2004. - №2, С.111-123.

Пахчан НАГУМАН, доцент химических наук, Карагандинский государственный технический университет, 100027, республика Казахстан, г. Караганда, ул. Бульвар Мира, 56, naguman848@mail.ru, +77022668488

УТИЛИЗАЦИЯ ОТХОДОВ КАК ОСНОВНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ "ЗЕЛеноЙ ЭКОНОМИКИ"

Данная статья рассматривает основные аспекты, Казахстан активно поддерживает международное сотрудничество и является постоянным участником процессов в области устойчивого развития "зеленого роста" и "зеленой экономики" на глобальном, региональном и субрегиональном уровнях.

Ключевые слова: экономически, проблема, населения.

Пахчан НАГУМАН, химия ғылымдарының кандидаты, Қарғанды мемлекеттік техникалық университеті, 100027, Қазақстан республикасы, Қарғанды қ., Бульвар Мира көш., 56, naguman848@mail.ru, +77022668488

"ЖАСЫЛ ЭКОНОМИКАНЫҢ" НЕГІЗГІ БАҒЫТЫ РЕТІНДЕ ҚАЛДЫҚТАРДЫ КӘДЕГЕ ЖАРАТУ

Бұл статьяда, Қазақстан халықаралық ынтымақтастықты белсенді қолдайды және жаандық, өңірлік және субөңірлік деңгейлерде "жасыл өсуді" және "жасыл экономиканы" орнықты дамыту саласындағы процестердің тұрақты қатысушысы болып табылады.

Түйінді сөздер: экономикалық, мәселе, халық.

Pahchan NAGUMAN, associate Professor of chemical Sciences, Karaganda state technical University 100027, Republic of Kazakhstan, Karaganda, Boulevard of Peace, 56, naguman848@mail.ru, +77022668488

WASTE MANAGEMENT AS THE MAIN DIRECTION OF THE "GREEN ECONOMY"

Kazakhstan actively supports international cooperation and is a permanent participant in the processes of sustainable development of "green growth" and "green economy" at the global, regional and subregional levels.

Keywords: recycling, waste, the introduction.

Республика Казахстан за свои годы независимости добилась значительных экономических и социальных успехов, а также позиционировала себя активным сторонником в решении национальных, региональных и глобальных экологических проблем. Казахстан активно поддерживает международное сотрудничество и является постоянным участником процессов в области устойчивого развития "зеленого роста" и "зеленой экономики" на глобальном, региональном и субрегиональном уровнях. Вместе с тем, несмотря на очевидные экономические успехи, многие серьезные проблемы окружающей среды не были решены. Среди основных социальных, экономических и экологических проблем, которые существуют в настоящее время в Казахстане, особое место занимает проблема коммунальных отходов, утилизация, переработка и захоронение коммунальных отходов, количество которых постоянно увеличивается в связи с неуклонным ростом численности городского населения, повышением благосостояния, увеличением доли упаковки в изделиях массового потребления. Сфера обращения с твердыми бытовыми отходами (ТБО) в Республике Казахстан признана актуальной на всех уровнях. В связи с чем, в январе 2012 года Глава государства на расширенном заседании поручил Правительству разработать комплекс мер по развитию системы переработки ТБО. В соответствии с

поручением Правительством разработано и Главой государства подписана Концепция по переходу Республики Казахстан к "зеленой экономике", одним из основных направлений которой обозначено совершенствование сферы управления ТБО[1].

К настоящему моменту на территории Казахстана накопилось 43 млрд. тонн твердых бытовых отходов. Из них 600 млн. тонн - токсичных. При этом ежегодно объем накапливаемых ТБО увеличивается на 700 млн. тонн, а примеры повторного использования отходов является только единичными, ежегодное количество образуемых отходов в Казахстане составляет около 60 тонн на человека в год (в развитых странах - до 15 тонн) [2].

За предыдущие десятилетия в РК были накоплены значительные исторические объемы отходов тяжелой промышленности, агропромышленного комплекса и разработки полезных ископаемых. При этом значительная часть таких отходов токсична, а часть из них - радиоактивна. С каждым годом увеличиваются объемы бытовых отходов. Объем бытовых отходов в городских районах (330 килограммов на жителя в год) в основном соответствует сопоставимым показателям по странам со сравнимым ВВП на душу населения. С ростом благосостояния прогнозируется рост объемов твердых бытовых отходов (ТБО) более чем на 50% к 2025 году.

Таблица 1- Динамика объемов собранных и вывезенных коммунальных отходов в Республике Казахстан за 2008-2012г.

Наименование	2013год	2014год	2015год	2016год	2017год
Коммунальные отходы, млн.т	6,8	3,6	4,5	3,6	3,5
Промышленные отходы, млн.т	876	669,3	522	700	660

Несмотря на то, что коммунальные отходы легче подвергаются утилизации, в настоящее время в стране утилизируется только 3% коммунальных отходов, в то время как доля утилизируемых промышленных отходов составляет порядка 20%. Данная ситуация обусловлена отсутствием системы раздельного сбора коммунальных отходов, подвергаемых утилизации, и ведет к нерациональному использованию природных ресурсов. В итоге, на городских свалках Казахстана ежегодно скапливаются сотни тысяч тонн коммунальных отходов. Разлагаясь, они отравляют воздух, почву, подземные воды и превращаются в серьезную опасность для окружающей среды и человека.

Организация обслуживания населения не соответствует стандартам. Вне крупных городов в среднем только четверть населения имеет доступ к услугам по вывозу ТБО. Существуют также значительные региональные различия в покрытии обслуживанием. Методы транспортировки и утилизации ТБО не соответствуют стандартам, т.е. 97% ТБО без переработки и извлечения ценных вторичных ресурсов вывозится на неконтролируемые свалки и полигоны, не отвечающие санитарным требованиям [3]. Большая доля ТБО (более 60%) может подлежать либо компостированию, либо переработке, что может значительно снизить экологические проблемы, связанные со свалками. В течение следующих 15 лет ожидается рост объемов ТБО на 60%, что, в случае продолжения вывоза ТБО на неконтролируемые свалки и полигоны, приведет к дополнительным 14 млн. тонн ТБО. Всего ТБО в Казахстане в год млн. тонн в год 5,6 +56%. Пищевые отходы Бумага Стекло Пластики Строительные материалы Прочее 2025 1,6 1,3 0,6 0,8 0,6 0,7 2011 3,6 1,0 0,9 0,4 0,5 0,4 0,5

В настоящее время на территории Казахстана все отходы свозятся на мусорные свалки для захоронения, при этом ни одна свалка ТБО не соответствует санитарным нормам и экологическим стандартам захоронения. Практически все полигоны исчерпали свой срок действия, требуется их рекультивация, сбор свалочного газа, при условии экономической целесообразности, а также строительство новых региональных инженерных полигонов. В республике не функционируют мусороперегрузочные (сортировочные) станции, где можно было проводить глубокую сортировку отходов, используемых в качестве вторичных материальных ресурсов и биоразлагаемых отходов с производством энергии и компоста. Не проведен анализ увеличивающихся объемов упаковочных материалов, которые являются потенциальным сырьем для производства продукции на их основе, а также не рассчитаны потребности

внутреннего и внешнего рынков в товарах, произведенных из вторичного сырья.

На институциональном уровне не создана инфраструктура сферы обращения с ТБО, имеет место разобщенность территорий в решении данной проблемы и отсутствие единой политики в области обращения с отходами. Для решения существующих проблем в секторе необходимо внедрение регионального подхода по всей технологической цепочке обращения с отходами - от раздельного сбора "у источника" до захоронения инертной части ТБО на инженерных полигонах. В Правительстве Республики Казахстан принята Программа модернизации системы управления твердыми бытовыми отходами. На реализацию ее первого этапа - до 2020 года планируется потратить 127 миллиардов тенге (около \$820 млн.). Вся сумма в размере 127 миллиардов тенге будет использована на строительстве новых полигонов, заводов по переработке ТБО, а также обновление контейнерного парка и мусоровозов. Деньги будут распределяться по мере разработки проектов по бюджетным заявкам, в которые входят и проекты реабилитации и культивации полигонов. Также действующая отраслевая программа "Жасыл Даму" на 2010-2014 годы, в отношении совершенствования управления отходами в республике предусматривает повсеместное внедрение предупредительного подхода и минимизации отходов [4]. В отношении коммунальных отходов Программа "Жасыл Даму" предусматривает усиление ответственности местных органов власти за организацию эффективной системы раздельного сбора и утилизации коммунальных отходов. В рамках реализации программы модернизации системы ТБО к 2020 году в республике будет перерабатываться 5% отходов. А уже к 2050 году этот показатель будет равен 30%. Такая система позволит увеличить долю раздельного сбора опасных отходов от 35% в 2020 году до 80% к 2050 году. Кроме того, в программе заложено увеличение доли раздельного сбора биоотходов с 10% в 2020 году до 80% к 2050 году. Также ставится цель раздельного сбора отходов упаковки от 10% в 2020 году с последующим доведением его до 80% к 2050 году. В среднем количество вторичных материальных ресурсов, содержащихся в образующемся объеме отходов, составляет ежегодно порядка 500 тыс. тонн бумаги и картона, 300 тыс. тонн стекла, 200 тыс. тонн металлов, 500 тыс. тонн пластмасс [5].

Решение проблем в области управления отходами в Казахстане нам видится в следующем:

- привлечение инновационных технологий, с соблюдением международных стандартов, что позволит укрепить баланс между экологией и экономикой.

- повысит осведомленность общественности о необходимости и возможности внедрения в стране системы раздельного сбора и утилизации коммунальных отходов.

- создание площадки для реализации пилотного проекта по раздельному сбору коммунальных отходов.

Государственная поддержка выше приведенных рекомендаций будет способствовать формированию благоприятной бизнес среды для вовлечения отходов в сферу рыночных отношений и тем самым развитию зеленой экономики в республике. Внедрение предложенных мер будет способствовать формированию особой организационно-производственной инфраструктуры, способной к саморегуляции. Таким образом, переработка различных отходов в современном мире - это не только необходимое для процветания "зеленой экономики" и эффективности экономического роста страны, но и охраны окружающей среды действие,

но и буквально, создание сырья для производство из ничего.

Список литературы:

1. Указ Президента Республики Казахстан от 30 мая 2013 года № 577 Концепции по переходу Республики Казахстан к "зеленой экономике".

2. Итоговый отчет за второй этап (2013 г.) в рамках социального заказа, выполняемого неправительственной организацией по теме "Осведомление общественности по внедрению раздельного сбора отходов в Республике Казахстан".

3. Указ Президента Республики Казахстан от 30 мая 2013 года № 577О Концепции по переходу Республики Казахстан к "зеленой экономике".

4. Отраслевая программа "Жасыл Даму" на 2010-2014 годы, утвержденная постановлением Правительства Республики Казахстан от 10 сентября 2010 года № 924.

5. Программа модернизации системы управления твердыми бытовыми отходами на 2013 - 2050 года.

АВТОРЛАРҒА АҚПАРАТ

"Қарағанды экономикалық университетінің Жаршысы" журналы: Экономика, Философия, Педагогика, Юриспруденция бағыттары бойынша мақалалар жариялайды.

Пікірсайыс материалдары үшін журналдың беттері әрқашан ашық, сондықтан оның мазмұны міндетті түрде құрылтайшылардың және редакция алқасының көзқарасын көрсетпейді.

Жариялауға берілетін мақалалар ғылыми жарияланымдар әдебіне сәйкес келуі тиіс.

- Авторлар келтірілген фактілердің, дәйексөздердің, экономикалық-статистикалық деректердің, өз аттарының, жағрафиялық атаулардың және өзге де мәліметтердің іріктелімі мен дұрыстығы үшін, сондай-ақ ашық баспасөзде жариялауға арналмаған деректерді пайдаланғаны үшін жауап береді.

- Нақты деректерді, бүкіл мәліметтерді, әдебиеттерден алып пайдаланған және өзге де дерек көздерін, сондай-ақ мақалада келтірілетін дәйексөздерді тиісті сілтемелермен растау қажет.

- Авторлар жарияланымдарға қойылатын талаптарды сақтауы тиіс.

- Түпнұсқа жұмыс ретінде плагиатты табыс етуге және бұрын жарық көрген жарияланымға жол берілмейді.

Қарағанды экономикалық университетінің Жаршысы" журналы тоқсанына бір рет (жылына төрт рет) шығады. Қайта басылған кезде журналға сілтеме жасау міндетті.

Қарауға қабылданған мақалалар бойынша екі апта ішінде оларды жариялаудың әлеуетті мүмкіндіктері туралы мәселе шешіледі. Түпкілікті шешім Редакция алқасының талқылау нәтижелері бойынша қабылданады. Мақалалардың өтуі туралы бүкіл ақпаратты авторлар +7 (7212) 44-16-24 (6500) телефоны бойынша ала алады.

Автор Интернет желісінде Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті сайтының "ҚЭУ Жаршысы" бөлімінде, "ҚЭУ Жаршысы" журналында жарияланған, өз макаласының электронды нұсқасын өтеусіз негізде жаңғыртуға келісім береді. Автор сайтқа шығу мүмкіндігі реттелмегенін түсінуге сүйенеді.

Жариялауға қабылданбаған мақалалар авторларға қайтарылмайды.

Жарияланым үшін қаламақы төлеу қарастырылмаған.

Қолжазбаның жарияланым ақысы 3 000 теңге (эквиваленті 20\$).

Назар аударыңыз: Автордың ҚЭУ Жаршысына жариялау үшін мақаланы беруі ғылыми жарияланымдар әдебінде айтылған ережелер мен талаптарға келісім беру ретінде автоматты түрде қабылданады.

Мақалалар мәтінінің форматына қойылатын талап:

- мәтіндік редактор Microsoft Word;
- қарып түрі Times New Roman 11 кегль (мақалалардың негізгі мәтіні үшін);
- бір жол аралық интервал;
- бос орын: жоғарғы, төменгі, оң жақтағы, сол жақтағы - 2 см қалдырылады;
- азат жолдан шегініс - 1 см.

Көрсетілген форматтағы мақала көлемі 8 беттен аспауы тиіс.

Жарияланымдардың міндетті элементтері болып саналады:

- мақаланың тақырыбын жеткілікті түрде толық көрсетуі тиіс УДК индексі, одан әрі азат жолдан шегініс қарып түрі Times New Roman 11 кегль;

- орыс, қазақ және ағылшын тілдеріндегі автордың (теңавторлардың) аты (бас әріптермен) және тегі (барлық әріптер бас әріппен) қарып түрі Times New Roman 10 кегль, курсив;

- авторлар туралы мәлімет: регалия, авторлардың жұмыс орны және байланыс ақпараты (орыс, қазақ және ағылшын тілдерінде), қарып түрі Times New Roman 11 кегль, курсив;

- мақала атауы бас әріптермен, майлы қарып түрімен (орыс, қазақ және ағылшын тілдерінде), қарып түрі Times New Roman 11 кегль, ары қарай азат жолдан шегініс;

- мақаланың андатпасы және түйінді сөздер орыс, қазақ және ағылшын тілдерінде, қарып түрі Times New Roman 10 кегль.

- **Назар аударыңыз:** кез келген қысқартуға, оның ішінде аббревиатураға, түпнұсқа тілінде ғана рұқсат етіледі (өзге тілдік форматтарда мағынасы толық ашылып берілуі тиіс).

Мақала мәтінінің ұсынылған құрылымы:

- 1.Проблемалардың қойылысы.
- 2.Соңғы зерттеулерді және жарияланымдарды талдау.
- 3.Жалпы проблемалардың бұрын шешілмеген бөліктерін бөліп көрсету.
- 4.Зерттеу мақсаты.
- 5.Зерттеудің негізгі нәтижелері.

Мақалаларды табыс ету формасына қойылатын талаптар:

Мәтін электронды түрде табыс етіледі (e-mail редакция алқасына: vestnik_keu@mail.ru).

Мақалаға мыналарды (сканирленген түрде) тіркеу қажет:

- **ғылыми жетекшінің ұсынысын** (студенттер мен магистранттар үшін);
- **пікір** жазушының ғылыми дәрежесі мен координаттары көрсетілген, аталған зерттеу саласындағы маманның (сканирленген) пікірі (Қазақстанның, ТМД елдерінің және шетелдердің оқу және ғылыми мекемелерінде жұмыс істейтін оқытушылар мен ғылыми қызметкерлер үшін).

Редакция алқасының мекен жайы: Қарағанды, Академиялық көшесі,9, Қарағанды экономикалық университеті, 359 каб, т. +7 (7212) 44-16-24 (6500). **Email:** vestnik_keu@mail.ru

ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

Журнал "Вестник Карагандинского экономического университета" публикует статьи по следующим направлениям: Экономика, Философия, Педагогика, Юриспруденция.

Страницы журнала открыты для дискуссионных материалов, поэтому его содержание не обязательно отражает точку зрения учредителей и редакционной коллегии.

Передаваемые для публикации статьи должны соответствовать этике научных публикаций:

- Авторы несут ответственность за подбор и достоверность приведенных фактов, цитат, экономико-статистических данных, имен собственных, географических названий и иных сведений, а также за использование данных, не предназначенных для открытой печати.

- Фактические данные, все сведения, заимствованные из литературных и иных источников, а также цитаты, приводимые в статье, необходимо подтверждать соответствующими ссылками.

- Авторы должны соблюдать требования к публикациям.

- Не допустимым является представление плагиата в качестве оригинальной работы и публикация ранее опубликованной статьи.

Журнал "Вестник Карагандинского экономического университета" выходит один раз в квартал (четыре раза в год). При перепечатке ссылка на журнал обязательна.

По принятым к рассмотрению статьям в течение двух недель решается вопрос о потенциальной возможности их публикации. Окончательное решение принимается по результатам обсуждения на Редколлегии. Всю информацию о прохождении статьи авторы могут получить по телефону: +7 (7212) 44-16-24 (6500).

Автор дает согласие на воспроизведение на безвозмездной основе в сети Интернет на сайте Карагандинского экономического университета Казпотребсоюза в разделе "Вестник КЭУ" электронной версии своей статьи, опубликованной в журнале "Вестник КЭУ". Автор исходит из понимания, что доступ к сайту не регламентирован.

Отклоненные статьи не возвращаются авторам.

Выплата гонорара за публикации не предусматривается.

Плата за публикацию рукописей составляет 3 000 тенге (эквивалент 20\$).

Внимание: Передача автором статьи для публикации в Вестнике КЭУ автоматически воспринимается как согласие с перечисленными положениями и требованиями этики научных публикаций.

Требования к формату текста статей:

- текстовый редактор Microsoft Word;
- шрифт Times New Roman 11 кегль (для основного текста статьи);
- одинарный междустрочный интервал;
- поля: верхнее, нижнее, правое, левое - по 2 см;
- абзацный отступ - 1 см.

Объем статьи в указанном формате не должен превышать 8 страниц.

Обязательными элементами публикации являются:

- индекс УДК, который должен достаточно подробно отражать тематику статьи, далее абзацный отступ шрифт Times New Roman 11 кегль;

- имя (с прописной буквы) и фамилия автора (соавторов) (все буквы прописные) на русском, казахском и английском языках, шрифт Times New Roman 10 кегль, курсив;

- сведения об авторах: регалии, места работы авторов и контактная информация (на русском, казахском и английском языках), шрифт Times New Roman 10 кегль, курсив;

- название статьи прописными буквами, жирным шрифтом (на русском, казахском и английском языках), шрифт Times New Roman 11 кегль, далее абзацный отступ;

- аннотация статьи и ключевые слова на русском, казахском и английском язык, шрифт Times New Roman 10 кегль.

- **Обратите внимание:** любые сокращения, в том числе аббревиатура, допускаются только на языке оригинала (в других языковых форматах должна быть приведена полная расшифровка).

Рекомендованная структура текста статьи:

1. Постановка проблемы.
2. Анализ последних исследований и публикаций.
3. Выделение нерешенных ранее частей общей проблемы.
4. Цель исследования.
5. Основные результаты исследования.

Требования к форме предоставления статей:

Текст предоставляется в электронном виде (e-mail редколлегии журнала: vestnik_keu@mail.ru).

К статье необходимо приложить (отсканированную):

- **рекомендацию научного руководителя** (для студентов и магистрантов);

- **рецензию** (отсканированную) специалиста в данной области исследования с указанием научной степени и координат рецензента (для преподавателей и научных сотрудников, работающих в учебных и научных учреждениях Казахстана, стран СНГ и дальнего зарубежья).

Адрес редколлегии: Караганда, ул. Академическая, 9, Карагандинский экономический университет, каб. 359, т. +7 (7212) 44-16-24 (6500). **Email:** vestnik_keu@mail.ru

INSTRUCTIONS TO AUTHORS

The journal "Karaganda Economic University Bulletin" publishes papers in the following areas: Economics, Philosophy, Pedagogics, and Law.

Papers are open to discussion, so their content does not necessarily reflect the views of the founders and the Editorial Board. Manuscripts submitted for publication should correspond to the Ethics of scientific publications.

Authors are responsible for the choice and the accuracy of the facts, quotations, economic and statistical data, proper names, place names and other information, as well as the use of data which are inappropriate for public media.

The actual data and all the information taken from references and other sources, as well as citations given in the manuscript need to be confirmed by the appropriate links.

Authors should meet the publication requirements:

Original research papers can be submitted on the understanding that the paper was not previously published or under consideration for publication elsewhere. Please, avoid plagiarism!

The journal "Bulletin of Karaganda Economic University" is issued once a quarter (four times per year). In terms of reprint the reference to the journal is required.

The final decision about publishing manuscripts accepted for the submission is made within two weeks. The final decision is made according to the results of the Editorial Board discussion. Authors can get information about manuscript evaluation by tel.: +7 (7212) 44-16-24 (int. 6500).

By submitting a manuscript to the editor authors are deemed to have granted permission to publish free electronic version of the manuscript in "Karaganda economic university Bulletin" at the web-site of Karaganda economic university.

Author understands that access to the web-site is not regulated.

Rejected manuscripts are not returned to the authors.

Payments of honoraria for the publication are not provided.

The fee for the publication of manuscripts is 3,000 tenge (equivalent to \$ 20).

Please, pay attention that the submission of manuscripts for publication in the "Bulletin of KEU" automatically means that the author agrees with the provisions and requirements of scientific publications ethics mentioned above.

Format:

- Text editor - Microsoft Word;
- Times New Roman, 11 point font (for the main text);
- Single line spacing;
- Margins: head, bottom, right, left - 2 cm;
- Indention - 1 cm

The volume of manuscripts in the specified format should not exceed 8 pages.

Obligatory elements:

- the universal decimal classification index, which should reflect the research area of publication in details; indention; Times New Roman 11 point font;
- the name (in capital letters) and the surname of the author (co-authors) (in capital letters) in the Russian, Kazakh and English languages, Times New Roman 10 point font, italic;
- information about the authors: regalia, institution and contact information (in Russian, Kazakh and English), Times New Roman 10 point font, italic;
- manuscript title must be in capital letters, bold type (in Russian, Kazakh and English), Times New Roman 11 point font, later indention;
- manuscript's abstract and key words must be in Russian, Kazakh and English, Times New Roman 10 point font.

Please, pay attention that abbreviations must be in the original language (in other language formats full transcript should be given).

Recommended structure:

1. Problem statement.
2. Analysis of the recent research and publications.
3. Selection of the unsolved aspects of the problem.
4. Purpose of the study.
5. Main results.

Requirements for submission

Please submit all manuscripts to the Editorial Board in Word documents by e-mail: vestnik_keu@mail.ru

Master and Bachelor students should attach:

- a scanned version of the scientific Supervisor's recommendation for manuscript submission.
- a scanned version of the review from the specialist in this area of research. The review should contain reviewer's scientific degree and contact information (for teaching staff, scientific researchers working in educational and research institutions in Kazakhstan, and other countries).

Editorial Board address: Karaganda Economic University, office 359, 9 Akademicheskaya str., Karaganda
Tel: +7 (7212) 44-16-24 (6500). E-mail: vestnik_keu@mail.ru

www.keu.kz

№2 (53) 2019

ISSN 1998-7862

**ҚЭУ Жаршысы: экономика, философия,
педагогика, юриспруденция
ЖУРНАЛЫ**

**ЖУРНАЛ
Вестник КЭУ: экономика, философия,
педагогика, юриспруденция**

**JOURNAL
Bulletin of KEU: Economy, Philosophy,
Pedagogics, Jurisprudence**

Мнение авторов не всегда отражает точку зрения редакции.
Перепечатка материалов, опубликованных в журнале, допускается только
с письменного разрешения редакции. Ссылка на журнал обязательна.

Басуға қол қойылды	28.06.2019	Подписано к печати
Пішімі	A4	Формат
Көлемі, ес.б.т.	19,4	Объем, п.л.
Таралымы	300	Тираж
Тапсырыс	№623	Заказ
Келісімді баға		Цена договорная

Редакцияның мекен-жайы - Адрес редакции
100009, г.Караганды, ул.Академическая, 9.

Отпечатано в типографии Карагандинского экономического университета

